Түркстан хандыктары менен Осмон мамлекетинин байланыштары султандык архив документтеринде. (XIX к. экинчи жарымы-XX к. башы).

Кыргыз-түрк Манас университетинин басылмалары:182.

Илимий изилдөөлөр тизмеси: 16.

Бишкек, 2015.

XIX к. Орто Азияда жацы тарыхый кырдаал жаралып, тарыхында бурулуш жасалганы ал мезгилде Россия падышачылыгынын Туркстанды басып алуу планы ишке ашып, хандыктардын тарых сахнасынан чыга баштаган мезгили эле. XVI к. бери Осмон мамлекети менен байланышып келе жаткан Орто Азия XIX к. езгече саясий — экономикалык жактан жардам сураганын керууге болот. Мындан улам XIX жана XX к. башында Орто Азия менен Осмон мамлекетинин байланыштары тууралуу баяндаган архивдик документтер электен еткерулуп, кыргызчага которулган сон, алардагы тарыхый маалыматтар ез мезгилинде жазылган кол жазмалар жана кыргызча, туркче, орусча жазылган илимий эмгектердеги маалыматтар менен салыштырылып берилди.

XIX к. Россия, Англиядан айырмаланып Осмон мамлекети жеке кызыкчылыгын кездебегену маалым болду. Ал эми Россия мамлекети Орто Азиядагы мамлекеттердин абалынын начардоосунан пайдаланып, аты аталган челкемдерду басып алган.

Бул теманы изилдееде зор эмгеги синген агайларым Проф. Док. И. Шахинге, тарых илимдеринин кандидаты, доцент А. Мокеевге жана изилдееде профессионалдык жардамын керсеткен илимий жетекчилик жасаган тарых илимдеринин кандидаты, доцент М. Кожобековго терен ыраазычылыгымды билдирем. Мындан сырткары диссертацияга баалуу кеп —кенеши менен белушкен т. и. к., доцент А. Пала, т. и. к., доцент М. Туш, жана ф. и. к., доцент К. Акарсу менен ф. и. к. Х. ©збайга терен ыраазычылыгымды билдиргим келет.

МАЗМУНУ

Кыскартуулар .... x[

Т аблицалар ....хш

I Б АП. Киришуу..1

II БАП. XIX —XX к. башындагы Осмон мамлекети менен
Орто Азия мамлекеттериндеги саясий абал 19

1.) XIX к. жана XX к.башындагыОсмон мамлекетинин саясий
абалы..19

2.) XIX —XX к. башындагы Орто Азиямамлекеттеринин
саясий абалы жана Осмон мамлекетинин аларга жасаган
дипломатиялык саясаты 31

ТТТ БАП. Дипломатиялык каттарга жалпы мунездеме жана анализ.........44

IV БАП. XIX —XX к. башындагы Осмон мамлекети менен Орто
Азия мамлекеттеринин ортосундагы саясий — экономикалык байланыштар
....60

V БАП. XIX —XX к. башындагы Осмон мамлекети менен Орто Азия
хандыктарынын ортосундагы диний жана гуманитардык
байланыштар 86

VI БАП. Корутунду..105

Булактар..111

Тиркемелер.. 129

Карталар 273

KMCKAPTyyAAP

c.	: cilt
Ca.	: Cemaziyel-Evvel
Çev.	: çeviren
Dr.	: Doktor
HR SYS.	: Hariciyye Siyasî
İA.	: İslam Ansiklopedisi
M.	: Muharrem
Nu.	: numara
No	: number
P-	: page
s.	: sayfa
S.	: sayı
ss.	: sayfalar
Ş.	: Şaban
T. c.	: Türkiye Cumhuriyeti
TK.	: Türk Kültürü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay. Haz.	: Yayma hazırlayan
Yay.	: yayın
YY.	: Yüzyıllar

ъ.	: Zilhicce
АН СССР	: Академия Наук Союз Советских Социалистических Республик
АН Уз. ССР	: Академия Наук Узбекской ССР
б.	: бет
Б.	: Бишкек
Воет. Туркестан	: Восточный Туркестан
Вып.	: выпуск
Изв. АН Кирг ССР	: Известия Академии Наук Киргизской Советской Социалистической Республики
км.	: километр
Компартия	: Коммунистическая партия
М.	: Москва
ошон. Эле	: ошондо эле
с.	: страницы
сер.	: середины
СОН	: серия общественных наук
Собр. соч.	: собрание сочинений
Т.	: том
Ф.	: Фрунзе
Ч.	:часть

Таблицалар:

XIX к. жана XX к. башында Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринин ортосундагы саясий, экономикалык, диний жана гуманитардык байланыштары тууралуу жазылган архивдик документтердин мазмуну:

№	**Архивдик документтин мазмуну:**	**Архив** дик **номери:**	**Жылы:**	**Мамлекет:**	**Жайгашкан бети:**
1	Осмон мамлекетинин султанынын Кокон екумдарынын катына жазган жообу. (Элчи Мир Курбан).	№ 36579	1820-ж.	Кокон	142- бет
2	Кокон екумдары Мадали хандын Осмон мамлекетинин султанына женеткен катынын осмон тилиндеги котормосу. (Элчи Захид — хаже гилан).	№36565	1839-ж.	Кокон	146 - бет
3	Кокон екумдары Кудаяр хандын Осмон мамлекетинин султанына жазган катынын осмон тилиндеги котормосу.	№2206 - 2	1847-ж.	Кокон	157- бет
4	Бухара, Хива тараптан туркмен уруулары Россияга каршы Осмон мамлекетинин султанынан жардам сурап, Мухаммед Мурат аттуу адам аркылуу катын жиберишкен. Бирок каты архив документтеринин арасында кездешпейт. Баш вазирдин султанга жазган жазуусунан бул маселе тууралуу маалымат алынды.	№1627	1870-ж.	Хива, Бухара	162 - бет
5	Андижан кетерулушунде Осмон мамлекетинин султанынын салымы	№179/128	1898-ж.	Кокон	166 - бет

	тууралуу маалыматты тегундеген документ.				
6	Туркстан, Каспий жана Жетисуу областьтарынын аскер белуктеру бириктирилип, жалпысынан ага Туркстан генерал — губернаторлугу делип, аскер санын кебейтуу, эки чон армия тузуу маселесине байланышкан документ.	№178/56	1899-ж.	Орто Азия	170-бег
7	Бек Кулу бектин Осмон мамлекетинин султанына Кашгар хандыгынын саясий абалын баяндаган катынын осмон гилиндеги котормосу.	№382	1879-ж.	Кашгар	173-бег
8	Кокон хандыгына аскер кийим, курал — жарак Осмон мамлекеги зарабынан женетуу маселесине байланышкан документ. (Элчи Сейит Якуб мырза).	№13785	1868 —ж.	Кокон	190 — без[1]
9	Кокондон элчи Стамбулга кат, белек — бечкек менен келген. Казза мезалл иппгетууччу адистерден женетулупгу суралган. Кудаяр хандын мезгилиндеги 2206 — номердеги архив документине толуктоо киргизуучу документ болуп саналат.	№2206	1848-ж.	Кокон	196 — без[1]
10	Исардын акиминин Хижаз темир жолун курууга женеткен акчалай жардамы тууралуу документ.	№480/230	1899-ж.	Бухара	201 — бет
11	Кокондук элчи Мир Курбандын Мекеге аттанышында кем — карчын толуктоо, бул тууралуу баш катчынын баш вазирликке жазган жазуусу, Жогорку Кенештин чечими жана Кокон ханынын сулганга жазган казынын осмон гилиндеги козормосу орун алган.	№ 9114	1852-ж.	Кокон	204-бет

	Хажы Мухаммед Расулдун Осмон мамлекетинин жараандыгын алууну каалаганын билдирген арызы.	2/6		тан	251-бет
13	Кокон хандыгына Осмон мамлекетинен Мухаммед пайшмбардын сакалынын бир талый кайрадан жиберуу боюнча чыккан буйрук; Кокон элчисинин кайрадан пайшмбардын сакалынан бир тал сурашы.	№ 9757	1860-ж.	Кокон	217-бет
14	Кокон хандыгынын элчисинин абалын баш вазирдин султанга билдирген жазуусу.	№ 9757	1860-ж.	Кокон	220-бет
15	Кокондук ажы Мейлибектин *«лихие— и саадет»* (Мухаммед пайшмбардын сакалынын бир талы) сурашы.	№ 14831	1851-ж.	Кокон	223-бет
16	Кашгар казысынын *«лихие—и саадет»* (Мухаммед пайшмбардын сакалынын бир талы) сурашы.	№ 901	1895-ж.	Кашгар	227-бет
17	Кокондук шайхулислам Хажы Лхметке Осмон мамлекетинин екумдарынын белегинин берилиши.	№ 6928	1850-ж.	Кокон	231-бет
18	Бухара акимине Осмон мамлекетинен женетуле турган диний китептердин тизмеси.	№ 10/346	1820-ж.	Бухара	241-бет
19	Осмон мамлекетинен арап арибине таяншн осмон тамгаларынын китеп басмасындагы турун бир канча бастырып, Орто Азияга жиберуу маселесине байланышкан документ.	№138/27	1906 — ж.	Орто Азия	245-бет
20	Осмон мамлекетиндеги Орто Азиялык (Ферганалык) перс тили мугалиминин мамлекетине кайтуу учун суранган уруксатнаамасына байланышкан документ[1].	№4/2	1849-ж.	Кокон	248-бет
21	Дамасктык, бирок тубу Туркстандык	№61-	1915 —ж.	Турке	

I Б АП. КИРИШСТ

Теманын акту ал ду у лугу

Орус жана советтик тарыхнаамада XIX —XX к. башталышындагы Орто Азия тарыхына жана андагы елкелерге карата жургузулген саясий мамилелерге бир жактуу баа берилип, айрым орчундуу маселелер изилдее объектисине алынбай келгени маалым. Мында айрыкча белгилей кетчу нерсе, Орто Азия аймагына карата жасалган тышкы саясат менен ал керунушту тушунуу учун жургузулген изилдеелер ортосундагы айырмачылык арбын. Эгер, биз белгилеген хронологиялык алкакта Орто Азия аймагы бир бугун тушунук катары тышкы саясат жана башка елкелердун экспансиялык аракет объектисине айланып келсе, тескерисинче, ага баа беруу максатын кездеген изилдеелер мындагы мамлекеттер чегинде жана эки тараптуу мамилелер тогошунда гана жасалып келет. Ошол эле убакта Орто Азия елкелерунде жургузулуп келген изилдеелер эки тараптуу мамилелерди чагылдырууга же Россия, Улуу Британия мамлекеттеринин саясатын иликтееге арналып, башка дипломатиялык субъекттердин ишмердуулугу коз жаздымда калып жатканы байкалат. Арийне, андай проблемалардын бири — Осмон империясынын Орто Азия аймагына карата жургузген дипломатиясы жана саясий аракети экендиги талашсыз. Осмон елкесунун бул багытта аскердик экспансия жасабагандыгы жана анын дипломатиясындагы мындай аракеттин байкалбагандыгы, Орто Азия элдери менен мындагы мамлекеттерге болгон мамилени жаныча тушунуп, азыркы талаптарга жараша баа беруу зарылчылыгын белгилейт. Орто Азия тарыхнаамасында Осмон империясынын мында жургузген саясаты, кездеген максаты дээрлик изилдее объектисине алынган эмес. Осмон елкесунун жана мындагы мамлекеттердин ез ара

мамилелерин аныктап, саясий максаттарына баа беруу тандап алынган теманын актуалдуулугун арттырат.

Изилдеенун максаты

Осмон мамлекети менен Орто Азиядагы елкелер ортосундагы саясий, дипломатиялык мамилелерди изилдее жацы тарыхый иликтее багыты экендиги шексиз. Биздин изилдеебузде Осмон империясынын Орто Азия багытында жургузген саясаты жана дипломатиялык аракеттери, ошол эле убакта мындагы елкелердун аларга жасаган мамилеси изилденет. Проблеманы ачыгына жеткируу жана кеп кырдуу алакаларды жетиштуу даражада ачып, аныктоо учун архивдик материалдарды тартуу максатын кездейт. Мындан улам, белгиленген максатка ылайык тема боюнча темендегудей конкреттуу милдеттер белгиленди:

- XIX —XX к. башындагы Осмон мамлекети менен Орто Азиядагы саясий кырдаалга баа беруу;
- Орто Азия хандыктары менен Осмон мамлекетинин дипломатиялык байланышынын башатын аныктоо;
- Эки тараптуу мамилелердин даража, денгээлин жана кездеген максатын баалоо;
- Архив документтерине анализ жасоо жана Осмон мамлекетинин тыш елкелерге болгон расмий жазышма тузулушун изилдее;
- XIX —XX к. башындагы Орто Азия хандыктары менен Осмон мамлекетинин байланыш интенсивдуулугун аныктоо;
- XIX —XX к. башталышындагы Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы саясий — экономикалык байланыштарга анализ жургузуу;
- XIX —XX к. башталышындагы Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы диний жана гуманитардык байланыштарга анализ

жургузуу;

• Архивдик материалдар негизинде Кыргызстан тарыхына байланыштуу маалыматтарды изилдее айлампасына алуу;

Изилдее децгээли

Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы байланыштарга тарыхчылар тарабынан жеткиликтуу кенул бурулбай келген. Айрым изилдеелер ар бир елкенун алкагында чектелген мунезде гана ишке ашкан. Айрыкча Орто Азиялык илимпоздор бул проблемага езгече маани берип, колго алыша элек. Ал эми Туркияда болсо бул маселеге байланыштуу изилдее жургузгендердун эн алдьщкыларына орток турк тарыхын изилдеген *Зеки Велиди Тоган*[1] ,

о

Баймырза Хсшип жана Мехмет Сарайлар кирет. Зеки Велиди Тоган Туркияда жалпы Туркстан аймагынын тарыхын жазган тарыхчылардын эц маанилуусу болуп эсептелинет. Акын «Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi» (Ankara, 1981) аттуу эмгегинде Туркстан аймагынын географиялык, административдик тузулушу, XVI к. чейинки жана XVI к. кийинки Туркстан, Россия падышачылыгы мезгилиндеги Туркстан менен бирге Туркстандын маданият тарыхына токтолот. Тагыраак айтканда жалпысынан Туркстандын эн байыркы мезгилинен баштап 1920—ж. чейинки етмушун кучагына алат. Мындан улам Туркстан тарыхын изилдееде, айрыкча туркче илимий эмгектердин ичинде ээлеген орду ото чон. Эмгекте изилдее ишке байланышкан хандыктардын саясий абалы туурасында да

Зеки Велиди Тоган (1890—1970) тубу башкорстандык, Туркиядагы таанымал илимпоздор дон. Ал, 1913 —ж. Ферганада, 1914 —ж. Бухарада илимий изилдеелер жургузген. 1925 —ж. бапггап илимий изилдее иппгерин Туркияда, 1932 —ж. баштап Виянада уланткан. 1935—1938 —ж. Германиядагы университеттерде даре окуган. 1939 —ж. Стамбул университетинде Орток турк тарыхы кафедра сын ачып, 1970 —ж. чейин эмгектенген. Анын Туркстан тарыхына тиешелуу «Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi», «Türk İli, Türkistan Tarihi», «Umumi Türk Tarihi» аттуу эмгектердин автору.

маалыматтар кездешет. 3. В. Тогандын экинчи маанилуу эмгеги «Türk İli, Türkistan Tarihi» (İstanbul, 1980) деп аталып, анда Туркстан тарыхы кен кесири баяндалып, изилдее ишибизге байланышкан маалыматтар анын ичинде бир белумду тузет.

Баймырза Хайиттин «Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi» (Ankara, 1995) аттуу эмгеги Х1Х-ХХ к. башындагы Орто Азиядагы саясий окуялар, айрыкча орус падышачылыгынын Туркстанды басып алуу саясаты, ага каршы курештер жана кетерулуштерге арналган. Негизинен Орто Азиянын саясий тагдыры татаал болгон жылдар тууралуу маалымат берет.

Ал эми Баймырза Хайит (толук аты ал мезгилде Баймырза Махмудов Хайитович) (1917 — ...) тубу намангандык, ез мезгилинде жадит мектебинде билим алган. Улуу Ата Мекендик согушка катышкан. Согуштан сои Германия да жашап калып, Туркстан калкынын саясий тарыхына байланышкан эмгектерди жазган. Анын «Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi» жана «Türkistan, Rusya ile Çin Arasında» аталынггарында илимий эмгектери бар.

Мехмет Сарайдын «Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)» (Ankara, 1994) аттуу эмгегинин атынан байкалгандай хронологиялык жактан 1775—1875 — жж. ез ичине камтыйт. Андагы изилдеебузге байланышкан жетимиш беш жылга таандык маалыматтар гана кездешет. Мындан сырткары жалпы Орто Азия мамлекеттеринин саясий абалынан маалымат берип, темабызга байланыштуу кээ бир архивдик документтерден кабар берет. Эмгектен Орто Азия мамлекеттеринин ичинен ал мезгилде Бухара эмирлиги саясий жактан алда канча жогору турганын байкоого болот. «Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi» (İstanbul, 1996) аттуу эмгегинде болсо азыркы убактагы Азербайжан, Казакстан, Кыргызстан, -Узбекстан жана Туркменистан мамлекеттерин ез алдынча бирден бап катары алып, байыркы мезгилден бугунку кунге чейинки етмушун ото кыска турде устуртен маалымат берген эмгек. Маанилуу саясий окуяларга басым жасап, темабызга байланышкан доордон чакан маалыматтарды берет.

Изилдеенун булактык негизи

Илимий иште пайдаланылган дипломатиялык каттардын дээрлик бардыгы Стамбул шаарында жайгашкан Осмон мамлекетинин екметтук архивинде орун алган. Алардын бир нускасы 2004 —ж. 4 — 6 октябрда Кыргыз —Турк «Манас» университети уюштурган «Турк цивилизациясынын дуйнелук цивилизациялар ичиндеги орду» аттуу II эл аралык турк цивилизациясы конгрессинде Стамбулдагы мамлекеттик архивдин жетекчилиги тарабынан кергезмеге сунулган. Мында негизинен Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринин ортосундагы дипломатиялык байланышты маалымдаган, хронологиялык жактан XVI —XX к. башталышына таандык архив документтери орун алган. Ал эми бир белугу 2004 — ж. транскрипциясы менен бирге «Архивдик документтерде Осмон мамлекети менен Туркстан

o

байланыштары» аттуу китепте басылып чыккан . Орто Азия мамлекеттери менен Осмон мамлекетинин дипломатиялык байланышына тиешелуу архив документтери мазмундарына жараша жогоруда аты аталган мамлекеттин (Осмон мамлекети тууралуу сез болуп жатат) ар кайсы мекемесинен чыккан чечимдер болуп саналат. Мындан сырткары Осмон мамлекетинин султандарынын жана Орто Азия мамлекеттеринин хандарынын расмий каттары да орун алган.

Изилдееде жыйырма бир архивдик документке анализ жасалып, алар мазмунуна жараша саясий — экономикалык жана диний, гуманитардык сыяктуу белумдерге белунду. Саясий байланышты камтыган архив документтериндеги маселени Осмон мамлекетинин Тышкы иштер министрлиги *(Dış İşleri Bakanlığı)*, Улуу мажилис *(Biiyiik Millet Meclisi)* карап келсе, экономикага байланышкан маселелерди Финансы министрлиги *(Maliye Bakanlığı)* менен Ички жана Тышкы иштер министрликтери *(Dış ve İç İşleri Bakanlıkları)* караганы байкалат.

Изилдее ишке байланышкан архивдик документтер Осмон мамлекетинин султандарына тиешелуу жазуулар жайгашкан *Хатт—ы хумайун (Hatt-ı Hümayun)*

атындагы белумде, Осмон мамлекетинин султандарынын башка мамлекеттин екумдарларына жазган каттар сакталган *Наме—и хумайун (Name-i Hümayun)* аттуу белумде, XIX к. курулган *Йылдыз* архивинде жана Тышкы иштер министрлигинин чечимдери жайгашкан белумде сакталган.

3 .

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri. (XVI-XX. Yüzyıllar). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Ankara, 2004.

Архив документтердин ичинде бир гана хандар менен султандардын расмий кат алышуусу гана кездешпестен, ошол мезгилдердеги саясий окуяларга байланыштуу чыккан ар кандай чечимдер менен кабарлар да орун алган. Изилдееде архивдик документтерден тышкары ошол мезгилде жазылган тарыхый

4

эмгектердеги жана турк, орус, кыргыз тилдеринде жарык керген илимий эмгектердеги тарыхый маалыматтар салыштырылып анализденди. [2]

---

[2] Вамбери А. **Очерки Средней Азии.** (Дополнение к путешествию по Средней Азии). М., 1868; Вамбери А. **Путешествие по Средней Азии.** (Из Тегерана через туркменскую пустыню по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, предпринятое в 1863 году с научную целью по поручению Венгерской Академии в Пепгге членом ея А. Вамбери). М., 1868; *Извлечения из «Мунтахаб ат— таварих» (Узбекская версия). //* Материалы по истории Средней и Центральной Азии X —XIX вв. Ташкент, 1988. АН Уз. ССР. -с. 295-310; Мухаммад Хаким —хан. *«.Мунтахаб ат—таварих». II* Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-X1X вв. Ташкент, 1988. АН Уз. ССР. -с. 276-294; Мухаммед Юсуф Мунши. *Мукин Ханская история.* Перевод предисловие примечание А. Семенова. // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X — XIX вв. Ташкент, 1988; Первышев И. *Рисалэ—и Якуби. (Воспоминания о Якуб—беке кашгарском Камиль—хана—ишана). //* Историк марксист, М., 1940, с. 127— 135; Mehmed ATIF: **Tarih-i Kaşgar.** Yay. Haz. İsmail Aka, Vehbi Günay, Cavit Telci. (Kırıkkale, 1998); Adil Hikmet Bey: **Asya'da Beş Türk,** (İstanbul, 1997); Mehmed Emin BUĞRA: **Şarkı Türkestan Tarihi,** Yay. Haz. Yakup Buğra, (Ankara, 1998); Mehmet Emin BUĞRA: **Doğu Türkistan Tarihi,** Kabil, 1940; Mehmet Emin Efendi: **İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat,** (Ankara, 2000); E. SCHUYLER: **Türkistan Seyahatnamesi.** (İstanbul, 2003).

©з мезгилинде жазылган тарыхый эмгектердеги (саякатнаамалар, рапорттор) маалыматтар менен архивдик материалдардагы маалыматтарды салыштырып, ошол мезгилдеги саясий, экономикалык жана социалдык абалды анализдеген соц, аны илимий эмгектердеги маалыматтар менен толуктоого аракет жасалды.

Илимге киргизген жацылыгы

Орто Азия тарыхын езунче алып изилдее, ошондой эле анын башка мамлекеттер менен болгон мамилесин тактап керсетуу тарых илиминде татаал да, аз иликтенген да проблемалардан. Тандап алынган теманын мындай езгечелугуне жараша теменкудей жаны кез караштар сунуш кылынды:

• Биринчи жолу Орто Азиядагы елкелер менен Осмон мамлекетинин саясий — дипломатиялык мамилелери комплекстуу изилдееге алынды;

• Осмон мамлекетинин Орто Азия елкелеру менен дипломатиялык байланыштарын ачыш учун Осмон елкесунун архивдик материалдары илим айлампасына алынды;

• XIX к. Осмон мамлекетинин саясий абалы тууралуу кен кесири маалымат берилди;

• Орто Азиядагы Англия, Россия жана Кытай мамлекеттеринин саясаты эске алынып, Осмон мамлекетинин мындагы саясатынын мунезуне, кездеген максатына баа берилди;

• Осмон мамлекетиндеги документтердин мунезу, чечим чыгарчу мекемелердин статусу керсетулуп, дипломатиялык каттардын маани, мазмуну иликтенди;

• XIX к. 70 —ж. Чыгыш Туркстандагы саясий окуяларга кыргыздардын катышы тууралуу жацы маалыматтар алынды;

• Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринин ортосундагы дипломатиялык байланыштан кабар берген архивдик документтер иликтелип, алардын натыйжасында жалпы XIX —XX к. башталышында жогоруда аты аталган мамлекеттердин ез ара байланыштарынын себептери таамай белгиленди;

Изилдеенун географиялык алкагы жана хронологиялык чеги

Изилдеенун географиялык алкагы Осмон империясы жана Орто Азиядагы хандыктар орун алган аймакты кучагына алат. Орто Азия термини кийинчерээк колдонула баштагандыктан, изилдееде ага чейинки Туркстан аталышындагы аймакта екум суруп келген хандыктардын локализациясы изилдеенун негизги географиялык челкемун тузду. Мында эн башта Бухара эмирлигинен баштап, Хива, Кокон, атутул, Чыгыш Туркстандагы дагы кийинчерээк туптелген Кашгар хандыгынын ээлеген аймагы да кирип кетет.

Тандалган теманын хронологиялык алкагы Осмон империясы менен Орто Азия хандыктары ортосундагы саясий, дипломатиялык алаканын башталышы жана енутуш этаптарына ылайык XIX к. толугу менен XX к. башталыш мезгилин кучагына алат. Негизинен Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы дипломатиялык байланыш XVI к. башталганына карабастан, изилдееде Орто Азия учун тарыхый татаал доор болгон жана терт мамлекеттин да екум суруп турган мезгилдери — XIX жана XX к. башталышын тандап алдык.

Изилдеенун методологиялык негизи

Изилдеенун методологиялык негизи катары булактык материалдарды талдоо жана тарыхый — салыштырма ыкмасы колдонулду. Архивдик документтердеги тарыхый фактылар алгач ез мезгилинде жазылган тарыхый эмгектердеги, андан соц илимий эмгектердеги маалыматтар менен салыштырылып изилденди. Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы мамилелер жана алардын натыйжалары ошол мезгилдеги болгон саясий окуялар менен байланыштырылды.

Архивдик документтердин ичинен алгач XIX жана XX к. башына таандык, Туркстан хандыктарына тиешелуу болгондордун тизмеси алынды. Андан сон аларды ар бир хандыкка тиешелуулерду езунче белуп чыгууга туура келди. Ар бир хандыктын Осмон мамлекети менен дипломатиялык алакасында саясий, экономикалык, диний жана гуманитардык байланыштар болгону документтердин мазмунунан байкалган сон, изилдееде жалпысынан хандыктардын Осмон мамлекети менен жогоруда аты аталган багыттагы байланыштары боюнча белумдерге белууге туура келди. Анткени, ар бир хандыкты ез алдынча изилдееде белум катары кабыл алганда, Туркстан хандыктарынын саясий — экономикалык, диний жана гуманитардык абалын жалпы коз алдыбызга элестетуу татаалга турмак. Архивдик документтердеги чыгарылган чечимдер да Осмон мамлекетинин ар кайсы мекемесинен чыккандыктан изилдеену белумдерге ажыратууда документтин мазмуну негизги орунда турду.

Архивдик документтердеги тарыхый фактыларды тизмелеген сон, алардагы маселени ез мезгилинде жазылган тарыхый эмгектерден таап, бир натыйжа чыгаруудан мурун кийинки жазылган илимий эмгектердеги маалыматтар менен салыштырып, толуктоо аркылуу жацы илимий жыйынтыктар алынды. Мындан улам негизги булактык материалды тузген «Башбаканлык Османлы Аршиви» деп аталган Осмон мамлекетинин екметтук архивиндеги документтер Орто Азия хандыктарынын тарыхына толуктоолор киргизээри шексиз.

Изилдееде колдонулган архивдик документтер маселеге жараша ар кайсы мекемелерде каралып, чечим чыкканын бута чейин белгилеп еттук эле. Ал мекемелерге «*Хатт—ы хумайун*» деп аталган екумдардын буйругу, «*Наме—и хумайун*» деп аталган екумдардын расмий каты, Тышкы иштер министрлигинин чечими, Мажилистен алынган чечим, *Йылдыз* архивинен алынган чечим, *Йылдыз* баш вазирлигинен алынган чечим (XIX к. курултаи Йылдыз аттуу архив ал доордун тарыхын изилдееде езгече орунду ээлеп келет), фонддордун (вакыф) чечимдери

(Осмон мамлекетинин тарыхында вакыфтардын ролу чон болуп, атугул, алар да кейгейлуу мамлекеттик маселелерди чече алган), Тышкы саясий маселелер боюнча чечим, Ички иштер министрлигинин чечимдери мисал боло алат.

Орто Азия хандыктары менен Осмон мамлекетинин ортосундагы дипломатиялык мамилелерге байланышкан архивдик документтердеги маселелер жогоруда баяндалгандай саясий, экономикалык, диний жана гуманитар дык алакаларга арналган. Алардын мазмунуна кыскача токтоло кетсек: Осмон мамлекетинин султанынын Кокон екумдарынын катына жазган жообу (1820 —ж.), Кокон екумдары Мадали хандын Осмон мамлекетинин султанына женеткен катынын осмон тилиндеги котормосу (1839 —ж.), Кокон екумдары Кудаяр хандын Осмон мамлекетинин султанына жазган катынын осмон тилиндеги котормосу (1847 —ж.), Бухара, Хива тараптан туркмен уруулары Россияга карты
Осмон мамлекетинин султанынан жардам сурап, кат жибергенин баяндаган баш вазирдин султанга жазган жазуусу (1870—ж.), Андижан кетерулушунде Осмон мамлекетинин султанынын салымы тууралуу маалыматты тегун деген Осмон мамлекетинин Тышкы иштер министрлигинин жазуусу (1898 —ж.), Туркстан, Каспий жана Жетисуу областтарынын аскер белуктеру бириктирилип, жалпысынан ага Туркстан генерал — губернаторлугу делип, аскер санын кебейтуу, эки чон армия тузуу маселесине байланышкан документ (1899 —ж.), Бей Кулу бектин Осмон мамлекетинин султанына Кашгар хандыгынын саясий абалын баяндаган катынын осмон тилиндеги котормосу (1879 — ж.), Кокон хандыгына аскер кийим, курал — жарак женетуу маселесине байланышкан документ (1868—ж.), Кокондук элчинин Стамбулга кат, белек —бечкек менен келиши жана Осмон мамлекетинин султанынан металл иштетуучу адистерден женетуусун суранышы (1848—ж.), Исардын акиминин Хижаз темир жолун куруугa женеткен акчалай жардамы тууралуу документ (1899 —ж.), Кокондук элчи Мир Курбандын Мекеге аттанышында кем —карчын толуктоо маселеси боюнча Осмон мамлекетинин баш катчысынын баш вазирликке жазган жазуусу, бул маселе тууралуу Осмон

мамлекетинин мажилисинин чечими жана Кокон ханынын Осмон мамлекетинин султанына жазган катынын осмон тилиндеги котормосу (1852 —ж.), Мекеге аттанып жаткан Хива хандыгынын элчиси Кутбеддинге Осмон мамлекетинин султанынын акчалай жардам бериши тууралуу документ (1841 —ж.), Осмон мамлекетинен Кокон хандыгына Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талын кайрадан жиберуу боюнча чыккан буйрук; Кокон элчисинин кайрадан пайгамбардын сакалынан бир тал сурашы (1860—ж.), Кокондук ажы Мейлибектин Осмон мамлекетинен «лихие—и *саадет» (Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талы)* сурашы (1851—ж.), Кашгар казысынын Осмон мамлекетинен *Мухаммед пайгамбардын сакалынан бир тал* сурашы (1895 —ж.), Кокондук шайхулислам Хажы
Ахмет аттуу адамга екумдардын белегинин (Осмон мамлекетинин султанынын акчалай белегине «екумдардын белеги» деп аталган) берилиши (1850 —ж.), Осмон мамлекетинен Бухара эмирине женетуле турган диний китептердин тизмеси (1820 —ж.), Осмон мамлекетинен арап арибине таянган осмон тамгаларынын китеп басмасындагы турун бир канча бастырып, Орто Азияга жиберуу маселеси боюнча чыккан чечим (1906—ж.), Орто Азиялык (Ферганалык) перс тили мугалиминин мамлекетине кайтуу учун суранган уруксатнаамасынын кечурмесу (1849 —ж.), Дамасктык, бирок тубу Туркстандык Хажы Мухаммед Расул аттуу адамдын Осмон мамлекетинин жараандыгын алууну каалаганын билдирген арызы (1915 —ж.) ж. б. мазмундарда кездешет.

Изилдееде XIX жана XX к. башында Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын дипломатиялык байланышында кайсы екумдарлардын мезгилинде байланыштын болгону архив дик документтердин датасына каралып такталды. Алар боюнча Осмон мамлекетинде Абдулмежид I (1839—1861), Абдулазиз хан (1861 — 1876), Абдулхамид II (1876 — 1909) мезгилдеринде, Бухара эмирлигинде Хайдар (1800-1826), Музаффер ад —Дин (1860 — 1885), Абдулахад (1885—1911), Кокон хандыгында Алим хан (1798 —

1810), Омор хан (1810—1822), Мухаммед Али хан (1822—1842), Кудаяр хандын мезгилдери (1844 — 1858), (1865—1875), Хива хандыгында Мухаммед Рахим Кули —хан I (1842—1846), Мухаммед Рахим—хан II Бахадур (1845—1864), ал эми Кашгар хандыгында болсо Якуб бек менен анын уулу Бек Кулу бек мезгилдеринде дипломатиялык байланыштын болгону маалым болду.

Изилдеенун илимий-практикалык мааниси

Изилдее проблемасына тартылган жаны архивдик материалдар, саясий мазмундагы меморандум жана корреспонденциялар — Орто Азия калктарынын XIX —XX к. башындагы тарыхы менен эмгектенген илимпоздорго кемек керсетееру бышык.

Изилдее айлампасына алынган жацы жазма булак материалдары Орто Азия калктарынын жана анын ичинде кыргыздардын тарыхын изилдеген илимпоздордун иликтеелеруне, окуу куралдарын жазууга, атайын курс программаларын даярдоого жардамчы материал катары пайдаланылышы мумкун.

Диссертациянын тузулушу

Диссертация — кириш сез, корутунду менен бирге алты бап, пайдаланылган адабияттардын тизмеси жана тиркемеден турат. Тиркемеде — дипломатиялык каттар, алардын транскрипциясы, которулушу, карталар жана терминологиялык сездук берилген.

Биринчи бап киришууге арналды. Анда жогоруда баяндалып еткендей теманын актуалдуулугу, максаты, милдеттери, тарыхый булактары, изилдее методологиясы, илимий — практикалык мааниси, теманын географиялык алкагы, хронологиялык чети жана илимге киргизген жаныгы тууралуу маалыматтар орун алды.

Экинчи бапта XIX жана XX к. башталышындагы Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринин саясий абалы тууралуу маалымат берилди. Анда XIX к. Осмон мамлекети тышкы мамлекеттердин кол салуусунун натыйжасында аймактык жактан чон жоготууларга учураган. Мындан сырткары мамлекеттеги азчылыкты тузген калктардын которулушу биринин артынан бири болуп турган. Аларга сербдердин кетерулушу (1804—ж.), орус—турк согуштары (1806— 1812), (1828— 1829), (1877 — 1878), Египет акими Кавалалы Мехмет Али пашанын кетерулушу, Крым согушу (1853 —1856—ж.) сыяктуу окуялар Осмон мамлекетин ете жудеткен. Бул мезгилде Европа жана Россияда Осмон мамлекети «оорукчан адам» деп сыпатталган. XIX к. аягында жети жуз жылдай дуцгуроп турган Осмон империясы Африка, Азия жана Европага чейинки локализацияны кучагына алган жерлерин жоготуп, XX к. башында Туркия Республикасынын аймагы менен чектелип калган. Азыркы мезгилдеги Ирак, Сирия, Палестина, Иордания, Эфиопия, Египет, Ливия, Тунус, Алжир, Ереция, Албания, Болгария, Югославия, Венгрия, Румыния, Украина, Крым, Кавказ жана Азербайжан ез мезгилинде Осмон мамлекетине карап турган. Ал эми Орто Азия хандыктары болсо орус падышачылыгынын баскынчыл саясатына туш келип, натыйжада толугу менен Россияга саясий жактан баш ийгени тууралуу маалыматтар орун алган.

Учунчу бапта изилдеенун негизги булактык материалы болгон архивдик документтерден Осмон мамлекетинин тыш мамлекеттерге болгон расмий жазышма тузулушу тууралуу кен кесири маалымат берилди. Анткени, Осмон мамлекетинде архив эзелтен болуп келгени жана XIX к. *«Хазине—и эврак»* (документтер сакталчу казына, жай) деп аталган чон архивинин курулганын байкоого болот. Мындан улам аты аталган мамлекеттин архив документтеринин басымдуу белугу бугунку кунге чейин жеткен. Ал мезгилде Осмон мамлекетине кыркка жакын мамлекет баш ийип, алардын тарыхына тиешелуу маалыматтар да ошол архивде орун алган. Мындан сырткары архивде Орто Азия хандыктары менен Осмон мамлекетинин дипломатиялык байланыштары тууралуу маалымат берген документтер да аз эмес экени байкалат.

Документтин датасын коюуда хижра жылы, арап ай аттары колдонулуп келген. Ай аталыштарынын (мухаррем, сафер, ребиулеввел, ребиулахир, режеп, шабан, рамазан, шеввал, зилкаде, зилхижже) баш мууну гана жазылып, атугул, айлардын кайсы кунунде документтин жазылганы да так керсетулген.

Архивдик документтердин жазуу стили осмон тилинде (Осмон мамлекетинин тили), арап арибинде болгон. Анда арап, перс тилинен кеп сездер осмон тилине оошуп келген да расмий жазууларда жыш колдонулуп, экиленткен тур до берилген. Мындан улам осмон тилинин жазуусу азыркы турк тилинин жазуусунан ото эле айырмаланып турганын байкоого болот.

Тертунчу бапта архивдик документтердин мазмунуна жараша Орто Азия мамлекеттеринин Осмон мамлекети менен саясий — экономикалык байланышы тууралуу маалыматтар орун алды. XIX к. жана XX к. башында Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринин ортосундагы саясий — экономикалык байланышта Бухара эмирлиги, Кокон, Хива жана Кашгар хандыктары Осмон мамлекетин халифа катары кабыл алып, колдоо издее аркылуу ислам дуйнесунен ез ордуларын алууга аракет кылышкан. XIX к. экинчи жарымынан XX к. башына чейин Осмон мамлекети Россияга карты Орто Азия мамлекеттерине, калкына жар дам берууге канчалык ынтызар болгон кунде да анын ошол мезгилдеги ички, тышкы абалы жана географиялык жактан алыстыгы тоскоол болгон.

Бешинчи бапта болсо Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринин ортосундагы диний жана гуманитардык байланыш тууралуу сез болду. XIX к. жана XX к. башында жогоруда аты аталган мамлекеттердин ортосундагы диний жана гуманитардык байланыштарда султандын халиф катары кабыл алынышынан улам диний байланыш бекем болгонун керууге болот. Буга хандардын «ыйык аманаттардан» (Мухаммед пайгамбарга тиешелуу ездук буюмдар) алып туруулары, Мекеге баруучу Орто Азиялык болонок ажылардын Стамбул аркылуу етушу, Осмон

мамлекетинен хандыктардын ислам динине байланышкан китептерди алдырып турушу кубе. Гуманитардык байланышта болсо Орто Азиядан перс тилин уйретуу учун адистердин Осмон мамлекетинде эмгектениши, сабатсыздыкты жоюу учун осмон ариптеринин китеп басмасынын Орто Азияга женетулушу кенулду бурат.

Эн акыркы алтынчы бапта корутунду жайгашып, анда изилдееден алынган натыйжалар жазылды. XIX к. экинчи жарымы Орто Азия мамлекеттери учун тарыхый жактан татаал мезгил болгон. Анткени, ал мезгилде орус падышачылыгы Орто Азияны басып алган. Так ушул мезгилде Орто Азия мамлекеттери Осмон мамлекетинен жардам сурап кайрылышканы маалым. Бирок, Осмон мамлекети чек арасын душмандардан коргоо, елкену кулоодон сактап калуу аракеттеринен улам аларга жетишинче жардам корсете алган эмес. Атугул, географиялык жактан алыста жайгашкандыгы да тоскоол болгон. Буга козу жеткен Орто Азия мамлекеттеринин екумдарлары Осмон мамлекетинин султанынан курал —жарак, аскер инструкторлорун, аскер кийимдерин гана сурап кайрылып турушкан. Мындан сырткары Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы белек — бечкек беруу менен элчиликтердин келип турушу уланып, бара бара достук бекемделген. Орто Азия хандыктары Осмон мамлекетин ислам дуйнесунун мураскору катары керген.

Пайдаланылган адабияттардын тизмесинде архивдик документтер езунче орун алып, калган тарыхый кол жазмалар, рапорттор, саякатнаамалар жана туркче, кыргызча, орусча жазылган илимий эмгектердин тизмеси берилди.

Тиркемеде эн алгач терминологиялык сездук берилди. Анткени, теманын негизги булагын тузген архивдик документтерди анализдееде кездешкен терминдерди кыргызчалап тизмесин тузуп бергенге аракет жасалды. Андан сон дипломатиялык каттардын копиясы, транскрипциясы, кыргызча которулушу орун алды. Эн аягында изилдееге байланышкан карталар, статистикалык эсептеелердун копиясы жана суреттер жайгаштырылды.

II. БАЛ. X1X-XX К. БАШЫНДАГЫ ОСМОН МАМАЕКЕТИ МЕНЕН ОРТО АЗИЯ МАМЛЕКЕТТЕРИНДЕГИ САЯСИЙ АБАЛ

XIX к. жана XX к. башындагы Орто Азия мамлекеттери менен Осмон мамлекетинин дипломатиялык байланышын изилдееден мурун алардын ошол мезгилдеги саясий абалына кез жугуртпей коюу мумкун эмес. Дипломатиялык каттарды талдоодо каттар жазылган мезгилдеги мамлекеттердин (Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттери тууралуу сез болуп жатат) саясий, экономикалык жана социалдык абалынан кабардар болуу зарыл. Ошондуктан алгач Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринин саясий абалына токтолууну туура кердук.

1.) XIX к. жана XX к. башындагы Осмон мамлекетнннн саясий абалы

XIX к. Осмон мамлекети оор жоготууларга учураган. Сербдердин кетерулушу (1804 —ж.), орус—турк согуштары (1806 — 1812), (1828 — 1829), (1877 — 1878), Египет акими Кавалалы Мехмет Али пашанын кетерулушу, Крым согушу (1853 —1856— ж.) сыяктуу окуялар Осмон мамлекетин ото жудеткен. Бул мезгилде Европа жана Россияда Осмон мамлекети «оорукчан адам» деп сыпатталган. Ал кезде мамлекеттин босогосунда Россия, Австрия жана Франция турган[3]. Ички жана тышкы

AFET: *Türk-Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış.* **Belleten.** C. II. S. 5. II Kanun-Nisan 1938. TTK, (1994). s. 129, 131.

факторлордун таасиринен улам кулап бараткан мамлекетти сактап калуу учун елкеде бир нече реформалар (*Танзимат, Ыслахат, I, II Мешрутийет)* жургузулген.

Изилдеечу А. Д. Новичевдун ою боюнча XIX к. 30—ж. Тур кия экономикалык жана саясий кризиске дуушарланып, сепаратисттик кыймылдар кучеген [4]. Мамлекеттин акчасы (куруш) девалъвацияга учураган. Осмон мамлекетине караган елкелер абалдан пайдаланып ез алдынчалыгын жарыялай баштаган.

XIX к. башында француз революциясынын таасири, аймактагы согуш аракеттери жана *йеничери* [5] аскерлеринин терс мамилесинен улам сербдердин кетерулушу (1804 —ж.) келип чыккан. Андан сон 1806 — 1812 — ж. орус — турк согушунун башталышына Россиянын Румынияны (Эфлак —Богданды) ээлеши себеп болгон. Согуштун натыйжасында Бухарест келишимине кол коюлуп, эки елкенун чек арасы Дунай суусу аркылуу еткен. Россия Бессарабиядан башка ээлеп алган аймактарын кайтарып бере турган болуп, Осмон елкесунде сербдердин укугун таануу талабын койгон.

1828—1829 —ж. орус —турк согушунда Россиянын негизги максаты дениздерге ээлик кылуу болгон. Ал кезде Осмон мамлекети *йеничери* аскердик тузулушу кулап (1826 —ж.), гректердин кетерулушунен алсырап согушка даярдыксыз болгон. Натыйжада Эдирне тынчтык келишимине кол коюлуп, Россиянын соода кемелери

[4] Новичев А. Д. Борьба между реформаторами и консерваторами в период Танзимата (1839—1853. // Тюркологический сборник. 1973. с. 82.

[5] Йеничери — Осмон мамлекетинде аскердик тузулуш. «Чер» сезу байыркы сездердун катарына кирип, йеничер да «жаны аскер» маанисин берет.

порттордон етуу мумкунчулугун алып, Прут суусу эки елкенун ортосундагы чек ара болушу каралган.

Гректердин кетерулушунун чыгышына француз революциясынын таасири менен Россия жана Европа мамлекеттеринин Осмон мамлекетине карты агенттик иштерди жургузуусу себеп болгон. Кетерулушту басууда Махмут II Египеттин акими Мехмет Али пашадан жар дам алып, ага жооп катары Мора, Крит аралдарын убада кылган, бирок сезунде турбагандыктан жаны кетерулуш башталган. Мамлекет арка аркага болгон орус —турк согушунан алсыздаган сон, Мехмет Али паша менен екумдар келишимге барууну туура керген. 1833 —ж. 14 — майда Кутахйа келишимине кол коюлуп, Египеттин акимине Сирия аймагын беруу каралган. Изилдеечу Н. А. Дулинанын берген маалыматы боюнча султан менен Мухаммед Алинин ортосундагы келишпестик Осмон мамлекетинин Европа менен дипломатиялык байланыш тузуусуно себепчи болгон[6].

Саясий толкундоолорго карабастан Махмуд II (1808—1839) мамлекет угун кептеген иш —чараларды жургузген. Ал 1826—ж. *йеничерилердин* ордуна Европа стандартындагы аскердик системаны киргизген. 1836 —ж. анын мезгилинде Тышкы иштер министрлиги ачылган. 1831—ж. «Таквим —и Векаи» аттуу алгачкы расмий гезит чыккан. Билим берууге маани берилип, 1834—ж. аскердик, медициналык окуу жайлар ачылып, ага Орто Азия хандыктарынан адистер жана окуучулар алынгандыгы архив документтеринде маалымдалат.

4

Дулина Н. А. *Изменения в Османской дипломатии (30—е годы XIX в.).* // Тюркологический сборник, 1973. М., 1975. с. 63.

Абдулмежид мезгилинде (1839—1861) Лондон конференциясы (15 —июль 1840 —ж.) болуп, ага Англия, Австрия, Пруссия, Россия жана Осмон мамлекети катышкан. Мында Египет маселеси каралып, бийлик монархиялык мунезде болуп, укуктук жактан Осмон мамлекетине багымдуу болоору каралган. Египеттен алынган салыктардын терттен бири Стамбулга женетулуп, Сирия, Адана, Крит Осмон мамлекетине кайтарылып бериле турган болгон. Натыйжада Египет ички иштеринде эркин, тышкы иштеринде Осмон мамлекетине баш ийген. Экинчи Лондон конференциясында (1841 — ж.) дениздер эл аралык маселеге айланган. Мында Россия дениздерге ээлигин жоготуп, тескерисинче анда Франция менен Англиянын ээлиги кебейген.

Султан Абдулмежид (1839—1861) мезгилиндеги эн маанилуу окуя *Танзимат ферманы'* болгон. Ал, 1839 —ж. 3 —ноябрда кабыл алынып, мамлекеттин саясатын демократиялык принциптердин негизинде жургузуу учун айрым кадамдар жасалган. Алсак, азчылыкты тузген калктарга, алардын мал —мулкуне кол тийбестик; салык системасы кайрадан каралып, ар кимдин кирешесине жараша салыктын алынышы; аскердик системада *«ожак»* кызматынын «мекен» кызматына алмашуусу; мыйзамдын аткарылышын камсыздоо сыяктуу беренелер кабыл алынып, султандын укугу чектеле баштаган. Танзимат [7] ферманынын конституцияга етушу, демократия жана вестернизацияга жол алуу болгон.

А. Д. Новичев ез эмгегинде французча «La Presse» гезитиндеги маалыматтан шилтеме берип, анда *«Гулхане хатт—ы шерифти»* негизги конституция деп

---

[7] Танзимат—«ондоо», «системага салуу» деген маанини берип, Танзимат ферманы — жалпысынан реформа болуп саналат. Абдулмежид мезгилинде 1839—ж. 3 —ноябрда Гулханеде окулган, Решит Паша тарабынан жарыяланган екумдардын буйругу. Мунун тарыхта *Танзимат, Гулхане хатт—ы хумайун, Танзимат—ы хайриййе жана Хатт—ы шериф* сыяктуу бир канча аталыштары бар. Анын жарыяланышында башка елкелердун элчилерине кабар берилген. Ферман адам укугу, мамлекеттер арасы байланынгтарды ез ичине камтыйт. Султан *Хатт—ы шериф* окулган сон аны сарайдагы пайгамбардын чапанынын жанына емур бою сакталуусу учун койдурган.

аташканын, экинчи бир француз гезитинде адам укугуна жана адилеттуулукке байланышкан декларация деп кабыл алганын, ал эми «The Times» аттуу англис гезити муну менен султан езунун мамлекетин кайрадан туптеду деп бергенин» баяндайт[8]. Европа елкелеру реформа тууралуу позитивдуу коз карашын билдируу менен анын ездеру учун пайда алып келээрин алдын ала сезишкен.

XIX к. биринчи жарымында Европадагы экономикалык, саясий жана аскердик жактан енугуулер Осмон мамлекетине таасир этпей койгон жок. Мамлекеттин бугундугун сактап калуу учун чечкиндуу чараларды керуу керек болгон. Бул максатта узак жылдар бою Европада жашаган Париж, Лондон шаарларында элчилик кызматты аркалап келген Мустафа Решид паша 1837 —ж. мамлекеттин Тышкы иштер министри болуп дайындалган. Танзиматка Европанын таасир тийгизгенин Н. А. Дулина ез эмгегинде баса белгилеген[9]. Ансыз деле реформанын текстин даярдаган Мустафа Решид паша Европада жылдар бою мамлекеттик кызматта иштеген. Ал *Хатт—ы шерифтин* шарттарын ишке ашырууда султанды кендурген.

Мустафа Решид паша реформадан улам Осмон мамлекети батыш элдеринин симпатиясына ээ болот жана ишенимине кирет деп
о
ойлогон . А бирок мамлекеттин ичинде реформага кандай мамиле (жооп) болоорун сезе алган эмес. Мындан улам консерваторлор, айрыкча радикал динчилер мусулман менен мусулман эместерди (гайримуслим) теңеп жатышат деп, реформаны исламдын догмаларына каршы келген кыймыл катары кабыл алышкан. Атугул, Решид пашаны каапырларга сатылып кетти дешкен. А. Д. Новичевдин берген маалыматы боюнча куреш Мустафа Решид паша менен баш вазир Хусрев пашанын

---

[8] Новичев А. Д. *Гюлханейский хатт—ы шериф 1839 г. и его внешнеполитический аспект. //* Тюркологический сборник 1972. М., 1973, с. 385, 386.

[9] Дулина Н. А. *Изменения в Османской дипломатии (30—е годы XIX в.). //* Тюркологический сборник. 1973. М., 1975. с. 81.

ортосунда болгон. Натыйжада Решид паша Хусрев пашаны отставкага кетируу учун султанды (1840 —ж.) кендурген [10] [11]. Консерваторлор елкенун финансылык темендеесун Решид пашадан керушкен. Натыйжада консервативдик екметтун саясаты Туркиянын ички абалынын начардашына туртку болгон.

1852 —ж. баштап Россияда Осмон мамлекетине каршы согуш даярдыгы башталган. Буга Австрия, Пруссия каршы чыга албай Крым согушунун чыгышына Россиянын дениздерге коз артуусу себеп болгон. Англия колонияга айланган жерлеринде соода жолдорун контролго алуу, Франция Жер Ортолук дениздеги экономикалык кирешелеринен улам согушка кире алган эмес.

XIX к. Осмон мамлекети учун эн чон душмандардын бири Россия эле. Россиянын негизги максаты дениздерге ээлик кылуу, Осмон мамлекетинин аймактарын Европа мамлекеттери менен белушуу же автономиялуу елкелерду куруп, аларды кеземелге алуу эле. Россия пландары ишке ашпашына козу жеткен соц, христиандардын кызыкчылыгын колдогон. Россиянын Жер Ортолук децизден Индияга кетуучу жолго бегет болушун Англия да каалаган эмес. Россиянын Жер Ортолук денизге чейин келиши Франциянын ал аймактардагы соодасына зыян келтирмек. Мындан улам 1854 —ж. о рус — тур к согушунда Европа елкелеру Осмон мамлекетин колдогон.

Осмон мамлекетине Европа мамлекеттери биринчи жолу чын кенулден колдоосун Крым согушунда (1853—1856) керсеткен. Ошол эле мезгилде елке биринчи жолу тыштан карыз алган. Мамлекеттин аскердик кучу Синопто 1854—ж. орус армиясы тарабынан ерттелген. Франция, Англия дениз аскерлери Караденизге согушка кире башташкан. Натыйжада согуш сахнасы Румыниядан Крымга еткен да

---

[10] Новичев А. Д. *Гюлханейский хатт—ы шериф 1839 г. и его внешнеполитический аспект.* // Тюркологический сборник 1972. М., 1973, с. 383.

[11] Новичев А. Д. *Борьба между реформаторами и консерваторами в период Танзимата (1839—1853). //* Тюркологический сборник. М., 1973. с. 90.

тарыхта Крым согушу деп аталып калган.

Олке согуштан кийин *ыслахат ферманын* жарыялаган (1856 — ж.). Аида мамлекеттин ички, тышкы саясатына чет елкелердун аралашуусуна жол ачылган. Айрыкча Осмон мамлекетин кулатуунун жолу катары мамлекеттин ички иштерине кийлигишишип, Россия Осмон мамлекетиндеги христиандардын укуктарын Европа кеземелге

Ыслахат—«жакшыртуу», «оцдоо», «жаныландыруу» дегенди тушундурет. Бул ферман 1856—ж. жарыяланган. Мында мусулман эмес (гайримуслим) калктарга даты кеп укуктун берилиши орун алган. Ал императордукта жаны бир система жана принциптерди ез ичине камтыйт. Негизинен танзиматтын екумдерун ачыктоочу, кенейтуучу реформа болуп эсептелет. Ферманды Мустафа Решид пашанын окуучусу Али паша француз жана англис элчилери менен чогуу иштеп чыккан. Мындан улам Осмон мамлекетинин ички, тышкы саясатына чет элдиктердин аралашуусуна жол ачылган.

алсын деп, Англия ар бир адам каалаган динин тутууга, бирдей укукка ээ болушу керек десе, Франция мусулман христиан ортосунда жамаат, укук, салык, мамлекеттик кызматка алуу тен укукта жургузулсун деген талапты койгон. Булардын ичинен француздардын сунушун Осмон мамлекети кабыл алып, 1856 — ж. 28 —февралда *«ыслахат хатт—ы хумайун»* мамлекеттик кызматкерлердин астында жарыяланган. Ал отуз беш беренеден турган. Ага ылайык динине, ыркына карабастан азчылыкты тузген калктар мектеп, чиркее ачуу укугун ала алат; азчылыкты тузген калктарга жана чет элдиктерге терс мамиле кылынбайт; азчылыкты тузген калктардан да мамлекеттик кызматка алынат; аскер дик тузулуш жана салык саясаты кайрадан иштелип чыгат; сотто ар бир адам езунун ишенимине, динине жараша ант иче алат сыяктуу ж. б. беренелер орун алган. Мындан улам *«Ыслахат ферманы»* мусулмандар менен христиандардын ортосунда чыгарылган келишим сыяктанат. *Ыслахат ферманында* четтиктер ездеру учун пайда кезделгендуктен ал тууралуу позитивдуу пикирлерин арбын билдиришкен. Эки реформа тен мамлекеттин кулашын токтото алган эмес.

Абдулазиз мезгилинде (1861 — 1876— ж.) Сербия, Босния, Герцек, Румыния (Эфлак — Богдан) жана Болгарияда панславизм идеясынан улам чыккан кетерулуштер Осмон мамлекетин алсыздаткан. Крит калкы кетерулуп, алар Грецияга кошулуу максатын коюшкан. Египеттин акими Исмаил пашанын аракети жана Францияныи колдоосу менен Суэц каналы ачылып (1869 —ж.), географиялык ачылыштардан кийин ролун жоготкон Египет кайрадан кучке ээ боло баштаган. Бул Европа елкелерунун Египетке кез артуусуна жол ачкан. Осмон елкесунун бара — бара жерлеринен куру жалак калышы, ички абалында кетерулуштердун биринин артынан бири болушунан улам султан Абдулазиз «жаш осмончулар» тарабынан тактыдан тушурулген.

1876 —ж. бийликке Мурат V келип, ден соолугунан улам кепке турбай, ордуна *мешрутийетти* кабыл алаарына сез берген Абдулхамид II келген. Натыйжада *I Мешрутийет* кабыл алынып, анда негизги ролду французча «жаш турктер» маанисин берген «джон— *турктвр»* ойногон. Абдулхамид II негизги мыйзам маанисине келген *Кануни эсасини* жарыялаган. *I Мешрутийеттин* эн негизги езгечелугу

сез жузунде болсо да бийликке калктын катыша алгандыгында жатат.[12] Анда Осмон мамлекетинин Улуу Мажилиси *айан* жана *мебусан палаталарынан* турган.

XIX к. Осмон мамлекетинин аймактык жактан чон жоготуусу орус — тур к (93 согушу) согушунда (1877 — 1878) болгон. Мында Россиянин негизги максаты дениздерге ээлик кылуу эле. Согуштан кийин Айестефанос келишимине кол коюлуп, Сербия жана Румыния коз каранды эместигин алган. Улуу Болгария королдугу курулган. Батуми, Карс, Ардахан, Чыгыш Бейазыт Россияга берилген. Крит жана армяндар жашаган аймактарда реформа жасалган. Босния, Герцекке автономдук укук берилген; Теселия Грецияга берилген. Осмон мамлекети Россияга согуштагы жоготуулары учун чыгымын телемек болгон. Бирок мындагы беренелердин кээ бири ишке ашпагандыктан 1878—ж. Берлин келишими болуп, Осмон мамлекети «оорукчан адам» сыпатталып, Айестефанос келишиминде коюлуп

ишке ашпай калган беренелер ишке ашмай болгон. Осмон мамлекетине салык телеген [12 13]

Болгария, Македония, анда реформа жургузулет жана Осмон мамлекетинин кол астында калган Чыгыш Румели болуп Болгар королдугу учке белунген. Сербия, Румыния коз карандысыздыгын алган. Босния — Герцек Осмон мамлекетинин аймагына таандык болгон. Карс, Ардахан, Батуми Россияга, Чыгыш Бейазыт Осмон мамлекетине берилген. Армяндардын жашаган аймактарында жана Крит жарым аралында реформа жургузулмек болгон. Осмон мамлекети Россияга согуш чыгымы катары алтымыш миллион алтын тыйын телемек болгон.

Олкону кулоодон сактап калуу чаралары керулуп, 1834 —ж. Парижде, Лондондо жана 1835 —ж. Венада элчиликтер ачылган. 1837 — ж. Берлинде, 1840 — ж. Афинада ачылып, натыйжада XIX к. аягында Осмон мамлекетинин чет мамлекеттерде ачкан элчиликтеринин саны он бешке жеткен . Кептеген турк жаштары чет елкелерге (эн кеп Францияга) аскер иштерин уйренгену барышкан. Мына ушулардын бири Мустафа Решид паша болгон[14 15 16].

Иш чаралар жургузулгенуне карабай Осмон мамлекетинин кулоо процесси тездегенин керууге болот. Бул мезгилде армяндар маселеси биринчи жолу эл аралык маселеге айлана баштаган. Абдулхамид II бийлигинин акыркы жылдарында *II Мешрутийетти* (1908 —ж.) кабыл алган. Мунун жарыяланышында эн чон роль

---

[12] Мешрутийет — бийликте екумдардан сырткары бир мажилистин, парламенттин б олушу.

[13] Айан сезу «белгилуу». «ачык» маанисин берип, Осмон мамлекетинин парламентиндеги улуттук кенештин чечимдерин караган палатанын аты болсо, *мебусан* деп калк тарабынан шайланган депутаттар, алардын тузген палатасы аталган.

[14] Дулина Н. А. *Изменения в Османской дипломатии (30—е годы XIX в.). //* Тюркологический сборник. 1973. М., 1975. с. 67.

[15] Новичев А. Д. *Борьба между реформаторами и консерваторами в период Танзимата (1839—1853). //* Тюркологический сборник. М., 1973. с. 84.

[16] Иттихат жана Теракки—1908 —ж. мешрутийеттен сон мамлекетте курулган саясий партиянын аты. Иттихат жана теракки сездеру «биригуу жана енугуу» дегенди гуш упдур[01'].

ойногон группа «Иттихат жана Теракки» болгон. *I Мешрутийетте* болсо негизинен «Осмончулук» агымына маани берилсе, *II Мешрутийетте* «туркчулук» негизги агым болгон. 1909 —ж. 13 —апрелде Стамбулда кетерулуш чыгып, ал Абдулхамид II тактыдан тушуусу менен аяктаган. Ордуна Мехмет Решат V (1909— 1918) келген.

I, II Мешрутийет мезгилдериндеги пикир агымдары Осмончулук (Осмон мамлекетин сактап калуудагы идеология), Исламчылык (панисламизм, мында ислам дуйнесундегу мураскорлукка ээ болуу, императордукту коргоо), туркчулук (турк улутунун негизги баалуулуктарын коргоо), вестернизация (батышты ернек тутуу) болгон. Вестернизация эн алгач аскердик тузулуште башталган. Мехмет Решат V (1909—1918) мезгилинде 1911—ж. Ливия (Траблусгарп) согушу болгон. Италиянын онер жайы табигый байлыктар издеп, Осмон мамлекетинин кол астындагы Траблусгарпка коз арткан. Натыйжада *Уши келишими* менен Траблусгарп Италияга берилген. Бул келишимдин натыйжасында Осмон мамлекети тундук Африкадагы акыркы жерин жоготкон.

XIX к. аягында жети жуз жылдай дунгуреп турган Осмон империясы Африка, Азия жана Европага чейин кучагына алган аймактарын жоготуп, XX к. башында азыркы Туркия Республикасынын территориясы менен чектелип калган. XIX к. жана XX к. башында Осмон мамлекетинен белунуп чыккан мамлекеттер: Ирак, Сирия, Палестина, Иордания, Эфиопия (Хабешистан), Египет, Ливия (Траблусгарп), Тунус, Алжир, Ереция, Албания, Болгария, Югославия, Венгрия, Румыния (Эфлак — Богдан), Украина, Крым, Кавказ, Азербайжан жана мураскору Туркия [17]. Бул мамлекеттердин Осмон мамлекетинен белунуп чыгышына себеп болгон факторлор XIX к. мурда эле бышып жетилгендигинде талаш жок.

---

[17] AFET: *Türk-Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış.* **Belleten.** C. II. S. 5. II Kanun- Nisan 1938. TTK, (1994), s. 130.

I Дуйнелук согушта (1914 — 1918) Осмон мамлекети Германия тарапта болгон. Максаты Балкан жарым аралында жоготкон аймактарын кайра алууну кездеген. Натыйжада Кавказ, Дарданелл (Чанаккале), Ирак, Йемен —Хижаз, Македония, Сирия — Палестина фронтторунда Осмон мамлекети катышкан.

2). Х1Х-ХХ к. башындагы Орто Азия мамлекеттеринин саясий абалы жана Осмон мамлекетинин аларга жасаган дипломатиялык саясаты

Тарыхта Орто Азия хандыктарынын (туркче жазма булактарда Туркстан хандыктары деп да аталат) географиялык алкагын изилдеечу 3. В. Тоган темендегудей керсетет. «Туркстан аты географиялык, этнографиялык жана тарыхый жактан алып Караганда туштугу Гурган суусу, Хорасан тоолору, Купет тоосу, Каратоо, Актоолор, Гиндукуш, Мустаг — Куенлун керме тоолору менен, чыгышы Чыгыш Туркстандын чыгыш чеги, тундугу Жунгария, Казакстандын тундугун тузген Иртышка чейин, Арал —Иртыш сууларынын тундугуне чейин, батышы болсо туштук Урал тоолору, Йайык суусу, Волганын денизге куйган жерине чейинки жери, Каспий денизине чейин созулат. Натыйжада аянты беш миллон уч жуз кырк мин алтымыш алты километр квадрат»'. Бул хандыктар ээлеп турган аймактарга учурда Орто Азия жана Казахстан, мындан сырткары турк калктары жашаган Борбордук Азия аймагынын бир белугу кирет.

Орусча жазма булактарда Туркстан тарыхый — географиялык аталыш катары каралып, батыш же орус Туркстаны (Казакстандын туштугу менен Орто Азия), Чыгыш же Кытай Туркстаны (азыркы Кытайдагы Синзян провинциясы) жана Афган Туркстаны (Афганистандын тундугу) болуп учке белунет. Ушул эле аталыштар туркче жазма булактарда да кездешет. Мындан сырткары батыш жана чыгыш турктеру сымал жалпы аталыш да колдонулуп келет.

Zeki Velidî TOGAN: **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi,** Enderun Kitabevi, 2. Baskı, (Ankara, 1981), s. 1.

XIX к. Европалык изилдеечулер Туркстанды чоц жана кичине Бухара деп аташкан. Чоц Бухара Батыш Туркстан, кичине Бухара Чыгыш Туркстан (Синзян) аталган. Туркстан тарыхый — географиялык аталыштын ордуна Орто Азия аты колдонулуп, бара —бара Орто Азия хандыктары деген аталыш илим дуйнесуне кецири тарай баштаган. Туркстан атынын Орто Азия термини менен алмашышында этнографиялык себеп негизги болгонун В. В. Бартольд ез эмгегинде белгилейт[18 19].

Орто Азияда XVI к. аягынан баштап Аштарханийлердин бийлиги екум сурген. Алардан кийин саясий бутундук жоголуп, тундук — батышта Хива, туштук — батышта Бухара, чыгышта Кокон хандыгы жана азыркы Синзянь провинциясында Кашгар хандыгы туптелген. Булардын ичинен Кокон хандыгы XVIII к. башында Бухара эмирлигинен белунуп чыгып, ез алдынча хандык болгон да бара бара Орто Азия тарыхында белгилуу роль ойноп, жарым кылымдай убакытта ез аймагын алда канча кенейткен.

Бухара эмирдиги Зеравшан бассейнин ээлеп, демографиялык жактан ез кезинде уч миллионго жакын санды (езбек, тажик, туркмен) тузсе, Хива хандыгы Амударыянын теменку агымындагы локализацияны ээлеп, калкынын саны жарым миллионго (езбек, туркмен, казак, каракалпак) жеткен. Ал эми Кокон хандыгы болсо негизинен Фергана ереенун ичине камтып, калкы бир миллионду (езбек, кыргыз, тажик жана казак) тузгену тууралуу маалымат алабыз . Туркстанды демографиялык жактан алып Караганда езбек, тажик,

18 Бартольд В. В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Бишкек, 1997. 420. б.

19 Халфин Н. А. Россия и ханства Средней Азии, (первая половина XIX века). М., 1974. с. 11.

туркмен, казак, кыргыз жана каракалпак калктары жашаган аймак болуп, хандыктардын башында алгач езбек сулалелери (Бухарада мангыттар, Хивада коцураттар, Кокондо миц сулалеси) турганын керууте болот. В. В. Бартольд бул тууралуу эмгегинде эки Туркстанда да (Чыгыш жана Батыш Туркстан тууралуу сез болуп жатат) бир тектеги, бир маданияттагы элдер жашашат деп берет[20].

XIX. к. орус падышачылыгынын Туркстанга кол салуусуна чейин Бухара эмирдиги Зеравшан, Кашка, Каратегин, Андижан, Самарканд, Бухара, Карши, Гисар (Исар), Керки жана Жизак вилаяттарын, Хива хандыгы Хорезм ереену, Арал келунун туштугунен Мервке чейинки аймакты жана Хива, Конград, Ургенч, Газават, Хазерасп шаарларын жана Кокон хандыгы Фергана ереену менен чыгыштан Ысыккелден батыштагы Сырдарыяга чейин, Ташкент, Маргалан, Олуята, Пишпек, Наманган, Туркстан, Акмечит шаарларын ээлеп келген. Кашгар хандыгынын болсо Кашгар, Яркенд, Аксу, Хотен, Турфан, Урумчи шаарлары негизги аймактары болуп саналган.

XIX к. — Орто Азия мамлекеттеринин ез ара согушуу мезгили болгон. Эн башта 1800—ж. Бухаранын эмири болгон Хайдар шах бийлик талашуу коркунучуна туш келууден коркуп, бир туугандарын жана жакын туугандарын елтуре баштаган. Булардан бир белугу Хивага, бир белугу Коконго кездей качкан. Натыйжада Хайдар шах бир нече жолу Хива, Коконго кол салып, Хива менен болгон согушта женишке жетишсе да, Кокондон бир нече жолу женилип калган жана кездеген жери Ташкентти толугу менен ала алган эмес. Мындан улам аларды баш ийдирууде Осмон мамлекетинен бир расмий кат куткен.

---

[4] Бартольд В. В. Сочинения. Т. 6 . М., 1965. с. 521.

XIX к. Бухарага карты Кокон менен Хива союз тузуп келишкен. А. Вамберинин берген маалыматы боюнча алысты коре албаган саясатчылар Бухара эмири Насрулланын Хивага, Коконго кол салышын Россияга карты **тынчтык** жолу менен бириге албаса, аларды согуш жолу менен езуне бириктирууну ойлогон деген корутундуга барышы мумкун деп берет ’. Бирок Бухаранын эч качан андай ою болбогонун ошол эле автор езунун эмгегинде баяндайт. Алар эгер Россия кол салса, биригуунун ордуна ез ара чыр — чатактан улам орток душмандарына жакты ебелге тузуп беришээрин билдирет. Хива, Кокон Бухаранын элдешпес душмандары болгонуна карабай Бухара учун чон коркунуч туудурган эмес. Хива хандыгын ички факторлор (чаудар, кайсактардын ич ара согушу) жудетсе, Кокон хандыгында кыпчак, кыргыз жана езбектердин чыр — чатактарынан хандыктын ички абалы начардаган учурлары кеп болгон.

1839 —ж. аскер башчы генерал Перовский он уч мин кишиден турган аскер тобу менен Хива хандыгына кол салып, женилууге учураган. Так ушул жылдары Кокон хандыгында ич ара келишпестиктерден улам (Хаккулунун Мадали тарабынан елтуртулушу) Кокондук Хаккулунун жандаштары жана башка терелер Бухара эмири Насруллага Коконду басып алуусун суранып кайрылышкан. Натыйжада Насрулла Коконго кол салып каратып алган сон Мадилини елтурткен.

XIX к. экинчи жарымы Орто Азия мамлекеттери учун Россия падышачылыгынын Батыш Туркстанды басып алуу саясатынын куч алган мезгилинде Туркстандын чыгышында жаны хандык (Кашгар хандыгы) туптелген. XIX к. Чыгыш Туркстан учун бийлик [21] алмашуулардын жылы болгон. Алсак, элуу эки жылдын ичинде (1825 — 1877) он терт жолу бийлик башындагы адамдын алмашканынан кабар алабыз[22] [23]. Мындан улам ар бир бийлик башына келген адам езунун административдик тузулушун орноткон. Мындан сырткары XIX к. Кашгардагы эн кандуу жылдарга 1825 —ж. Жихангир кожонун кетерулушун,

---

[21] Вамбери А. Очерки Средней Азии. (Дополнение к путешествию по Средней Азии). М,, 1868. с. 360.

[22] Кляшторный С. Г., Колесников А. А. Восточный Туркестан глазами русских путешественников. (Вторая половина XIX в.). Алма-Ата, 1988. с. 101.

[23]Тихонов Д. *Некоторые вопросы внутренней политики Якуб—бека.* // Ученые записки института востоковедения. Т. 26. М., 1958, с. 112.

1830—ж. Кокон аскерлеринин жортуулун, 1847—ж. Катта Торе, 1857—ж. Валихан теренун, 1862 —1863—ж. Кашгардыктардын Кытайга каршы кетерулуштерун, 1864 —1868—ж. Якуб бектин Кашгарды ээлешин, 1869 —ж. Якуб бектин Сарыкелдегу кетерулушке каршы жортуулун, 1872 —ж. дунгандардын Якуб бекке каршы кетерулушун, 1876 —1877 —ж. Якуб бектин кытайлыктарга каршы согушун кошууга болот.

Кучарда Рашид ад —Дин кожо, Кашгарда алгач кыргыз Садык бек, 1865 —ж. баштап Бузурук хан, Урумчиде дунгандар, Иледе таранчиндер бийлик кылып турган. Мындай абалдын ичинен Якуб бек жениш менен чыккан. Якуб бек алгач Бузурук ханды Мекеге ажылыкка жиберип, жогорку бийликти ээлеп, езун «*аталык»* деп жарыялаган. Изилдеечу Д. Тихоновдун берген маалыматы боюнча Якуб бектин ички жана тышкы саясаты калкка каршы саясат болгон. Ички саясатында феодалдардын кызыкчылыгын кездеп, тышкы саясатында Осмон мамлекетинин султанынан пайдаланып, аны менен дипломатиялык байланышын кучеткен. Ал эми Англия, Россия менен болсо соода байланыштарын бекемдееге аракеттенген . Якуб бек езунун зоболосун кетерууде дин адамдарынан пайдаланган. Мындан улам елкесунде исламдын шарттарын катуу кармаганга аракет кылган. Мисалы, аялдар сыртта паранжы жабынуусу керек болгон. Ичимдик ичууге, азгыруучу оюндар ойноого тыюу салган. Кашгар да эс алуу куну жума болгон. Жада калса езу «аталык *гази*» жана «*бакдээлэт*» наамдарын алган.

Якуб бектин бийлиги мезгилинде (1865—1877) жаны мамлекетте о куч ээси болуу учун Англия менен Россия езунче бир дуэлло болгон . Якуб бектин бийлиги Орто Азияда Россиянин экспансия саясаты жана Афганистанда Англиянын саясаты башталган мезгилге туш келген. Мындан улам XIX к. 60 — 70. жылдарында Англия менен Россиянин жаны территорияларды ээлее аракети мезгилинде Якуб бектин саясатын жана Чыгыш Туркстанды изилдее, таанууга аракет башталган. Кыска убакытта Кашгарга Англиядан, Россиядан элчилер, соодагерлер жана саякатчылар келген.

Турк изилдеечусу М. Сарайдын берген маалыматы боюнча Кашгар ханы Якуб бек бийликтин ага чексиз турде берилиши, елген сон анын уулуна етушуне

Осмон мамлекетинин уруксат беришин суранган катын жиберген. Осмон мамлекети темендегудей шарттарды коюу менен анын суранычынын ишке ашаарын билдирген. Алар: Кашгарда кутпа халифа (Осмон мамлекетинин) атына окулушу; Акчада халифанын атынын басылышы; Осмон мамлекетинин желеги Кашгарда да желбиреп турушу[24 25]; Бул талаптар Кашгар хандыгында анын кулашына чейин иш жузуне ашып турган.

XIX к. ар бир хандык ез алдынча Осмон мамлекети менен байланышып туруу менен бири бирин жамандап султанга расмий кат жиберген кундеру болгон. Бухара эмирлиги болсо Хива, Кокон хандыктарын езуне душман катары санап, алар тууралуу Осмон мамлекети менен байланышында эч бир маалымат бербегенге (амалкейлук менен) аракет кылган. Валким Осмон мамлекети ага баштан бери башка хандыктарга салыштырмалуу маани берип байланышып келгендигинде жатса керек. Эмирлик Осмон мамлекетинин колдоосу менен хандыктардын устунен бийлик жургузууну пландап келген.

Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы эн алгачкы байланыш маселесине келеек, 1514—ж. Шах Исмаил (шии Иран) Явуз Султан Селимден женилген (Чалдыран согушу 1514—ж.). Ушул женишти билдирип, Явуз Султан Селим езбек екумдары Кечкунчу ханга расмий кат жибергени архивдик документ катары кездешет . Ал кезде Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосунда тоскоолдук кылган елке Иран болгон.

1556—ж. Россиянын Астраханды ээлеши Орто Азия мусулмандарынын Каспий аркылуу ажылыкка баруусуна тоскоол болгон. Алар Осмон мамлекетине бир чара табууну жар дам суроо менен кайрылышкан. Ошол мезгилде Осмон мамлекети (1569 —ж.) Крым, Кавказ жана Орто Азияга кездей Россиянын бет албашы учун Дон —Волга сууларын бир канал аркылуу бириктируу чечимин кабыл алышкан, бирок

---

24 .

Tsing, YU AN: *YakıpBeg (1820-1877) and the Moslem Rebellion on Chinese Turkestan, Central Asiatic Journal 6, no. 2 (1961).* Çev. Eşref Bengi ÖZBİLEN: *Yakup Beg (1820-1877) ve Çin Türkistanı'ndaki Müslüman Ayaklanması.* **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi.** (1993. №2.), s. 59.

25 Mehmet SARAY: **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler. (1775-1875).** (İstanbul 1990), s. **111.**

ошол мезгилдеги саясий абалдан улам ишке ашпай [111] **Mehmet SARAY: Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler. (1775-1875). (İstanbul, 1990), s. 5.**

калган[11]. Эц алгачкы байланыш Иранга каршы осмон —езбек дипломатиялык байланышы болгону керунуп турат.

Эмне учун Орто Азия хандыктарынын ичинен Бухара менен Осмон мамлекетинин ортосунда байланыш башкаларга салыштырмалуу бекем болгон. Бул маселени изилдеечу М. Сарай Хива, Кокон хандыктарынын Бухаранын кол астынан белунуп чыкканы жана Бухара ага чейинки езбек хандыгынын тузден туз мураскору болгону менен байланыштырат[26] [27]. Валким эмир Тимурдун андан езбек хандыгынын мураскору катары болгондугунан же эмир титулун алышынан, тубун Тимурга чейин таяшынан да болушу ыктымал деген тыянакты чыгарууга болот. XIX к. хандыктардагы ез ара мамилелерден да байкалгандай Хива, Кашгар жана Коконго Караганда Бухара эмирлигинин саясий жактан алда канча жогору турганын баамдоого болот. Алсак, Бухара эмири тарабынан Кокон догу жогорку мансап ээлерине «датка» наамынын жана Кашгар эмири Якуб бекке «аталык гази» наамынын берилиши буга бир далил боло алат.

Персия Орто Азия мамлекеттерине коншу болгону менен элчилик байланыштары ото эле сейрек болгон. Мунун бир себеби алардын шии сектасына киришинде жатат. Ал эми Бухаранын кайсы бир маселеден улам Кытай менен жуз жылда бир жолу байланышы болбосо,
кыйраткан байланыш болбогонун А. Вамбери езунун эмгегинде баяндап етет[13].

Осмон мамлекети Россия менен куреште Орто Азия хандыктарын жардамга чакырса, Россия Орто Азияга саясатын баштаган кезде Орто Азия хандыктары Осмон мамлекетинен жардам сурап кайрылып турган. Эки тараптын географиялык аймагы бири биринен ото алые жайгашкандыктан ез ара жардамдарды убагында бере алышкан эмес. Осмон мамлекети Бухара, Хива, Кокон жана Кашгарды ездерунун таянычы катары керген, бирок хандыктар андай даражага жете алган

---

[26] Бул боюнча атайын туркче илимий макала жазылган, карацыз: Halil İNALCIK: **Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşeî ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569).** TTK. **Belleten.** C. XII. S. 46. Nisan (Ankara, 1948), ss. 349-402.

[27] Mehmet SARAY: **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler. (1775-1875). (** İstanbul, 1990 **),** s. 17.

эмес. Анткени, 1865 —ж. Россиянын Ташкентти алышынан кийин Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы байланыш начардаган. Анткени, Ташкент жалпы Туркстан аймагынын негизги чордону болгон.

Туркстан хандыктары Осмон мамлекетинен курал —жарак, аскер жана мылтык сурашкан. Осмон мамлекети ислам дуйнесунун халифаты болгондуктан Туркстан хандыктары диний жактан да жардам сурап турушкан. Ажылыкка баруу учун сапарда коопсуздук жана материалдык жардамдарды Осмон мамлекети берип турган. Туркстан хандыктарындагы шайхулисламдар медреселер учун даре китептерди сурашкан, кепчулук учурда алардын мындай талаптары орундалган. Саясий жактан байланышта болсо XVI к. Осмон мамлекети менен езбек хандыгынын ортосунда дипломатиялык байланыш шии Иранга каршы башталса, XIX к. жана XX к. башында Россияга каршы (кээде хандыктар бири бирине каршы) болуп келген. Россияга каршы Осмон мамлекети ез кезинде Туркстан хандыктарын жардамга, биригууте чакырса, Россиянын Орто Азия хандарына каршы баекынчыл [28] саясатында алар Осмон мамлекетинен жар дам сурап кайрылышкан. Бирок Орто Азия мамлекеттеринде эл аралык мамилени женге сала турган мекеме болгон эмес. Дипломатиялык максаттар менен Россияга чиновниктерден (кээде соодагерлерден) жиберилип турганын изилдеечу Н. А. Халфин белгилейт[29] [30]. Осмон мамлекетине болсо элчи катары ажылар, мамлекеттик кызматтагы адамдардан барып турган.

Орто Азияда орус чалгынчыларынын аракеттери куч алып, алар акырындык менен кенири маалыматтарды чогултушуп, стратегиялык максаттар ды ишке ашыра башташкан. Орто Азия хандыктарынын Россияга каршы куреше албагандыгынын бирден бир себеби алардагы биримдиктин жоктугунда жатат. С. Финдлейдин берген маалыматы боюнча Россия императордугу Азияны эки баскычта ээлеген. Биринчиси 1730—1848—ж. азыркы Казакстандын аймагынын кепчулугун ээлеген. Экинчиси 1864 —1884—ж. туштукке карай бет алып, азыркы Туркменистан, Кыргызстан, -

---

[28] Вамбери А. Очерки Средней Азии. (Дополнение к путешествию по Средней Азии). М,, 1868. с. 364.

[29] Халфин Н. А. Россия и ханства Средней Азии, (первая половина XIX века). М., 1974, с. 16.

[30] Carter Vaughh FINDLEY: **Dünya Tarihinde Türkler.** Çev. Ayşen ANADOL. (İstanbul, 2006), s. 182.

Узбекстан жана Тажикстанды ээлешкен[10].

Осмон мамлекетинен жардамдын келбегендигинин бир себебин изилдеечу М. Сарай [31] хандыктардын ортосундагы биримдиктин ишке ашпашына байланыштырат. Бирок орус падышачылыгынын Туркстанды басып алуу процесси башталган кезде Осмон мамлекети да алсыз абалда экенин унутпоо керек. Осмон мамлекетинин Орто Азияга жУРгУзген саясаты Кытай, Англия жана Россия мамлекетинен айырмаланып гуманитардык мунезде болгонун керууге болот.

XX к. башында Туркстан политониминин ордуна жалпысынан Орто Азия калктары аталышын колдонуу туура болчудай. Ал мезгилде Осмон мамлекети менен байланыш эц кеп маданий жана экономикалык жактан болгонун белгилей кетуу керек. Анткени, ал мезгилдеги эн маанилуу окуя Туркстан дын калкы татарлардын лидерлигинде сабатсыздыкты жоюу процессии башташкан. Буларга «жадидчи», кыймылына «жадидизм» деп аташкан . Жадидчилер мугалим, дин адамы, жазуучу, гезитчилерден болгон. Буларга ©збекстандык Муневвер Кари аттуу адам мисал боло алат. Ал жаны метод менен билим беруунун уюткусу болгон Исмаил Гаспринскийден пайдаланып, ез кезинде «Тержуман» (Котормочу) гезитин алып турган. Мындай методдо мектеп Ташкентте 1901 — ж. ачылган[32 33 34]. Ал Туркиядан

---

[31] Mehmet SARAY: **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875).** (Ankara. 1994), s. 142.

[32] Крымдык Исмаил Гаспринский *«жацы у гул»* маанисиндеги «*усул—и жедид*» атында билим берудд[0] жацылык Киргизии, турк тектуу калктарга жайган система «*жедидизм*» деп аталат. Бул система мусулман турк калкынын улупук ац — сезимин ойготууда чон роль ойногон. 1883 —ж. «Тержуман» гезитин чыгарып, отуз бир жыл езунун ой — пикирин турк дуйнесуне жайган. 1893 — ж. Туркстанга, 1907— 1908 —ж. Туркияга барып бул маселеде езунун конференцияларын берип келген. Ал жогоруда аты аталган «Тержуман» аттуу гезитинде «дилде, пикирде жана иште биримдуулук» ураанын максат кылып коюп, турк дуйнесунун енугуусунде зор роль ойногон. 1912 — ж. Стамбулдагы «жаш турктер» Осмон мамлекетиндеги Межлис —и айанга муче болуусун сураныщканда, Бакчасарайдагы типографиясында ишин улантуу учун сунуштан баш тарткан.

Vecilıi Sefa Fuat HEKÎMOGLU: *XIX Yüzyılda Kazakistan'da Kültürel Gelişmeler.* **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.** S. 114. (İstanbul, 2003), Haziran-Temmuz. s. 121.

[34] İbrahim YARKIN: *Türkistan 'da 'Yeni Usul ' Öğretimin Kurucusu ve Milliyetçi Rehber Münewer Kari* **Türk Kültürünü Araştırma Dergisi**. Yıl II. S. 1-2. (Ankara, 1965), s. 164.

келген «Сарф —ы Османи» же «Нахв —и Османи» [35] атындагы китептерди жашыруун окуткан. Демек, XX к. башында Осмон мамлекетинин Орто Азияга таасири куч алганын керууге болот. «Жаш турктер» деп аталган уюм ездерунун *«Стамбул жацылыктары»* аттуу гезитин женетуп турушканын, аны Токмоктогу медресе, мектептер колдонгонун илимий эмгектер тастыктап турат.

1906 —ж. Верныйда мусулмандардын биринчи съезди болгон. Суфизм, ишан жана муриттер турк халифатынын[36] [37] алдында Туркстанда бирдиктуу мусулман мамлекетин куруу оюн ага чейин эле улантып келишкен. Муну изилдеечу А. Чукубаев панисламисттик коз караш катары карайт . Ал мезгилге чейин эле диний адабияттар Туркстанда кенири жайылган. Аида негизинен мусулмандар «Туркстанга каапырлар келди, аларды бар дык жерде елтургуле!» сыяктуу ураандарды таратышкан. Мына ушундай ураандардын ишке ашканына ернек бул 1898—ж. Андижан кетерулушу болуп эсептелет. Жогоруда баяндалган диний адабияттар га Рагузинин «Пайгамбарлардын етмушу», Ахмет Яссевинин «Хикмет» аттуу эмгеги, Сулайман Бакыргандын «Акыр заман» аттуу адабий эмгектери мисал боло алат.

XIX к. жана XX к. башында Орто Азияда оор тарыхый кырдаал жаралган. Саясий жактан Туркстандын орус падышачылыгына каратылышы, кептеген саясий окуялардын етушу, ири мамлекеттерден
Россия, Англиянын жеке кызыкчылыгын кездеген саясаты кенулду бурат. Ал эми Осмон мамлекети алардан айырмаланып бир тууғандык байланышын беш кылымдай узгултуктуу турде сурдуруп келгенин керууге болот.

---

[211] «Сарф —ы Османи» же «Нахв —и Османи» — *сарф—ы османи* китеби осмон тилинин грамматикасын уйретуучу китеп, *нахв—и османи* болсо осмон тилинин синтаксисин уйретуучу китеп болуп саналат.

[36] Осмон мамлекети женунде сез болуп жатат.

[37] Чукубаев А. Классовая борьба и общественная мысль в Киргизии (1900—1917). Ф., 1967. с. 59.

III. БАП. ДИПЛОМАТИЯЛЫК КАТТАРГА ЖААПЫ МУНОЗДОМО ЖАНА АНАЛИЗ

Илимий иште пайдаланылган дипломатиялык каттардын дээрлик бардыгы ез кезинде *«Хазине—и эврак»* (документтер сакталчу казына, жай) деп аталган Осмон мамлекетинин архивинде сакталган. Азыр алар Стамбул шаарындагы Туркиянын мамлекеттик архивинде орун алган жана архивдик документтердин жалпы саны жуз элуу миллионго жетет[38] [39].

Архивдик документтер хронологиялык жактан чон уч топко белунген. Биринчи топто жогоруда аты аталган *хазине—и эврактын*

о

курулунгунан *II Мешрутийетке* чейинки документтер (1846 — 1908— ж.), экинчи топто *II Мешрутийеттен* Осмон мамлекетинин кулашына чейинки мезгилге таандык документтер (1908 — 1924— ж.), ал эми учунчу топто Туркия Республикасына таандык документтер сакталат. Биринчи, экинчи топтордогу документтерде Орто Азиянын XIX к. жана XX к. башталыш тарыхы учун маанилуу булак боло турган документтер кездешет.

Осмон мамлекетинин мезгилине таандык архив документтердин басымдуу белугу бугунку кунге чейин жеткен. ©з убагында Осмон мамлекетине кыркка жакын мамлекет баш ийип, алардын тарыхына тиешелуу маалыматтар да ошол архив де орун алган. Анда Орто Азия

---

[38] **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi. (** Ankara, 1998), **s.** 7.

[39] Мешрутийет — Осмон мамлекетиндеги жаңылануу мезгили. (1876 — 1909 —жж.).

хандыктары менен дипломатиялык байланышты айгинелеген документтер да аз эмес.

Осмон мамлекетинин алгачкы жылдарында кыска меенеттук документтер езунче топтолуп, бир канча айга тацгакталып, жыл узаган соц тематикасына, мазмунуна жараша кутуларга салынган. Анда кандай чечим, документтер бар экени капкагына жазылып, *Баб—ы Али*[40] деген жайда сакталган. «*Баб—ы* Али» архивине чейин документацияга «*дептерхане*» аталышы колдонулган [41] [42]. Кийинчерээк документтердин андан жакшы сакталуусу учун имараттар салына баштаган. Султан Абдулмежид мезгилинде 1846 —ж. 8 —ноябрда (19 Зилкаде хижра 1262) жогоруда баяндалган *«Хазине—и эврак»* архивинин курулуш иштери буткен.

Осмон елкесунде архив башчысы *«дефтер эмини»* (дептер жана документацияга жоопкер адам) деп аталган. Ал документти алуу, кароо иштерин баш вазирден тушчу жазылуу буйрук аркылуу кеземелге алганМындан улам керектуу документти кыска убакытта табууга мумкун болгон. Архив дин иш тартиби ото дыкат иштелип, документтер бир канча классификацияга белунген. Орто Азия хандыктарына байланыштуу документтер *Йылдыз, Хатт—ы хумайун, Ираде* жана *Наме—и хумайун* аталган белумдерде жайгашкан.

XIX к. экинчи жарымындагы Танзимат[43] реформасынан улам ири мекемелер ачылып, жацы архивдер курула баштаган. Ички жана Тышкы иштер министрликтеринин, ал тургай ар кайсыл фонддордун (вакыфтардын) жеке архивдери тузулген. Абдулхамид II (1876 — 1909) мезгилинде *Йылдыз* сарайында курултаи «*Йылдыз*» архиви ошол убакта ачылган архивдердин эц маанилуулерунен

---

[40] Баб — ы Али —Осмон мамлекетинде Стамбул шаарында баш вазирлик менен бирге Ички жана Тышкы иптгер министрликтеринин жайгашкан мекемесинин аты.

[41] **Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz I (Osmaılı Dönemi).** (Ankara, 2000), s. 17.

[42] Yılmaz ÖZTUNA: **Osmanlı Devleti Tarihi, c. II.** (Ankara, 1998), s. 66.

[43] Танзимат—«система», «жаны тузулуш» маанисин берип, Осмон мамлекетинде султан Абдулмежид мезгилинде 1839—ж. 3 —ноябрда Гулханеде окулган екумдардын буйругу болуу менен 1877 —ж. орус — турк согушу мезгилине чейин уланган реформа болуп саналат.

бири болгон. Аида Абдулхамид II (1876—1909) менен Орто Азия хандарынын дипломатиялык байланыштарын камтыган документтер сакталган. Илимий иште *Йылдыз* архивинде сакталган документтер колдон келишинче арбын пайдаланылды.

Мамлекеттик архивде Осмон мамлекетинин султандарына тиешелуу жазуулар (*хатт—ы хумайун)* маанилуу орунду ээлейт. *Хатт— ы хумайун — «хатт»* сезу арап тилинен алынып, «жазуу» деген маанини тушундурсе, *«хатт—ы хумайун»* — падышанын жазуусу деп чечмеленет. Осмон мамлекетинде султандын жазуу турунде берген буйруктары *«хатт—ы хумайун»* же *«хатт—ы шериф»* деп аталган. Эгерде *«хатт»* тузден туз екумдар тарабынан жазылса, ал сарайдагы баш катчылар тарабынан даярдалган жана екумдардын колу коюлган буйруктан алда канча жогору турган. Бул белумде Орто Азия хандыктары менен байланышкан маселелер ото кеп кездешет.

1832 —ж. чейинки *«хатт—ы хумайундарда»* баш вазир даярдаган жазууларды султан езу контролдоп, документтин биринчи барагынын он бурчуна «ооба» же «жок» деп ишареттеген. Булар кебунче кыскача турде *«мунасиб исе вериле, вердим, вериле»* (ылайыктуу болсо берилсин, буйрук бердим, берсин) сыяктуу буйруктар болгон. Ал эми 1832 —ж. кийин баш вазирдин султанга жазган жазуулары падыша сарайындагы баш катчы аркылуу еткен. Баш катчынын негизги милдети екумдардын оозеки буйруктарын жазуу жузунде даярдоо менен чектелген. Мындай езгеруу Махмуд Адли II (1808—1839) мезгилинде киргизилген. Адатта *хатт—ы хумайундарда* дата керсетулген эмес. ©кумдарлар арасынан Абдулхамид II (1876 — 1909) документтин датасын коюуга маани берген жана анын мезгилинде *хатт—ы хумайундун* сол тарабына документ каралган дата коюлган.

Султандын кайсыдыр маселе боюнча берген буйругуна «*эмир*» же буйрукту тушундурген «ираде», ал эми маанилуу буйрук учун *«ираде—и сениййе»* аталышы колдонулуп, алардын оозеки жана жазылуу турлеру практикаланган. Буйрук жазуу турунде сарайдагы баш катчы аркылуу баш вазирге билдирилген. Башында султан

буйрукту (ирадени) езу жазса, Танзиматтан кийин аны кебунесе мабейндин' баш катчысы жаза баштаган. Осмон мамлекетинин екумдарларынын езулеру жазган же баш катчыга жаздырткан документтердин бир туру «*наме—и хумайун*» деп аталган. Анда Осмон мамлекетинин султандары менен Орто Азия жана башка елкелердун екумдарларынын расмий каттары орун алган.

Султан кайсы мамлекеттин екумдарына расмий кат жиберсе ошол екумдарга жана анын мамлекетине карата езгече сыпаттар колдонгон. Алсак, Туркстан хандарына «*али—женаб*» (улуу улуулук), «*салтанат—меаб*» (салтанаттуу жер), «*саадет—нисаб*» (чыныгы [44] бакыттын жайы), «*шевкет—интисаб*» (шапкатка беленген), *«хами—и мезхеб—и ханифе—и Ханефиййе*» (Ханефилик агымын коргоочу), «*саадет—и иктисаб*» (бактылуулук алып келген), «*баалаа—нишин бар— гах жах ве желалет ваала мекиин серир ве небалет ве бесалет меска пирайы хукумет Ферган земинг*> (жогорку макамдын, бийлик жана тактынын, баатырдыктын ээси —Фергана аймагынын башкаруучусу) сыяктуу сын — сыпат маанисин билдирген сездер колдонулган.

Мекемелер ортосундагы расмий жазышууларда да кайрылуу формалары колдонулган. Расмий кат илимпоздон баш вазирликке «*маруз—ы дай—и кеминелеридир ки*» (карапайым бата кылуучунуздун арзуусу) деген кайрылуу менен башталган болсо, илимпоздон башканын баары «*маруз—ы чакер—и кеминелеридир ки*» (карапайым кулунуздун арзуусу) деп катты баштоого тийиш болгон.

1846 —ж. кийин жазуулар системага салынып, расмий жазуу турлеру

[44]«Мабейн» сезу Осмон мамлекетинде бир канча мааниде колдонулуп келген. Сездун негизги мааниси «бир нерсенин ортосу», «арасы» дегенди билдирет. Биринчи кыйыр мааниси сарайда гаремдер менен эркектердин жашаган жеринин ортосунда жайгашкан жай. Экинчиси падышанын сарайында эн жакындарынын жашаган жери. Учунчусу болсо жалпы аталыш маанисинде «падыша сарайы» дегенди билдирет.

«*муншеат межмуаларьи*> (расмий жазуу стилинин топтому) деп аталган журналдарга жазылган да, алардын дээрлик кепчулугу кыскартылып, бара —бара женекейлештурулген формада колдонула баштаган. Орто Азия хандыктарынан келген каттардагы маселени чечууде алгач аны султанга билдирууден мурун каттын мазмунуна жараша тиешелуу мекемелерге билдирилген. Буларга Ички, Тышкы иштер министрликтери, Улуу мажилис (Жогорку Кенеш) жана Финансы министрлиги мисал боло алат.

Жогорку Кенештин токтомуна же комиссиясынын чечимине «*мазбата*» («чечим», «токтом») делген. Анда комиссиянын мучелерунун колу коюлуп, меер басылып, жогорку мекемеге сунулган. Мындагы мамлекеттик меер алтын, кумуш, темир, калай жана башка баалуу таштардан жасалган. Жеке, расмий меерлерден сырткары фонддордун (вакыфтар) да меерлеру болгон. Падышанын мееру башка меерлерден айырмаланып, «мухр—у *хумайун*» (падышанын мееру) деп аталып, ал екумдарды данктаган жазуулардан турган. Мындан сырткары расмий меерлердун уч туру болгон. Анда, адамдын аты жену, экинчисинде макамдын аты, учунчусундо адамдын аты, жену жана макамдын аты чогуу жазылган. Учунчу турдогу моерлор XIX к. ото коп колдонулганын Орто Азия хандыктарына байланышкан архивдик документтерден байкоого болот.

Экономикалык жардам суралган расмий каттарды Финансы министрлиги карап, андан сон султанга сунуштаган. Саясий, гуманитар дык жана маданий байланыштарда болсо маселени Тышкы иштер министрлиги караган.

Султан Абдулхамид II мезгилинде баш вазирдин екумдарга сунган жазуусунда «*женаб—ы мулукане*» (улуу урматтуу мулктун ээси), «*женаб—ы падишахи*» (улуу урматтуу падыша), «*женаб—ы хилафет— пенахт*> (улуу урматтуу коргоочу) сыяктуу сыпаттар колдонулган. Мындан улам алардын жазуусу «екумдардын буйругу менен» же «буйрук екумдарга тиешелуу» маанисин берген «*ираде—и сенийе—и хилафет—пенахи шереф—судур буйурулмуш олмагла*» же

«*ираде—и сениййе—и хазрет—и хилафет—пенахи шереф—мутеаллык буйрулмуш олмагла*» сыяктуу сездер менен буткен.

Мекемелерден баш вазирликке женетулген жазууларга «*такрир*» («чечим», «ачыктоо») делсе, аны баш вазирдин екумдарга билдируусуне <.<*такрир—и али*» («негизги ачыктоо») деп аталган. Орто Азия хандыктарынан келген каттардагы маселени баш вазирге билдирууде *такрир* жазылып, ал *((ресиде—и дести», ((зивер—и дести*» (ушул колунуздагы) сымал сылыктыкты билдирген сездер менен башталган.

Баш вазирликтен келген буйруктар кайрадан баш вазирликке тапшырылышын билдирген *«леффен иаде кылынмыш олмагла йине савб—ы сами—и асафанелерине иаде кылынмыш олдугу, зикр олунан мектуб ве каимелер леффен иаде—и хак—пай—ы девлетлери кылынмыш олмагла»* сымал ачыктоолор сезсуз жазылган жана аягы «мындагы буйрук толугу менен екумдардын буйругу» маанисине келген «ол *бабда эмр у ферман хазрет—и велиййул эмриндиру*> суйлему менен буткен. Буга синоним *«.эмр—у ферман девлетлу падишах хазретлерининдиру*> (буйрук деелеттуу улуу падышага тиешелуу) фразасы да кээ бир документтерде колдонулганын керууге болот. Демек, баш вазирдин теменку макамга берген буйругу кайрадан баш вазирликке документ катары еткерулуп берилиши керек болгон. Натыйжада булардын баары архивге документ катары коюлган.

Кайсыдыр маселе боюнча ез оюн, арыз мунун билдирген расмий жазууга *«арз—у халг*> («тилегин, ал —абалын билдируу») делип, муну ар бир адам (аскер, карапайым, атугул элчи) жаза алган. Буга мисал Кокондук элчинин каттын жообун кепке кугуп калганын, аба —ырайы сууй электе кайра жол тарта турганын, мындан улам кечигип жатканын билдирген «арз—у хал» кездешет. Ал эми *«арз»* расмий документти екумдарга сунууга делип, буга кебунче мамлекеттик кызматтагылардын арызы кирген.

Документтерде «дуа»[45] аталышында да расмий жазуулар кездешет. Осмон мамлекетинде *дуа* жазганга «дай» деп аташкан. ©кумдардын жана мамлекеттин узун емурлуу болушу учун жаратуучуга дуба (бата) кылышкан. Орто Азия хандарынын каттарында да ислам дуйнесунун мураскорунун (Осмон мамлекети женунде сез болуп жатат) узун емурлуу болушун тилеп бата кылгандары байкалат.

Архивдик документтердин жазуу стилине келеек, алар осмон тилинде (Осмон мамлекетинин тили), арап арибинде жазылган. Анда арап, перс тилинен кеп сездер осмон тилине оошуп келип, анын жазуу стилинде калыпка айланып калганы байкалат. Алар расмий жазууларда жыш колдонулуп, экиленткен турде берилгенин керууге болот. Мындан улам осмон тили азыркы турк тилинен ото эле айырмаланып турат. Аны эпистолярдык жанрында кездешкен ар кандай титулдар, сылыктыкты билдирген сез айкаштары айгинелейт. Алсак, «*Атуфетлу эфендим хазретлери*» (улуу урматтуу таксыр), «*Маруз—ы чакери кеминелеридир ки*» (карапайым кулунуздун арзуусу), «*Тараф—ы эшреф— и хазрети незарет пенахи*» (улуу урматтуу министрге) сыяктуу кайрылуулар мисал боло алат. Жогоруда кездешкен кайрылуу формаларындагы сездердун бири да турк тилинин тектуу сезу эмес экенин байкоого болот. Изилдеечу Финдлей (Findley Carter Vaughh) Осмон мамлекетинин расмий тили синтаксистик жактан туркче болгонуна карабай арап, перс сездеру, фраза жана терминдери менен аябай коолдолгонун белгилеп кетет[46].

Документтин датасын коюуда хижра жылы, арап ай аттары колдонулган. Ай аталыштарынын (мухаррем, сафер, ребиулеввел, ребиулахир, режеп, шабан, рамазан, шеввал, зилкаде, зилхижже) баш мууну гана жазылып, кыскартылган

---

[45] Турк тилинде *дуба* сезу кыргыз тилиндеги *бата* сезунун ордуна колдонулат. *Дуба* жана *бата* сездеру эки тилге тен арап тилинен оошуп келген. Кыргыздарда елгендун артынан *дуба* окулат, ал эми каалоо, тилек тилееде бата кылынат. «Баша» сезу Курандын биринчи суресунун аты болуп, ачылыш маанисин берген *Фатиха* сезунун кыргызчадагы формасы болуп эсептелет. «Дуба» сезу «чакыруу», «жардам суроо» дегенди тушундурет.

[46] Carter Vaughh FINDLEY: **Dünya Tarihinde Türkler.** Çev. Ayşen ANADOL. İstanbul, 2006. s. 192.

абалда берилген. Атугул, айлардын кайсы кунунде документтин жазылганы да так керсетулген. Кепчулук документтерде даталардын астына «фи» сезу кошо жазылган. Ал сез «—да» мучесун тушундуруп, «тукунче кунде» деген мааниде колдонулган.

Дипломатиялык каттардын мазмуну ото эле ар кыл. Алардан эки елкенун ортосундагы экономикалык, саясий, маданий, гуманитардык жана диний байланыш тууралуу маалыматтарды кезиктирууге болот. Диний жактан алсак — пайгамбардын сакалынын бир талынын Осмон мамлекетинин султанынан Кокон жана Кашгардыктардын суратышы, 1852 —ж. Кокондук Хажы Мир Курбан аттуу адамга Мекеге баруусунда Осмон мамлекетинин султаны тарабынан жардам керсетулуусу, 1860 — ж. элчи Мырзажандын Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талын алуу учун жазган етунуч каты жана пайгамбардын сакалынан кайрадан женетулушу тууралуу; Бухара эмирлигине Осмон мамлекетинен диний китептердин женетулушу; саясий жактан — Кокондон Омор хандын Осмон мамлекетине баш ийгенин билдирген каты, Фергана мусулмандарынын Мухаммеддин жетекчилигинде орустарга каршы кетерулушу тууралуу жазуунун 1898—ж. французчадан осмон тилине которулган жазуусу; Кашгарды ээлеген Кытайга каршы Бек Кулу бектин (Якуб бектин уулу) Осмон елкесунен жардам сурашы; гуманитардык жана маданий жактан — Кокондук перс тили мугалиминин Осмон мамлекетинде эмгектениши; экономикалык жактан — курал —жарак, аскер кийимдеринен хандыктардын суратышы; Осмон мамлекетинин екумдарынын белегинин Кокондук кадырлуу адамдарга берилиши, Кокондук элчиге Мекеге баруусуна материалдык жактан жардамдын Осмон мамлекети тарабынан берилиши, Кокондон келген элчилерге белектин берилиши жана алар аркылуу ханга белектин женетулушу, элчиге кайра кайтуусуна уруксаттын берилиши ж. б. Булар изилдее иштин тертунчу, бешинчи белумдерунде толугу менен анализделип берилмекчи.

Ар бир документтин мазмунуна жана андагы маселеге жараша тиешелуу мекемелерден чечим чыкканын жогоруда баяндадык. Бул чечимдерге Жогорку Кенештин чечими (*ираде межлиси ваала),* Тышкы иштер министрлигинин саясий

маселени чечуу белуму (*ХР СЙС*), Йылдыз атындагы баш вазирдин жазуулары *(Йылдыз садарет ресми марузаты),* екумдардын жазуусу (*хатт—ы хумайун),* Тышкы иштер министрлигинин чечими (*ирадеарижийе)* жана фонддордун чечимдери (*ираде эвкаф*), падыша сарайындагы жазуу белуму (*Мабейн баш китабети),* кейгейлуу маселелер боюнча чечим *(Ираде—и хусуси)* сыяктуу мекемелерден чыккан токтомдор кирет.

Документтерде каралган маселеге жараша бир нече энчилуу аттар да кездешет. Алсак, *Мектеб—и тыббийе—и шахане* (медициналык окуу жай), Р*утбе—и рабиа* — (тертунчу даражадагы сыйлык), Межлис —и ваала — (Осмон мамлекетинин Жогорку Кенеши), *Незарет—и желиле—и харижийие* же болбосо *Харижийие незарет—и желиле* (Тышкы иштер министрлиги), *Хазине—и желиле* — (мамлекеттик казына), *Малийе—и незарети желиле* — (Финансы министрлиги), *Петерсбург сефарет—и сенийие* (Петербургдагы элчилик), *Женаб—ы Кибрийа* (Алла Таала, кудай), *Бейтуллахил—Харам* (Мекедеги Кааба), *Равза—и Мутаххара—и Хазрет—и Сеййидул—энам* (момундардын коргоочусу Мухаммед пайгамбардын кабыры), *Мусхаф—ы шериф* (Куран китеп), *Мабейн—и Хумайун* (падыша сарайында екумдардын эркектерди кабыл алчу жайы), *Бейза—йы ханефийие* (ханефи агымына кирген мусулмандар), *лихие—и саадет* же *лихие—и шериф* (Мухаммед пайгамбардын сакалы, ыйык сакал), *Туркстан дайре—и аскерийие* (Туркстан аскер белугу), *биринчи рутбеден мурасса* (баалуу таштар менен коо здолгон биринчи даражадагы сыйлык), *нишан—и Османи* (Осмон мамлекетинен берилуучу сыйлык), *экинчи рутбедек нишан—и Османи* (Осмон мамлекетинен берилуучу экинчи даражадагы сыйлык), *мемалик—и махруса* (Осмон мамлекети). Тиркемеде ар бирине айрыкча кыргызча тушундурмелер берилди.

Орто Азия хандыктары менен Осмон мамлекетинин байланышы тууралуу маалымат берген архивдик документтерде мамлекет, шаар жана челкемдердун аттары кездешет^ Алсак, *Дерсаадет, Дарул хилафе, Дарус салтанат* аттары менен Стамбул, андан сырткары Кокон, Кашгар, Искендерийие (Египеттеги шаар), *Хидив—*

и Мысыр (Египет), Бомбей, *Девлет—и Алиййе, Йуже Салтанат* жана *Салтанат—ы сениййе* аталыштары менен Осмон мамлекети, *Мекке—и Мукерреме* (Меке шаары), Крым, *Хазар* (Каспий денизи), Мавера —йы *Бахр—и Хазар* (Каспий денизинин аркы ейузу), Семиречинский, Ираниййе, Россия, Афганистан, Европа, Каир, Туркстан, Фергана аймагы, Лондон, Хотен, Турпан, Кытай, Индия, *Асйа—йы Вуста (Орто Азия)* ж. б. Бул аттар кебунчесу саясий бир маселени ачыктоодо же болбосо элчилердин маршруттары тууралуу баяндоолордо кезигет. Алсак, Кокондон Осмон мамлекетине барган элчилер Иран, Каир аркылуу сапарын карытышкан. Орто Азия аймагынан Мекеге баруучу ажылар Стамбул аркылуу етушкен.

Орто Азия мамлекеттери менен Осмон мамлекетинин XIX к. жана XX к. башындагы байланышы Махмуд Адли II (1808 — 1839), султан Абдулмежид (1839—1861), Абдулазиз (1861 — 1876) жана Абдулхамид II (1876 — 1909) мезгилдери менен Кокондон Омор хан (1809-1822), Мадали хан (1822-1842), Кудаяр хан (1844-1858, 18621863, 1865—1875) жана Малля хан (1858 — 1862), Кашгардан Якуб бек (1867— 1877), Хивадан Мехмед Рахим хан (1806 — 1825), Бухарадан Хайдар шах (1800—1826) жана Насрулланын (1827—1860) мезгилдерине туш келет.

Архивде Орто Азия мамлекеттеринин султанга жазган расмий каттарынын котормолору тана кездешет. Мындан улам алардын эпистолярдык жанрына терен кируу мумкун эмес. ©кунучтуу тарабы алардын саны да кеп эмес. Кебунчесу Осмон мамлекетинин баш вазири Орто Азиядан барган элчинин оозунан оозеки турде келишинин максаты, негизги маселе тууралуу кеп козгоп, маек куруп, андан сон маселени жазылуу турде султанга сунганы керунуп турат. Буга мисал 1839 —ж. Мадалинин султанга жиберген элчиси Захид Хаже —и гилан менен баш вазир маек куруу менен маалыматты оозеки турде алганын керууте болот. Андан сон маселени баш вазир кандай суроолорду берип, алардын жообун кандай турде алса, дал

ошондой жазылуу турде баяндап султанга сунган.

Стамбулдагы Туркиянын мамлекеттик архивинде хандын катынын котормосуна бир мисал, 1847 —ж. таандык Кудаяр хандын катынын котормосу, 2206 — 2 номердеги архивдик документ кездешет. Каттын да туп нускасы же кечурмесу архив документтердин арасында кездешпейт. Ал каттын келгенин султанга кабарлаган расмий документ, каттын котормосу жана катка жазылган жооп тана кездешет. Мындай маалыматтардын даты бири 1852 —ж. таандык Кудаяр хандын жиберген катынын котормосу болуп саналат. Анда да Араб халифатынын мураскорлугуна кулдугу барын билдируу менен артынан негизги маселеге токтолгон.

Кашгардын мурунку эмири маркум Якуб хандын уулу Бек Кулу бектин Кашгардагы абал тууралуу Осмон мамлекетинин султанына билдирип жиберген каты архивде сакталып калган. Анда Бек Кулу бек мындан мурунураак султанга езу барганда Кашгардын сонку абалы тууралуу оозеки турде толук жеткире айта албаганын жазып кетет. Мындан улам султан жазуу турунде маалымат беришин айтканын белгилейт. Ал элчи аркылуу жиберген катынын осмон тилиндеги которулушу гана архив документтеринин арасында кездешет.

Бухара жана Хорезмден туркмен уруу башчысы ал жердеги саясий абал тууралуу кабарлап кат жиберген. Анда Россиянын баскынчыл саясатынан ислам дининин мураскору Осмон мамлекетинин коргошун суранып атайын Мурад аттуу адамды жиберишкен. Натыйжада канчалык султан менен байланышы бекем болгонуна карабастан аларга жар дам беруунун мумкун эместигин билдиришкен. Анткени, географиялык челкемдун алыстыгы буга мумкунчулук бербей турганы керунуп турат. Катты алып келген адамдын кайра жол тарта тургандыгынан улам аты аталган кишиге жыйырма беш мин куруш акча «падышанын белегин» беруу

маселеси боюнча султандын буйругу чыгат.

Буга чейин Кокондон Осмон мамлекетине элчи болуп келген Ажы Курбан аттуу адам экинчи жолу келишинде Мекеге сапар тартып баратып, Кокон екумдарынын Осмон мамлекетинин султанына жазган катын ала келген. Каттын контекстин алып Караганда, хан Кудайга шугурчулук келтирип, адилеттуу бийликтин натыйжасында ар кандай жамандыктардан алые экенин, кудайдын жараткан пендесинин коопсуздук жана ырахатына маани бергенин, беш убак намазда падышаларын да ойлоп, Араб халифатынын мураскоруна кулдугу бар экенин билдируу менен, ал кулдуктун чынжырын мойнунда байлаарын, султанга эшик кызматчысы болсо, бейиштин ортосунда жургендей сезээрин жана эки дуйнеде тен ыраазы болоорун билдируу менен динге ишенген Ажы Мир Курбан падышалыгы дуйнеде тендеши жок кишинин босогосунда кулдук урган бенделерден болгондуктан, азыр да ыйык такты макамына барып, анын эшигин еткен, Каабаны айлануу, азирети Мухаммеддин кабырын зыярат кылуу, мындан кийинки жашоосун ошол ыйык жайда еткерууну каалаган адамга жардам беруу маселесин суранган.

Жогорудагы контекстке шайкеш келген элчинин катынын котормосу да кездешет. Анда султанды жоомарт, берешен сыяктуу сын —сыпатты билдирген сездер менен мактаган сон, маселенин ток этээр жерине токтолот. Алсак, берешен, жоомарт, улуу урматтуу падышага маселесин билдиргенин, бирок бул маселенин дале болсо жообун ала электигин, ишке ашышын кутуп жатканын, мамлекетине кайта турган мезгил келгенин билдирген арызы кездешет.

Изилдеечу А. Л. Троицкаянын берген маалыматы боюнча Кокон, Хива хандыктарынын жана Зеравшан бектеринин архивдери М. Е. Салтыков — Щедрин атындагы мамлекеттик китепканага коюлган.

Алардын бир белугун И. Д. Деляновго (жогоруда аты аталган китепкананын 1861 — 1882 — жж. директору болуп эмгектенген) Туркстан генерал-губернатору К. П. Кауфман, экинчи белугун А. Ф. Бычковго (И. Д. Деляновдон кийин 1882 —1899 — жж. китепкананын директору болуп иштеген. 1844 — 1882 — жж. ошол эле

китепкананын тарыхый кол жазмаларынан жоопкер адам болгон) А. Л. Кун тапшырган . Мында хандыктардын жеке езуне тиешелуу китепкана, тарыхый кол жазмалар жана архивинен сырткары экспедициялар тууралуу да маалыматтар орун алган. Бирок бул архивдерден хандыктардын акыркы мезгилдерине гана тешелуу маалыматтарды алууга болот. Мисалы, Кокон хандыгына тиешелуу архив документтеринин саны болжол менен беш минди тузгену менен, кепчулугу Кудаяр хандын учунчу жолу бийликке келген мезгилине (1866 — 1875 жж.) таандык.

Архивдик документтер негизинен мамлекеттин административдик тузулушунен, ички абалынан гана кабар берип келет. Алсак, анда жер белуштуруу маселесине байланышкан дептерлер, налог, арыза, патта (чек), талон, мубарак наамага (куттуктоо) байланышкан документтер бар. Ал документтер дин баары перс тилинде жазылганын керууге болот. Жада калса кыргыз жана кечмен езбектердин даттануу арыздары да перс тилинде жазылганы кенулду бурат. Кокон хандыгында официалдуу тил перс тили болгонун изилдеечулер ез эмгегинде белгилеп кетишет . Бирок Орто Азия мамлекеттеринин

'"Троицкая А. Л. Архив Кокандских ханов XIX века. Ленинград, 1957. с. 192.

[11] Мокеев А. М., Сапаралиев Д. Б. *Новый источник по истории* ***Кокандского*** *ханства.* // Диалог цивилизаций. Взаимодействие культур, народов и государств в зоне Великого Шелкого пути, 2004. №2. (5). с. 59 жана Троицкая А. Л. Архив Кокандских ханов XIX века. Ленинград, 1957. с. 192.

башка мамлекеттердин екумдарлары менен дипломатиялык байланышына тиешелуу архив документы же бир дипломатиялык кат кездешпейт.

Архивдик документтерди анализдей келип, XIX к. Осмон мамлекетинин дипломатиясы жацылыктарга толгонун айтууга болот. Осмон мамлекетинин Орто Азия хандыктары менен байланышы тууралуу архив материалдарынан ез кезинде изилдеечулерден Зеки Велиди Тоган, Акдес Нимет Курат, Баймырза Хайит, Баки Граммон жана Мехмет Сарайлар пайдаланып келишкен. Дипломатиялык каттарды

эки елкенун расмий жазышуу, эпистолярдык жанрынын езгечелугун керсетуу максатында алгач Осмон мамлекетинин каттарына жана архив документтерине жалпы мунездеме, анализ жасалды. Анткени ар бир хандык жана Осмон мамлекетинин султаны башка елкелердун екумдарына расмий кат жазууда езгече жазуу стилин колдонуп келишкендей. Мындан улам Орто Азия мамлекеттеринин екумдарларынын каттары кездешпесе да алардын султанга сунулган осмон тилиндеги котормолору аркылуу контекстны иргелееге аракет жасалды.

Илимий иштин кийинки белумдерунде XIX к. жана XX к. башына таандык архивдик документтерди мазмунуна жараша эки бапка белуп, аларды анализдее менен бирге Орто Азия тарыхы учун булак катары ролу тууралуу сез болмокчу.

IV Б АП. X1X-XX к. башындагы Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринин ортосундагы саясий-экономикалык байланыштар

Орто Азия мамлекеттери эл аралык аренада езун таанытуу, колдоого ээ болуу максатында союздаштарды издее менен саясий жана экономикалык байланышын да женге салууга аракеттенишкен. Ал кезде Осмон мамлекети ислам дуйнесунде жана Европада Араб халифатынын мураскору катары таанылгандыктан аброю чон болгон. Мындан улам султандан хандыктардын колдоо издеесу закон ченемдуу керунуш болгон. Анткени алардын да ислам дуйнесунде ез ордун алуусу маанилуу эле. Ушул максатта хандыктардан Кокон да Осмон мамлекети менен дипломатиялык байланышын тузуп келген.

XIX к. Осмон мамлекети менен Кокон хандыгынын ортосунда дипломатиялык байланыш Омор хан (1809—1822) мезгилинде башталган. Анын убагында Осмон империясына жиберилген элчилик эки мамлекеттин ортосундагы эн алгачкы байланыштардын бирин тузет[47] [48]. Бул тууралуу В. М. Плоскихтин берген маалыматы боюнча Омор хан 1819 —ж. же 1820—ж. Константинополго Хажы Мир Курбан аттуу адамдын жетекчилигинде элчилигин жиберген. Ал элчилик Осмон мамлекетинин екумдары Махмуд II ыр турундегу куллиятты (хандын поэтикалык жыйнагын камтыган чагатайча жазылган эмгектердин
о
жыйындысын)" жана Алишер Навоинин бир канча чыгармаларын тартуулаган. Жогоруда аты аталган изилдеечунун берген маалыматы

---

[47] **Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan ve Kınm Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Ydlan Arası).** (Ankara, 1992), s. 28, 122.

[48] Ferit DEVELLİOĞLU: **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat.** (Ankara, 2000), s. 534.

боюнча Махмуд II Кокон ханына аскер инструкторун жана башка

о

адистерди жибергенМир Курбандын Осмон империясына алып барган каты Туркиянын мамлекеттик архивиндеги дипломатиялык каттардын арасында кездешпейт. Бул элчилик тууралуу биринчилерден болуп француз окумуштуусу Баки Граммон жана анын эмгегине шилтеме берген В. М. Плоскихтин маалыматы менен азырынча чектелебиз. Мындан сырткары бул кат тууралуу турк изилдеечу М. Сарай езунун эмгегинде[49] [50] баяндап келип, анда Кокон ханы султанга урмат кылып, ага баш ийгенин билдирип, жихад жана газа менен шугулланып жатканын, Кытайдагы мусулмандарга да жар дам бергенин, халифа менен (Осмон мамлекети) дайыма ымалаш болууну каалаганын билдирип, султандан кылыч жана асаба беруусун суранганынан кабар берет. Бирок каттын туп нускасы жогоруда аты аталган изилдеечунун эмгегинде кездешпейт. Бул маалыматтан Омор хандын тушунда Осмон мамлекети менен саясий байланыш болгону керунуп турат.

Архивде султандын 1820 —ж. катка жазган жообу гана сакталып калган. Ал Туркиянын мамлекеттик архивинде *Хатт—ы Хумайун*[51] аттуу белумдун 36579 — номеринде жайгашкан. Анын кыскача котормосунан керунуп тургандай (1 — тиркемени караныз) катта Осмон мамлекетинин Кокон хандыгына болгон урмат — сыйы, достук мамилеси, биримдикке ун деесу жана мактоо сездеру баяндалат. Эпистоляр дык жанрында «*бактылуу, каарман, ээлегич, кучтуу хан*» маанисиндеги «*саадетлу, желадетлу, мурувветлу хан—и футувветь*» сыяктуу сездер кездешет.
Анда султандын Кокон екумдарына Дешти кыпчак жана Фергана акими деп кайрылуусуна Караганда Омор хан 1819 —ж. Дешти кыпчакка кездей бет алганы

---

[49] **Плоских В:** *Киргизы во внешней политике Коканда (первая половина XIX в.). /У* **Известия АН Республики Кыргызстан, №1, (1991), с. 45.**

[50] **Mehmet SARAY: Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münesebetler (1775-1875). TTK., Ankara. 1994. s. 37.**

[51] Осмон мамлекетинин султанынын башка елкенун екумдарына жазган каттары сакталган белумдун осмон тилинде аталышы.

тарыхта маалым. Натыйжада айдьщ — талаанын бир белугун хандыкка каратып, жетимиш койду сойдуруп, кудай еткеруп, шайыктарга Азирети султан мечитинде сыйын керсеткен[52 53]. Андан сон Сырдарыянын боюндагы Туркстан шаарын ээлее учун сапарга чыгып, аким Токай терену баш ийдирип, Хожентке кездей жол тартат. Хоженттен Хажы Мир Курбан менен Хива хандыгынын элчисин расмий турде кабыл алат да, Бухара хандыгына каршы Хива ханы менен союз тузуу максатында анын элчисине алтын, кумуш, кездеме сыяктуу белек — бечкектерди жана катты берип, элчини атайын узатуу

ишин Абдул Халык Караулбек аттуу адамга тапшырат . Бул окуя 1820 — ж. Кокон элчиси Хажы Мир Курбандын Стамбулдан сапарын карыткан мезгилге туура келет[54].

1828—ж. Кокон элчилери Хажы Мир Курбан Мамет Касымов[55] менен Садр Гамальдар Турсунходжа Найзаходжиндер Омскиге барып, Кокон екумдары Мадали хандын (1822 —1842—ж.) атынан Николай I грамота тапшырганы Н. А. Халфиндин эмгегинде баяндалат . Хажы Мир Курбан аттуу Кокон хандыгынын элчиси Омор хандын эле мезгилинде эмес, анын уулу Мадали хандын мезгилинде да элчилик кызматын аткаргандыгы ачык керунуп турат. Аты аталган эмгекте 1831—ж. Мадали хан тарабынан Петербургга элчи жиберилгендиги жазылат. Бирок падышачылыктагы Тышкы иштер министры аймактын генерал — губернаторуна мындай элчиликтерди кабыл алуу чон чыгашаларды алып келе турганын билдирген. Чынында, Омскиге, андан сон Петербургга келген элчилер Турсунходжа Найзаходжин жана Хажы Мир Курбан Мамет Касымовдорго кеткен чыгаша он мин

---

[52] Налив кин. Н. Краткая история Кокандского ханства, Казань, 1886. с. 111.

[53] Ошон. эле. с. 114.

[54] Faik Reşit UNAT: **Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu.** (Ankara, 1994), s. 85.

[55] Аты аталган Кокон элчиси В. Наливкиндин эмгегинде баяндалгандай жалгыз эле Стамбулга жиберилбестен башка елкелерге да жиберилген элчи болгондугун Н. А. Халфиндин эмгеги тастыктайт.

[111] Халфин Н. А. Россия и ханства Средней Азии. (Первая половина XIX века), М,, 1974. с. 229.

рублду тузген. Натыйжада 1831 —ж. Кокондон келген элчилик Тобольскиден кайра тарткан[56][57].

Осмон мамлекети менен дипломатиялык байланышты Кокондогу Омордон кийинки хандар да улантып келгенин керууге болот. Алсак, саясий байланышынан кабар берген дагы бир архивдик документ 36565 —номердеги (2 —тиркемени караныз) Мухаммед Алинин (Мадали) каты болуп саналат. Каттын мазмуну султанга анын баш вазири тарабынан сунулган. Хан дан султанга барган элчинин аты Захид Хаже Гилан деп аталат. Мындагы *хаже гилан* хандыктагы «хожа калан» («хожа —йи калан») деп аталган шайхулисламдан кийинки диний наам болуп эсептелгендиктен, Захид Мадали хандын мезгилинде диний кызматкер болгон сыяктанат. Бул наам тууралуу Т. К. Бейсембиевдин эмгегинде баяндалат . А. Л. Троицкаянын эмгегинде хандыктарда атайын кожо калан дар ды кабыл алчу жайдын болгонун, алар учун атайын кам керулгенунен кабар берет[58].

Катта Кокон хандыгынын Бухара эмирлиги, Россия жана Кытай менен коншу экени айтылып, алардын Бухара эмирлиги менен тынчтык абалда болгондорун, Кытай менен себепсиз согуш болбоору тууралуу билдирилет. Жада калса Кашгар, Хотен жалпысынан жети шаар Кытайга баш ийип турган чакта да коогалац чыкпоосу учун акимдерди ал жакка Кокон тараптан дайындап, Кытайдын екумдары жылына ханга бир канча акча телеп турганы женунде баяндалат. Ал эми Россия болсо кептен бери Дешти кыпчактын кечмен торе жана хандарын акча жана башка амалдар менен ездеру тарапка тартып алса, кээ бирлери ханга баш ийип зекеттерин телешкен. Ал эми калгандары эч кимге баш ийбей ез алдынча журушкену тууралуу кабар берилет.

Катта баяндалган маалыматтарга ошол убактагы окуялар кубе. Алсак,

---

[56] Халфин Н. А. Россия и ханства Средней Азии. (Первая половина XIX века). М., 1974. с. 233.

[57] Бейсембиев Т. К. «Тарих —и Шахрухи» как исторический источник. Алма-Ата, 1987. с. 71.

[58] Троицкая А. Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. М., 1968. с. 418.

Мадали бийликке келээри менен Хаким хан терену бийликтен четке каккан. Ал эми кээ бирлери тескерисинче Мадалини тоготпой (Жихангир торе жана Торе хан торе) качып кетишсе да, хан аларды Ош менен Андижандын ортосундагы аймактан кармап келтирген[59] [60]. Булар жогоруда баяндалган ханга баш ийбей, ез алдынча журушкендердун катарына кирет. Мындайларга 1834 —ж. Алим хандын уулдары Ибраимбек, Муратбектер да кирет. Алар Каратегинден Шахрисябзга келип, Ферганадагы абалдын начардыгынан пайдаланып (Мадалинин езунун егей энесин суйуп калышы, кумарпоз жана катынпоздугу элдин кыжырын кайнаткан мезгил), Мадалини тактыдан тушуруунун ынгайлуу жолун кутуп турушкандары да мисал боло алат[1]'. Ошол эле жылы Мадали Каратегинди ээлегенде хандыкка баш ийгиси келбеген кыргыздын тейит уруусу Памирге кездей етуп кетишет. Лашкар Кушбеги бугу уруусун талкалап, алардын чегинген отрядын Иле округуна чейин кеземелге алуу менен Чыгыш Туркстандагы цинь аскерлерине да коркунуч туудурган[16]. Ханга баш ийууну каалабагандар Бухара жана Шахрисябзга барып, Ташкент терелеру менен бирге Бухара эмири Насрулладан жар дам сурап кайрылышкан. Натыйжада 1842 —ж. жазында Бухара эмирлиги Коконду каратып, Мадалини елум жазасына тарткан . А. Вамберинин берген маалыматы боюнча эмир Мадалини Маргаландан карматып келип, аны Кокон до бир тууганы жана эки баласы менен кошо елтурткен. Андан сон Коконго эки мин аскер менен Ибрагим бийди аким кылып дайындаган . Бирок алардын бийлиги кепке созулган эмес. Бир жылдан кийин Кокон хандыгы Ташкент, Курама, Хожентти Бухара эмирлигинен кайра алган.

Мадали султанга жазган катында андан ары Фергана, Дешти кыпчак казак жана Дешти Алай кыргыздарын башкаруусу учун ага «*хандардын ханы*» наамынын берилишин, мындан улам эч кимге баш ийбеген хандарга насаат айтып, ханга баш ийуусуне чакырып, мусулман калкынын кенул бирдиги тилегине жетуу маселесин козгоп, он эки жаштагы уулу, мураскору Мухаммед Эмин ханга (Мадамин хан) да *киллер* ханы» наамы берилсе, суйунеерун, максатына жетээрин билдирген. Бул титул

---

[59] Наливкин Н. Краткая история Кокандского ханства, Казань, 1886. с. 126.
[60] Ошон. эле. б. 134.

эки чон маселени жаратат, биринчиси туркче аталыштан «аймактын ханы» деген маанини берет, бирок, мындай титул турк тарыхында буга чейин берилгенби, тартышмалуу маселе. Экинчиси Мадали хан мезгилинде Тундук Кыргызстанга жана Чыгыш Туркстанга жортуулдар болгон. Мындан улам хан Иле дарыясынын аймагын [61] [62] [63] башкарууну мураскор баласы Мадаминге беруунү чечип, бул титулду сурап жатабы езунче бир маселе, эгер андай болсо «иллер ханы» эмес, «Илилер ханы» деп жазылмак деген тыянакты чыгарууга болот. Бул маселе боюнча М. Сарай эмгегинде «иллер ханы» терминин «аймактын ханы» маанисинде караган[64]. Бир хандыктын ичинде экинчи бир хандык статусунун болушу кумен болгондугуна карабай, Мадали езуне «хандардын ханы» титулун суранып жаткандыктан кол астындагы аймактардын хандарын башкаруу учун «хандардын ханы» болууну пландаган сыяктанат. Мындан улам «иллер ханы» титулу да бир нече аймактын ханы, башкаруучусу маанисинде колдонулган сыяктанат.

Мадалинин *«хандар ханы»* титулун суранып жатышынын себеби, анын мезгилинде хандыктын аймагы бир топ кенейип, Орто Азиядагы чон мамлекетке айланган. Ал кезде Чуй ереену толугу менен хандыкка кирген. 1825 —ж. Лашкер Кушбеги баштаган терт мин адамдан турган кошуун барып, Бишкек чеби курулуп, гарнизон коюлган. Андан сон Ысыккелдун тегерегиндеги кыргыздарга бет алган. 1831 — ж. биринчи топ Лашкер Кушбегинин жетекчилигинде Чуй ереену аркылуу Ысыккелге кездей бет алса, экинчи топ Хаккулу минбашынын башчылыгында Ферганадан чыгып, Кекарт ашуусун ашып, Борбордук Тяншанды басып алуу учун женейт. Эки аскердик топ Ысыккелден жоолугушмакчы болот. Натыйжада хандык ез максатына жетип, Тогузторо, Куртка, Жумгал, Барскоон, Конурелен жана

---

[61] Плоских В. *Киргизы во внешней политике Коканда (первая половина XIX века). II* Известия АН Республики Кыргызстан. 1991. с. 44.

[62] Бейсембиев Т. К. «Тарих —и Шахрухи» как исторический источник. Алма-Ата, 1987. с. 20.

[63] Вамбери А. Очерки Средней Азии. (Дополнение к путешествию по Средней Азии). М,, 1868. с. 325.

[64] Mehmet SARAY: **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875). (** Ankara, 19940), s. 49.

Каракол чептерин курушкан. 1832 —ж. Куртка чеби Нарында, Ташкурган чеби Памирде курулуп, Цинь империясынын чек арасы Музарт ашуусуна чейин артка жылган. Бирок аймагы кенейгени менен хандыкта ички
абал начардап, сарайда бир канча топтор пайда болгон. Алар XIX к.
40 —ж. куч алганы маалым .[20]

Кээ бир булактарда 1831—ж. Кокон аскерлери Иле аймагына чейин кирип келишкени маалымдалат . Ошол жылы Цинь провинциясы (Шаньсидеги кетерулуштен улам) Кокон менен келишимге кол койгон, ал боюнча хан кожолордун Кашгарга качышына тоскоолдук кылып, аларды кеземелге алмай болгон. Буга жооп кылып Цинь провинциясы Чыгыш Туркстандын шаарларына келген чет элдик соодагерлердин товарынан салык телеп турмай болгон. Салыкты топтоочу болуп Кашгар шаарынын аксакалы шайланган. Ал Мадали хан тарабынан дайындалган Алим паша аттуу соодагер экенин Б. Боотаева ез эмгегинде атап кетет . Анткени, Хотан, Учтурпан, Янысар, Аксу, Яркенд жана Кашгарга келген чет элдик соодагерлер Кокон хандыгынын екулунун кеземелунен етуп турушкан. Бул келишим Кокон хандыгынын авторитетин кетеруу менен он жылдай екум сурген. Мадалинин султанга жазган катында баяндалган Кытай екумдары жылына белгилуу суммада акча телеп турушу ушул келишимден кийинки телемдеру болгон сыяктанат. Мадали бийлик кылган акыркы жылдары Кокон хандыгы начардай баштагандыктан, абалдан пайдаланып, кожолор хандыкты таштап, Кашгардагы мусулмандарга кошулуп Цинь империясына каршы курешушкен. [65 66 67]

В. Наливкиндин берген маалыматы боюнча Мадали хан он эки жашында тактыга отурса[68], 1839 —ж. Осмон мамлекетине жогорудагы катты жиберген кезде

Бейсембиев Т. К. «Тарих —и Шахрухи» как исторический источник. Алма-Ата, 1987. с. 20.

[66] Никольская Г. Б., Матвеев А. М. *Присоединение Средней Азии к Царской России и сопредельные страны Востока. // Материалы по истории присоединение Средней Азии к России. Ч. 1. Ташкент, 1969. с. 105.*

[67] Боотаева Б. Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией. Б., 1995. с. 49.

[68] Наливкин Н. Краткая история Кокандского ханства, Казань, 1886. с. 122.

ал болгону жыйырма тогуз жашта болгон. В. Плоских макаласында Баки Граммондун эмгегине шилтеме берип, анда 1833 —ж. Мадалиден султанга элчи кат менен барып, хандыктын аскер санынын жылдан жылга кебейуп жатканын билдируу менен жее аскерлеринин жоктугунан сез болгондугу баяндалат[69 70]. 1839 —ж. чейин да Мадали хандан султанга элчи барганы жана жее аскерлеринин жоктугунан кеп кылынганы маалым. Ал эми 1839 —ж. барган элчилик тууралуу ушул эле макалада маалымат кездешет. Анда Кокон элчилери Россиянин екулу А. Бутенев менен Стамбулдан кездешип, жакында Россияга да Кокондон элчилик бараарын билдирген[2о].

Кийинки архивдик документ жогорудагы экинчи тиркемеге толуктоолор киргизе турган, ал тууралуу маалымат берген Кудаяр ханга таандык кат болуп саналат. 1847—ж. Кудаяр хандын Бухара ханы тарабынан алынган аймактарды кайра тартып алгандарын билдирген жана ал аймактагы баалуу таштарды алуу учун Осмон мамлекетинен адистерди суранган расмий каты архивдин 2206 — 2 — номеринде (3 — тиркемени караныз) орун алган. Катта Кудаяр тууганы Мухаммед Али хан менен султандын ымалаш болуп келгенин эскертип етет. Алсак, Фергана вилаяты менен Дешти кыпчактын ээси болуп Мадали хан турганда бир канча саткын топ курап, кээ бир уруулар менен келишим тузуп, башкаруучулукта бузукулук кылып, мамлекетте баш аламандык алып келгендери тууралуу баяндайт. Мында Мадали елуп, оо дуйне сапар тартып, Бухара Фергана тарапка кол салып, илимпоз, кадырман адамдардын укуктарын тепселеп, аларга акаарат кылып, пайгамбардан кийин ислам динине киргизилген нерселерди езуне кенумуш адатка айландырды, — деп маалымат берет. Андан соц Улуу Мевла азиретинин жардамы, кыпчак тобунун аракети менен душманга кол салып, еч алынганы тууралуу айтылат. Анда Ташкент, Исфижаб, Осрад жана Дешти кыпчак, Туркстанга чейинки аймак кайрадан

---

[69] Плоских В. *Киргизы во внешней политике Коканда (первая половина XIX века). II* Известия АН Республики Кыргызстан. 1991. с. 46.

[70] Ошон. эле. б. 46.

Бухарадан тартып алынганынан, аты аталган аймактардагы калк улуу Мевлага (улуу жараткан, кудай маанисинде) кундур — тундур шутурчулук келтиргенинен кабар берет. Чынында эле тарыхый окуяларга сареп салсак, 1842 —ж. Шераалы хан Ферганага кез карандысыздыкты кайрадан келтирип, 1843—ж. Ташкентти Бухарадан тартып алган. Бул мезгилден баштап Бухара менен Кокондун ортосундагы тец тайлашуу куч алып, 1865 —ж. чейин созулган.

Кудаяр жакыр жана алсыздарга адилеттуулук орнотконун, айланада кээ бир мусулманга тийишкен Хыта (Кытай тууралуу сез болуп жатат) каапыры (мусулман болбогондордун баарына каапыр же каиырмуслим деп аташкан) менен да согушуп *жихад жана газадан* улам ийгиликке жеткенин, мамлекетиндеги тоолордо алтын, кумуш, якут, фируза, жез, калай жана башка байлыктар кептугуне карабай кен иштетуучулердун жоктугунан улам султандан хандыкка мындай адистерден женетулушун суранган. Атугул, Кокон шаары да «леккан» (же делкан) аты менен таанымал аймак экенин баяндап еткен. А. [71] [72]
Вамбери езунун эмгегинде Бадахшан жана Кокон аймагы бирюзалар (жашыл бирюза) менен таанымал экенин белгилеп кетет . Шацдын ээси, бейиштин жайында отурган султан Махмуд Мухаммед Алиге ез убагында колдон келгенин аябаганын, мындан улам ага да ошондой жардам берилээрин умут эткенин билдирет. Натыйжада эки —уч металл иштетуучу адис усталарды дайындап женетуусун суранат. Бирок бул суранычтардын натыйжасы тууралуу документ кездешпейт.

Орто Азия хандыктарынын ичинен айрыкча Бухара менен Кокондун ортосундагы согуштардын себебин аймак талашуулар тузген. Алар ез ара чыр — чатактарын султанга кабарлап, бири —бирин жамандаган мезгилдер да болгон.

жихад жана газа — ишеним учун согуш. Мусулмандардын кайырдиндерге карты ыйык согушу.

[72] леккан же делкан —«лек» перс тилинде Кызыл боек алууда колдонулган металдын аты болсо, «кан» — бир нерсенин мол чыккан жери, жайы маанисин берет. Демек, метал мол чыккан аймак катары таанылган жер дегенди тушундурет. Ал эми изилдеечу М. Сарай муну Делкан деп жер аты катары берген. Бул дагы да терен изилдеену талап кылат.

Буларга жогорудагы Кудаяр хандын каты мисал боло алат. Кокон хандыгынын аймагы кенейип, саясий кучке айланган мезгилден баштап Бухара эмирлиги менен аймак талашуу маселеси куч алган. Булардын ортосунда Оротебе стратегиялык аймак болуп, ал учун экеенун ортосунда он беш жолу согуш болгону маалым.

Ал эми XIX к. экинчи жарымынан Россиянин Туркстанды басып алуу саясаты башталып, хандыктар ээлеген аймактар орус падышачылыгына карай баштаган. Бул мезгилде алар Россияга карты Осмон мамлекетинен жардам сурап кайрылышкан. Мына ушуга байланышкан документ 1870 —ж. таандык Бухара жана Хорезм туркмендерунун Россияга карты Осмон мамлекетинин жардамын сураган

1627 — номердеги каты (4 — тиркемени караныз) болуп

эсептелет. Бухара жана Хива тараптан Россиянин басып алуу саясатын билдирген, мындан улам султандан жардам сураган мазмундагы жазууга

8 Вамбери А. Очерки Средней Азии. (Дополнение к путешествию по Средней Азии). М,, 1868. с. 238.

Осмон мамлекетинин екумдары жооп кылып географиялык челкемдун алыстыгынан, Орто Азияга чейинки аралыкта тоскоол болчу мамлекеттердин жайгашышынан улам жардам беруу мумкун эместигин билдирген кат жиберилгени маалым.

Россиянын Туркстанды басып алуу процессинде Осмон мамлекети ез жардамын корсете алган эмес. Анткени, ал кезде Осмон елкесу кулап бараткан мамлекет эле. А бирок, бута карабай Орто Азияда Россияга карты кетерулушке султан Туркстан калкын ундеген деген маалыматтар илим дуйнесунде кездешпей койбойт. Мунун бири Андижан кетерулушу болуп саналат. Мындай пикирди тегундеген жазуу архив материалдарынын арасында кездешет. Ал боюнча алып карасак, 1898 —ж. Исхак Мехмет Али (Дукчи Ишан) башчылыгында Фергана мусулмандарынын орус аскерлери менен болгон согушу тууралуу маалымат архив документа катары сакталып калган. Анда Исхак Мехмет Алинин Осмон

мамлекетине кайрылгандыгын тегундеген 179/128 —номердеги жазуу (5 — тиркемени караныз) кездешет. Бул документте кептен бери Туркстанда жашаган Борис Такеин аттуу адам жогоруда баяндалган окуянын себебин аймактагы башкаруу ишинин баш аламандыгынан келип чыккан калп деп берет. Атугул, бул маселе боюнча англис тыщчылар жергиликтуу калкты тенкерушке чакыргандыгына байланышкан маалыматтар французча которулуп, бир канча гезиттерге жарыя кылынгандыгынан улам Осмон мамлекетинин Тышкы иштер министрлигинин жазуусу чыгат.

Фергана аймагында Исхак Мухаммед Алинин башчылыгында кетерулушчулердун орус аскерлери менен согушу тууралуу кээ бир маалыматтарды камтыган «Message Official" гезитинен алып, Санкт Петербург гезити билдирген. Анын Петербург элчилигинен алынган котормосу менен расмий кат 1898 —ж. июнь айында (8 жафер хижра 1316) султанга сунулган. Анда аты аталган Мухаммед Алинин жардам учун Осмон мамлекетине кайрылгандыгы тууралуу баяндалат. Бул жалган жалаа экенин далилдее учун Осмон мамлекетинин Тышкы иштер министрлиги тарабынан атайын жазуу жазылат. 1898—ж. Осмон мамлекетинин Тышкы иштер министрлигинен Андижан кетерулушун жетектеечулер менен султандын байланышын жокко чыгарган жазуу документ катары сакталып калган.

Андижан кетерулушу тууралуу изилдегендин баары Туркия менен кетерулушту жетектеечулер дун байланышы тууралуу карап келет. Дукчи Ишанга султан тарабынан моралдык жактан гана жардам керсетулбесе (байрак, алтын шакек дегендей) ага башка жардам болбоору белгилуу. Кетерулушке аны султан халиф Абдулхамид II (1876—1909) шайлабаганы айдан ачык керунуп турат. К. Молдокасымов езунун макаласында И. П. Ювачевдин маалыматына шилтеме беруу менен анда Туркиядан Абдулжалил атындагы бир авантюрист келип, эшенге (кетерулушту жетектеген Дукчи Ишанга) султандын берип ийген чепкенин, асаба жана Мухаммед пайгамбардын чачын тапшырып газават жарыялоого чакырганы тууралуу баяндалат . Дукчи Ишан отуз тогуз жашында Ошко бар ганда Кашгар дык

Абд ал —карим ибн Мир Содик —кори аттуу киши келип, ага алтын шакекти тапшырган. Ал аркылуу султан Абдулхамид II Дукчи Ишанга алтын шакек, казаттын (газават) байрагын жана грамота бергенин кабарлаган. Бирок бул маалыматтардын баарын тегундеген ез мезгилинде жазылган архивдик документ кунубузде колубузга тийип отурат. Болжол менен эки миндей адам 1898—ж. 18 —майда Андижан шаарындагы падышалык Россиянын аскер казармасына кол салышкан. Кетерулуштун башында турган [73] негизги алты киши дар гага асылып, калган дары Сибирге айдалган. Кетерулуштун жетекчиси Мухаммед Али (Ийикчи Ишан) 19 —майда колго тушкен.

К Молдокасымовдун берген маалыматы боюнча «Фергана хандарынын тарыхы» аттуу кол жазманын автору Магзуми[74] [75] Андижан кетерулушунде Дукчи Ишандын кенешчиси жана кетерулуштун демилгечилеринен болгон . Аты аталган эмгекте Дукчи Ишан даргага асылса, Магзуми Абдужалил (Осмон мамлекетинен келген адам) жана аз сандагы адамдары менен Чыгыш Туркстанга качканынан кабар берет[76]. Изилдеечу Н. Шахрани езунун эмгегинде Виилердин (Wheeler) эмгегине шилтеме берип, ал боюнча кыргыздардан Памирге 1898—ж. Андижан кетерулушунен кийин кечуп келгендер болгонун билдирет[77]. Андижан кетерулушу дервишизм менен байланышкан болуп, Россияга анын Туркстанды ээлеесунде коркунуч туудурган процесс сыяктуу сезилген. Кетерулушту изилдеечулер Дукчи

73

Молдокасымов К. *Кокон ордосунда кызмат втвгвн кыргыз аалымы.* // Кыргыздар. Т. 5. Бишкек, 2004. 259. б.

311 Изилдеечу К. Молдокасымов макаласында Магзуминин («Фергана хандарынын тарыхы» аттуу кол жазманын автору тууралуу сез болуп жатат) улутун кыргыз деп берет.

75 Молдокасымов К. *Кокон ордосунда кызмат втвгвн кыргыз аалымы.* // Кыргыздар. Т. 5. Бишкек, 2004. 259. б.

76 Ошон. эле. 261. б.

77 Nazif M. SHAHRANI: **The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan.** Adaptation to Closed Frontiers and War. 2002 by the University of Washington Press, p. 38, 49.

Ишанды аскердик таланты жок адам болгондуктан, кетерулуш стихиялуу формада болгонун белгилешет. Аскердик тажрыйбасыз Дукчинин жетекчилигиндеги Андижан кетерулушу Россия тарабынан кыска убакытта басылып, андан ары орус падышачылыгы езунун саясатын бекемдеену кездеп, 1899 —ж. Туркстанда жаны армия куруугa ашыккан. Бул тууралуу
кабарлаган 193/32 —номер де архивдик документ (6 —тиркемени караныз) кездешет. Анда Туркстан, Каспий, Жетисуу областтарынын аскердик белуктеру бириктирилип, жалпысынан ага «Туркстан Генерал Губернаторлугу» аты берилип, аскерлердин санын бара —бара кебейтуп, императордун буйругу менен эки чон армия тузуу жана алардын кайсы белуктерден куралаары тууралуу баяндап, Петербург элчилигиндеги дипломат Энвер мырзанын женеткен расмий катынын бир нускасы улуттук коргонуу («milli müdafaa») мекемеси аркылуу султанга сунулган. Мындан орус падышачылыгынын Андижан кетерулушу сымал саясий толкундоолорду болтурбоо учун Туркстандагы армиясын бекемдеену пландаганын байкоого болот. Бул жерден Туркстан географиялык аталыш бара — бара политонимге айлана баштаганы да керунуп турат.

К. Е. Бендриковдун берген маалыматы боюнча 1899 —ж. баштап Туркстан генерал —губернаторлугу Жетисуу, Сырдарыя, Самарканд, Фергана жана Закаспий болуп беш областка белунген. Ар бир облает уезддерге белунген. 1882—1889 —ж. Жетисуу Туркстандын составына кирбей, айдыщ—талаа (степь) генерал —губернаторлугуна кирген. Закаспий областы болсо 1897 —ж. Туркстан крайына кирген[78]. Туркстан аталышынын езгерууге дуушар болушу туурасында В. В. Бартольд темендегудей маалымат берет: «Советтик Россия мезгилинде Туркстан термини этникалык себептерден улам колдонуудан чыга баштаган. Октябрь революциясынан кийин бир нече жыл Туркстан республикасы сакталып турган. Баштапкыга Караганда аймагы кичирейсе да 1924—ж. жалпы географиялык

---

[78] Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865 — 1924). М„ 1960. с. 23.

аталыштар (элдин атынан улам) езгерууге учуратылган. Ар ири улуттар мамлекеттуулугуне ээ болгон. Бирок дале болсо аймактагы чарбалык жана башка маселелер Ташкенттен чечилген. Бул мезгилден тартып Туркстан аталышы унутулуп, ордуна Орто Азия термины колдонула баштаган» . Ал эми Кытай мамлекетине караган Туркстандын бир белугу Чыгыш Туркстан аталышын Синзян аты менен кошо колдонуп келе жатат. Чыгыш Туркстандын Синзян атын алышы XIX. к. экинчи жарымына туш келет. Ушул мезгилдерде Чыгыш Туркстандын саясий тарыхы езгеруулерге туш болгон.

XIX к. экинчи жарымында Кашгарда исламдын жактоочусу бийлик башында турса, Яркендце жергиликтуу калктын екулу, ал эми башка аймактарда дале болсо кытайлыктардын башкарып турган мезгилдери болгон[79] [80] [81]. Дал ошол мезгилде Чыгыш Туркстанда таанылган тарыхый инсан Якуб бек Кытайдын кол салуусуна карты Кокон аскер башчысы Алымкул тарабынан Жихангир теренун уулу Бузурук хан менен чогуу алтымыш алты кишиден турган топ менен Кашгарга женетулген. Бузурук хан Кашгардагы бийликти алганда Якуб бек аскер топтоп, Бузуруктун бийликке кош кецул мамилесинен пайдаланып, башкарууну ез колуна алган. Алгач

---

[79] Бартольд В. В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Бишкек, 1997. 420. б.

[80] Кляшторный С. Г., Колесников А. А. Восточный Туркестан глазами русских путешественников, (второй половины XIX в.). Алма-Ата, 1988, с. 101.

[81] Тарыхта Якуб хан Бадевлет, Мухаммед Якуб бек аттары менен таанылган Якуб 1820 —ж. Ташкентке жакын жердеги Пскент (туркче булактарда Пишкент деп кездешет) аттуу кыштакта туулган. Алгач молдо болууну ойлогон Якуб бек табияты жана жендемдуулугунен улам бир канча кесипти алманггырган. Атасы елген сон ар кайсы чайханада ырдап журуп, кийин Азырбектин аскерине жигит болгон. Якуб бектин карындашы Ташкенттин акими Нур Мухаммед ханга турмушка чыгат. Якуб бек куйее баласы аркылуу Кокон хандыгына аскер болуп кирип, кеп отпей 1845—ж. кыска убакыттын ичинде Кокон ханы Кудаярдын жарчысы болуп шайланат. Алымкул 1865 —ж. Кокон хандыгынын такты сына келууну самап, Якуб бекти Бузурук Ханга жардамчы болуусу учун алтымыш алты кишиден турган топ менен Ташкенттен Кашгарга женетет. 1867 —ж. Чыгыш Туркстанда Жетишаар аттуу мусулман мамлекетин туптейт.

1867—ж. Яркенд, Хотенди андан сон Кашгарды ээлеген. Анын мамлекетинин аймагы чыгыштан Урумчи, батыштан Памир, тундукген Балкаш, Алтай, туштуктен Каракурум тоолоруна чейин жеткен.

Якуб бек ез бийлигин орноткон сон езуне союздаштарды издей баштаган. Анын бийлигин Англия, Россия жана Осмон мамлекети расмий тааныган жана алар менен дипломатиялык байланыштар женге салынган. Айрыкча Осмон мамлекети менен байланыш позитивдуу мунезде болгонун архив материалдары тастыктайт. Алсак, 1872 —ж. Якуб бек Осмон мамлекетине элчилерин жиберген. Осмон мамлекетинин султаны Абдулазиз II (1861 — 1876) Кашгарга элчи менен кошо беш аскер кызматчысын жана курал — жарактарды жиберип, Якуб бекке "Эмирул муслимин" (мусулмандардын эмири, башкаруучусу) деген наам берген. Якуб бек да Кашгарда султан Абдулазиздин атына кутпа окуткан. Акча чыгартып, ага Осмон мамлекетинин султанынын атын жаздырган.

Эки елкенун ортосундагы байланыштын куч алышынын негизги себеби катары изиддеечу М. Сарай ез эмгегинде темендегу уч нерсени керсетет. Биринчиден Англия Россия падышачылыгынын Индияга чейин кеземелдук кылуусун каалаган эмес. Ошондон улам Кашгар ды кучтендуруу саясатын Осмон мамлекети аркылуу жургузген. Ал эми Россиянын атаандашы болгон Осмон мамлекети Англия менен союздаш болуу максатында Кашгар менен мамиле куруусу да ыктымал. [82]

Экинчиден буга чейин Туркстан хандыктарына жетишээрлик жардам беруун каалаca да ез мезгилинде жардам бере албашына географиялык челкемдун алыстыгы менен Туркстан хандыктары толук ишенимди бере албашында жаткан. Учунчуден Туркстан хандыктарынын ич ара чыр — чатактары Осмон мамлекетинин аларга болгон мамилесин татаалдаштырган, атугул султан Орто Азия мамлекеттерине ез

[82] кутпа — жума намазынан мурун, маирам намазынан кийин молдонун калайык калкка айткан диний насыяты.

ара биригууге чакырганына кош кенул мамиле жасашкан. Ал тур гай ошол мезгилде орустар менен согуштун башталышы да тоскоол болгон. Ал эми Якуб бек менен дагы тыгыз мамиле тузушунун себеби Якуб бектин султандын ишенимине ээ болушу, Осмон мамлекетине жиберген элчилеринин ишенимдуу болушунан улам султан Кашгар хандыгы менен бекем байланыш тузе баштаган [83] . Орус падышачылыгы бир эле Осмон мамлекетине карты эмес, Туркстан хандыктарына да коз артканын байкаган султан Кашгар мамлекети менен тыгыз байланыш тузууну кездеген. Якуб бек Англия, Россия, Осмон мамлекеттеринен сырткары ошол мезгилдеги Туркстан хандыктары менен да тыгыз байланышкан. Алсак, Якуб бекке Бухара эмири Музаффер «Аталык гази» наамын берген. Кашгар мамлекети бара бара куч алып, Якуб бек 1872 —ж. Россия падышачылыгы менен, 1874—ж. Индиядагы англис колонизаторлору менен соода келишимдерине кол койгон. Финдлейдин (Findley Carter Vaughh) берген маалыматы боюнча «Азияда чон оюн» деп аталган Россия — Британия тентайлашуусу Якуб бектин мамлекетине Осмон мамлекетинен башка чет елкелердун да кенул буруусуна туртку болгон[84].

Чыгыш Туркстанда Якуб бектин бийлигинин куч алышы Кытай мамлекетинин тынчын алган. Натыйжада Кытай мамлекети 1877—ж. генерал Тсо Тсунг —Танг жана генерал Лиу Чин — Тангдардын башчылыгындагы аскерлерин Чыгыш Туркстанга жортуулга чыгарган. Алар ошол эле жылы Урумчи менен Кумулду ээлешкен. Алапайын таппай калган Якуб бек Кытай менен келишим тузууну ойлогон. Бирок келишимге чейин эле Якубду Хотендин акими Нияз бек жана анын жардамчысы Ашур бек суикаст жолу менен елтурушкен. 1877—ж. Якуб бектин ууланып елушунен, бийлик талашуу маселеси куч алган мезгилден пайдаланып Кытай Чыгыш Туркстанды толугу менен ээлеген. Якубдун мамлекети 1878—ж. Кытайдын батышындагы дунгандардын кетерулушунен улам толугу менен кулаган. Чыгыш Туркстан 1884—ж. баштап "жаны жер" маанисиндеги

---

[83] Mehmet SARAY: **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler. (1775-1875),** (Ankara, 1994), s. 103-104.

[411] Carter Vaughh FINDLEY: **Dünya Tarihinde Türkler.** Çev. Ayşen ANADOL. (İstanbul, 2006), s. **191.**

Синзян аты менен Кытай мамлекетине карап калган.

Якуб бек елген сон Кытай мамлекетине карты анын уулу Бек Кулу бек чыккан. Ал жалпы Чыгыш Туркстандагы саясий абалды кат аркылуу Осмон мамлекетинин султанына билдиргенин архив материалы тастыктап турат. Стамбулдагы мамлекеттик архивдин 382 — номериндеги документ Бек Кулу бектин Осмон мамлекетинин султанына жазган каты (7 —тиркемени караныз) болуп саналат[85]. Анда Кашгар мамлекетинин эмири Якуб бектин елумунен кийин аймакты Кытай мамлекетинин ээлегенин жана алардын калкка керсеткен зордук — зомбулугу тууралуу баяндалат. Якуб бек туптеген, он эки жыл емур сурген мусулман мамлекети толугу менен тыптыйпыл боло турган абалда калганын билдирген. Буга чейин Россия мамлекети Кашгар менен чектеш болгонуна, Англия болсо Кашгар аймагына колонияларынын жакын жайгашканын шылтоолоп, аны Кытайдан коргоону сунуш кылышканын жана бул сунуштун мамлекетке зыян гана алып келээрин, жалпы мусулмандардын биримдигине шек келтирээрин Якуб бек сезип, натыйжада сунушту чечкиндуу турде четке какканын айтып еткен.

Бек Кулу бек Якуб бек елген соц Кытай коркунучунан сырткары елкедегу чагымчылар, эки жуздуулер да тынчын алып жатканын, мындан улам Якуб бектин туптеген мусулман мамлекетине, он эки жылдык эмгегине доо кеткендигин билдирген. Анткени, каттын ээси Кытайдын кол салуусунан жана Кашгар акими Якуб бектин елумунен пайдаланып ез алдынча мамлекет тузуу аракетин жасаган Хаким Хан торе сыяктууларга жол бербее, елкенун бутундутун сактап калуу учун курешуп жатканын баяндайт.

Кашгар хандыгына сырттан Кытай кол салып, ички абалында болсо ара белунуулер, бийлик талашуулар калкты алсыздатып, кээ бирлеринин Ферганага

---

[85] **Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası).** (Ankara, 1992), **s.** 38.

качуусуна туртку болгон. Жаны бийликке келген Бек Кулу бек атасынын салтын улантып, Осмон мамлекетине элчи жиберээрде Кытайдын кол салуусуна дуушар болгондугун билдирген. Ички белунуулерден улам Бек Кулу бек убактылуу орустардын бийлигине караган Кокон аймагына барып баш калкалоого мажбур болгон. Кашгар дан душманды кууп чыгуунун жолун издеп, белгилуу бир мезгилге чейин Ташкентте жашаган. Атугул, алапайын таппай калган Кашгардагы бек, эмирлерден он беш миндейи Коконго качкандыктан Кытай менен Россиянын Кулжа маселеси мезгилинде орустардын Орто Азиядагы колонияларынын башкаруучусу генерал Кауфмандын орус аскерлери менен чогуу Кытайдан Кашгарды алуу керек экенин бир нече жолу сунуш кылганына карабай бул маселеде аты аталган генерал Россиянын кызыкчылыгы учун бир жол катары
ойлогонун сезип, андан баш тарткан. Жогоруда аты аталган генерал бир нече жолу Кашгардык эмир, бектерге ар кандай наам, медаль берип, езуне тартып, ез кызыкчылыктарын ишке ашырууга аракет жасаган. Бул абалдан кутулуу максатында Бек Кулу бек Ташкенттен бала —чака, бир туугандарын алып ага жакын жердеги езунун туулган жери Пскент аттуу кыштакка барып жайгашкан.

Катта Кытай Кашгарды, жалпы эле Чыгыш Туркстанды ээлеген соц жергиликтуу калктын уч жашка толо элек эркектерин топтоп мектептерде кытай тилин жана урп — адатын, динин уйретуусу мусулмандардын кыжырдануусун жаратканын билдирген. Бек Кулу бек Пскентте журуп, Кашгар дан кача албай калган бектер менен кат аркылуу байланышып турган. Анын Ташкенттен адам топтоп, Кашгар га келуусун суранышкан. Алар чек арага жакын тургандарын билдирип, бирдиктуу аракеттенип душмандарды кууп чыгуу керектигин билдиришкен. Бек кулу бек Кашгар менен Афганистан ортосунда эч кимге коз карандысыз кыргыздардын башчысы Абдуррахман датка[86] аттуу адам менен мамилелеш экенин,

---

[86] Бек Кулу бектин Осмон мамлекетинин султанына жазган катына Караганда Кашгар менен Афганистандын ортосундагы кыргыздардын башчысы Абдуррахман датка аттуу адам тууралуу сез болуп жатат. Жогоруда аты аталган киши тарыхта азырынча булактарда аты кездешпейт. Бул Алайлык же Памирдик кыргыздардын башчысы болгон сыяктанат. Бул боюнча дагы толук изилдее

атасы Якуб бек да ез кезинде ымалаш болгонун, атугул жогоруда аты аталган кыргыз даткасынын кызынан терелген бир эркек уулунун бар экенин билдирген. Кытайдын кол салуусунан улам баласын убактынча кайын атасынын жанына жиберет да, алар менен Пскентте жургенде байланышып турат. Бей Кулу бек Кокон жана Ташкент аймактарындагы адамдарын топтоп бир тараптан турса, экинчи тараптан уулу Омор датка он мин атчан кыргызды жетектеп, душманга кол салуу менен Кашгарды Кытайдан кайра алуу чечимин кабыл алышат. Бул жерден Фергана менен Чыгыш Туркстандын этникалык байланышы тыгыз экенин керууге болот. Чыгыш Туркстан жергесинде Орто Азиядан Кашгар га барып жайгашкандарды "андижандыктар" деп аташса, Кашгардан Ферганага жайгашкандарды Орто Азиялыктар “таглык" деп аташкан [87] . Якуб бектин мезгилинен бери жардам алынып келген Осмон мамлекетинен ал мезгилде кыска убакыттын ичинде жардам алуу мумкун болгон эмес. Ансыз деле Кытайдын Чыгыш Туркстанга кол салышы орус падышачылыгы менен Осмон мамлекетинин ортосундагы согуш мезгилине туш келген.

Натыйжада 1878 —ж. Кытай мамлекетинен Чыгыш Туркстанды кайра алуу мезгили Ферганада Кокон хандыгынын кулашы жана орус падышачылыгынын Орто Азияны ээлеген мезгилине туш келген. Каттагы маалыматка Караганда Кашгарды Кытайдан бошотууда Кашгар менен Афганистандын ортосундагы кыргыздардын берген жардамы жана Ташкенттеги жергиликтуу калк менен Кашгардан келген эмир, бектердин бир тараптан согушка даяр турушу ал мезгилдеги Орто Азия менен Кашгар калкынын саясий кырдаалга каршы биримдуулугун керсетуп турат. Айрыкча Абдуррахман датка башында турган кыргыздардын позициясы ар тараптуу изилдеену талап кылат.

Орто Азия калктары менен Кашгар калкы канчалык биригип Кытай мамлекетине каршы чыкканына карабастан, Кытай толугу менен Чыгыш Туркстанды ээлеп, атугул, аймактын атына “жаны жер" маанисин берген Синзян

талап кылынат.

[87] Бейсембиев Т. К. «*Тарих-и Шахрухи» как исторический источник.* Алма-Ата, 1987. с. 80.

географиялык терминин колдоно баштаган. Бугунку кунге чейин Чыгыш Туркстан аймагы Кытай мамлекетинин карамагына кирип келет.

XIX к. экинчи жарымында падышалык Россияга карты аскердик жардамды Орто Азия мамлекеттери Осмон мамлекетинен ала албаганы менен курал —жарак жана аскер кийимдерин ез мезгилинде алып турушкан. Бул оюн ишке ашырган хандыктардан бири Кокон болгон. Буга байланышкан 1868 —ж. таандык 13785 — номердеги документ (8 — тиркемени караныз) Кокон элчисине белектер, курал — жарак жана аскер кийимдеринен берилиши тууралуу чыккан буйрук болуп саналат. Кокондон келген элчи Сейит Якуб мырзага жетимиш беш мин куруш (Осмон мамлекетиндеги акча бирими) жана эки тур мылтыктан сырткары аскер (жоокер жана аскер башчы кийе турган) кийимдерин беруу боюнча султан Абдулазиздин буйругу чыккан. Анткени Кокон элчиси Сейит Якуб мырза да расмий жазуу аркылуу мамлекетине женой турганын билдирип, катка жооп менен бирге Кашкардын акими Якуб бекке жана Кудаяр ханга бирден Осмон мамлекетинин сыйлыгынан берилишин жана езу менен кошо келген Лутфуллах аганын да бир сыйлыкка татыктуу адам экенин белгилеп, аскердик абалды ондоо максатында эки тур мылтыктан экиден жана аскер кийиминен берилишин, Стамбулдан Искендерийеге чейинки жол каражаттарынын теленушу учун Египет менен Бомбей акимине сунуш каты берилишин суранган.

Аты аталган адамдын алып келген каты менен белектердин кабыл алынгандыгы, бирок езу султан менен бетме —бет кезиге албаары элчиге билдирилген. Буларга ернек катары экиден мылтык жана ар бир аскер чининдеги адамдын кийиминен бирден ернек катары беруу; элчиге болсо беш мин куруш «падышанын белегин» беруу; буларга кеткен чыгымды мамлекеттик казынадан алуу; Египет менен Бомбей акимине сунуш катын жазуу жана элчиге тапшыруу тууралуу султандын буйругу чыккан. Якуб бекке да Кудаяр хан менен бирге «падышанын белегинен» берилишн сурап жатышы, ал кезде Кокон тарабынан жиберилген Якуб бек Чыгыш Туркстанда жаны мамлекет туптеген мезгили эле.

Кокон екмету муктаж болгон мылтык жана расмий кийимдердин жалпы баасы он мин тогуз жуз алтымыш терт жарым курушту тузгенун Финансы министрлиги кабарлаган. Бул сумманын казынадан теленушу керек экендигин улуттук коргонуу белуму жазуу аркылуу билдирген. Маселе боюнча атайын чечим расмий дептерге жазылып, мамлекеттик казынадан Финансы министрлигине акча которулуп, телемдердун берилиши султан тарабынан буйрук кылынган.

Экинчи бир экономикалык байланышты айгинелеген 1848—ж. таандык 2206 — номердеги документ кездешет. Ал боюнча (9 —тиркемени караныз) Кокон хандыгынан элчи келип, султанга расмий кат менен хан жузун тийгизген Куран китепти тартуулаган. Ал эми Тышкы иштер министрине жылкы менен шайы жоолук тапшырган. Алып келген расмий каты которулуп, Кокон мамлекетинин географиясы жана абалы тууралуу жазылган маалымат менен кошо султанга сунулган. Осмон мамлекетинен Коконго бир канча металл иштетуучу адис женетуу етунучун элчи орозо айында бул жерде болоорунан улам, сапар карытуу мезгилине чейин алардын такталышын жана элчиге жети мин беш жуз куруш «падышанын белеги» берилуусун султан буйрук кылган. Айрыкча мамлекеттик кызматкер болуп, султанга ийилуу менен урматын керсеткендуктен элчиге *падышанын белегинен* сырткары рамазанда каржылоосу учун он мин куруш берилиши туура деп табылган.

Экономикалык жардам Осмон мамлекетинен Орто Азия хандыктарына эле болуп келбегени маалым. Анткени ез кезинде Орто Азиядан Мекеге баруучулардын саны ото кеп болгондуктан, 1899 —ж.
Бухаранын Исар аймагынын акими Хижаз (Аравия) темир жолун куруугa акчалай жардамын керсеткенун 480/230 — номердеги документтен (10 —тиркемени карацыз) байкоого болот. Документ боюнча аким Истанакул кушбеги уч миц рублду жибергени маалым. Ал Осмон мамлекетинин акча бирими боюнча отуз жети мин сегиз жуз кырк алты курушка барабар болгон. Бул боюнча документте Хижаз темир жолун куруу боюнча комиссиянын терагасы жана Финансы министринин колу коюлган. Мындай жардам XX к. башында кыргыздардан да келгенин изилдеечу Д. Сапаралиев езунун эмгегинде белгилеп кетет. Ал боюнча 1904 —ж. айтылуу

Шабдан баатыр ажылык ыйык милдетин аткарган сон, Дамаск (Шам) шаарынан Мекеге барылчу темир жолдун курулушуна ез салымы катары эки мин рубль жибергени маалым. Бул жар дамы учун султан Абдулхамиддин сыйлыгына ээ болгон[88]. Орто Азия хандары менен Осмон мамлекетинин ортосундагы байланыш бир гана саясий жактан эмес, экономикалык жактан да бекем болгонун архив материалдары тастыктоодо.

XIX к. жана XX к. башында Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринин ортосундагы саясий — экономикалык байланышта Бухара эмирлиги, Кокон, Хива жана Кашгар хандыктары Осмон мамлекетин халифа катары кабыл алып, ага баш ийип, колдоо издее менен ислам дуйнесунен ез ордуларын алууга аракет кылышкан. Хандыктар арасында болгон согуштарда бири — бирин жамандап султанга кабарлап турушкан. Осмон мамлекети болсо аларды биригуулеру учун ундеп келген. XIX к. экинчи жарымынан XX к. башына чейин Осмон мамлекети Россияга карты Орто Азия мамлекеттерине, калкына жардам берууге канчалык ынтызар болгон

[88] Сапаралиев Д. Шабдан баатыр. // Кыргыздар. Т. 6. Бишкек, 2004. 153. б.

кунде да ошол мезгилдеги ички, тышкы абалы жана жактан географиялык алыстыгы буга жол берген эмес.

V БАП. XIX-XX к. башындагы Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы диний жана гуманитардык байланыштар

Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринен Кокон хандыгынын ортосундагы саясий байланыштан баяндаган кезде Омор хандын элчиси Мир Курбан 1820 —ж. Стамбулга баргандыгы тууpaАуу кеп кылдык эле. Аты аталган элчи Хажы Мир Курбан Осмон мамлекетине экинчи жолу сапар тартканда жеке езунун маселесин чечуу максатында хандыктын атынан барган. Бул тууралуу маалымат Туркиянын мамлекеттик архивинде Осмон мамлекетинин Жогорку Кенешинин буйруктары жайгашкан белумдун 9114 — номеринде (11 — тиркемени караныз) сакталып турат. Документ Кокон ханынын Осмон мамлекетине Хажы Мир Курбандын башчылыгында жиберген тобунан кабар берет. Ал терт башка расмий кагаздан тургандыктан, аны терт белумге белуп кароого болот. Биринчи белум султан Абдулмежид мезгилинде 1852 —ж. Мекеге баруу учун Стамбулга келген Кокон элчилеринен Хажы Мир Курбанга, уй —булесуне жана аны менен бара жаткандарга кем карчын толуктоо учун атайын жазылган расмий документ болуп саналат. Экинчи белум до ушул эле элчилик тууралуу екумдардын катчысынын баш вазирликке жазган каты, ал эми учунчу белумде Осмон мамлекетинин Жогорку Кенешинин маселеге карата чыгарган токтому орун алган. Тертунчу белумде Кокон ханынын султанга жазган катынын котормосу жайгашкан.

Кокон элчиси Хажы Мир Курбандын езунун аты Мамет Касымов болгон сыяктанат. Атында «хажы» сезунун кездешиши Меке шаарына ажылыкка барып келгендигинен улам болсо керек деген тыянакты чыгарууга болот. Архивдик документ боюнча

кийинчерээк Хажы Мир Курбан Меке шаарына уй —булесу менен кошо аттанганы маалым болуп турат. Аты аталган киши 1852 —ж. 1 — августта (хижра 1269 мухаррем айы) Стамбулга келгени жана 9 — августтан баштап Меке шаарында болоору керунуп турат[89]. Документте бута чейин Хажы Мир Курбандын элчи катары Осмон мамлекетине келип кеткендиги тууралуу да кабар берилет. Султан ага жана уй —булесуне 1852 —ж. 9 —августунан (хижра 1269) баштап кунуне жуз элуу куруштай[90] эки айга теленуп берилишин Финансы министрлигине буйрук кылган. Бул маселенин чечилиши учун атайын расмий жазуу жазылган жана ал архивдик документ катары кунубузге жеткен[91].

Мекеге жол тарткан Кокондун мурунку элчиси Хажы Мир Курбанга Осмон мамлекети эки айлык материалдык жардам берээри тууралуу Жогорку Кенештин (мажилис) чечими чыккан. Анткени, расмий жазуу жазылып, чечим чыгып, ал чечим баш вазирликке тапшырылуусун султан буйрук кылган. Бул токтом, Жогорку Кенештин чечими менен 1852 —ж. (хижра 1269) бекитилип, ага терага жана мучелеру колдорун коюшкан. Жогорку Кенештин чечимине ылайык Кокондук Хажы Мир Курбан мырза буга чейин да Осмон мамлекетине элчи болуп келип, бул жолку Стамбулга келишинде Мекеге уйбулесу менен бирге баратканы, мындан улам, аты аталган адамга 9 —августтан (1852—ж.) баштап ар бир кунге (эки айлык) акчалай жардам берилиши туурасында расмий документ жазылган.

Кокон ханынын султанга жазган каты Хажы Мир Курбанга материалдык жактан жардам берилишине чоц туртку болгонунан улам, эки елке арасындагы гуманитар дык жардам менен бирге диний байланышты да керууге болот. Туркиянын мамлекеттик архивинде Кокон элчиси Хажы Мир Курбан алып келген Кокон екумдарынын катынын котормосу сакталып калган. Анда Кокон ханынын султанга болгон сый — урматы ачык керунуп, хан Араб халифатынын мураскору — Осмон мамлекетине кулдугу барын, атугул, кулдуктун чынжырын мойнуна байлаарын билдирип, зор ызаат керсеткен. Мындан сырткары эгер Кокон ханы Осмон мамлекетинде эшик кызматчысы болсо, езун бейиште

---

[89] Yücel DAĞLI-Cumhure ÜÇER: **Tarih Çevirme Kılavuzu.** 24 **Ekim** 1786-16 **Kasım** 2077. (Ankara. **1997), s. 158.**

[90] Осмон МаМАеКеТННАеra KyviYin aKua ÖНРНМН.

[91] **Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri** (1687-1908 **Yılları Arası).** (Ankara, **1992), s. 28, 122.**

жургендей сезээрин, атугул, эки дуйнеде тен ага ыраазы болоорун билдирет. Хажы Мир Курбандын дуйнену дунгуреткен екумдардын (султан тууралуу сез болуп жатат) босогосунда кулдук урган адамдарынын бири болгонун, ага мындай абалдын насип кылганын баяндап келип, аты аталган адамга жардам берип коюусун тартынбастан суранып жатканын билдирет.

Кокон ханынын катынан байкалгандай, анын Осмон империясын саясий жактан алда канча жогору койгондугу жана ага диний жактан Араб халифатынын мураскору катары кайрылуусу кенулду бурбай койбойт. Мындан Кокон хандыгы менен Осмон империясынын ортосундагы диний байланышты керууге болот. Султан Абдулмежид I да Кокон хандыгына карата дос, бир тууган катары мамиле кылышы эки елкенун ортосунда достук мамиленин сургендугунен кабар берет.

Орто Азиядан Мекеге жол тарткандарга султандын жардамы дайыма болуп келген сыяктанат. Алсак, Хива хандыгынын элчиси Кутбеддин мырзанын да Мекеге баруу ниетинин болгону жана бул ниетин ишке ашырууда Осмон мамлекетинин Финансы министрлигинен акчалай белек берилгени (1841—ж. 25 —июнь)

тууралуу 5166 — номер дети архивдик документ (12 — тиркемени

карацыз) кездешет. Орто Азиялыктардын Мекеге зыяратын уюштурууда Осмон империясы гуманитардык жардам берип турганын жана анын баш аламан турде эмес, мамлекеттик саясаттын негизинде болгонун да байкоого болот. Россия мусулмандарынан Мекеге баргандардын саны жылдан жылга есуп отурган. 1893 —ж. Туркстандан баргандардын жалпы саны жети мин беш жуз жетимиш, 1895 —ж. беш мин сегиз жуз элуу алты, 1897—ж. беш мин сегиз жузду тузген[92]. Бул жердеги санынын мурунку жылга Караганда азалуусуна себеп чума оорусу гана болгон.

Ыйык жер Мекеден башка мусулмандардын ез журтунда да ыйык аталган жерлер аз эмес болгон. Орто Азияда байыртадан бери ыйык аталган жерлер ислам дини жайылгандан кийин да ез маанисин жоготкон эмес. Анткени, элдин руханий маданияты, каада —салттар, жерелгелер кылымдар бою

---

[92] Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865 — 1924). М„ 1960. с. 31.

калыптанып бекем тамырлашкан. Сулайман тоосу, Арстанбап, Азретаюб, Сафибулянд сыяктуу жерлерге сыйынганы баргандар бара — бара сурелерду окуй башташкан.

Орто Азия аймагында, айрыкча Фергана, Чыгыш Туркстанда ыйык жерлерди дин адамдары, молдолор элдин кенулун буруу, таасирдуулугун арттыруу максатында колдонгулары келишсе, хандар ездерунун зоболосун кетерууде пайдаланышкан. Алардан сырткары Мекеге барып келген кээ бир ажылар да жен жаткан эмес. Алар ислам динине байланышкан элементтерди ыйык жерлер менен айкалыштырып, ез пайдасына колдонуп келишкендей. Бул максатта хандыктар Осмон мамлекетинен Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талын сураткандыгын архив материалдары, ал эми аны ыйык деп аталган аймакка жайгаштыргандарын илимий эмгектер тастыктайт.

Пайгамбардын сакалына байланышкан терт негизги документ Стамбул шаарындагы мамлекеттик архивде сакталып турганын кийинки мезгилдерде чыккан, илим дуйнесуне тартууланган архив материалдарынын жыйнагы айгинелейт Алардын биринчиси султан Абдулмежид мезгилинде Кокон ханына пайгамбардын сакалынан кайрадан женетуу маселеси боюнча 9757— номер дети (13 — тиркемени караныз) документ, экинчиси биринчи катка байланышкан ошол мезгилде Стамбулда журген Кокондук элчинин султандан кайрадан елкесу учун ыйык сакалдан бир тал сурашы (14—тиркемени караныз), учунчусу болсо Мекеден келатып Стамбулда убактынча калган Мейлибек аттуу Кокондук ажынын султандан пайгамбардын сакалынын бир талын сурашы тууралуу 14831 —номердеги документ (15 —тиркемени караныз) болуп саналат. Тертунчу документ (16—тиркемени караныз) жогорудагы уч документтен айырмаланып, Кашгар казысынын мамлекети учун ыйык сакалдан бир тал суранганы жана ал тууралуу чыккан чечим болуп эсептелет (901 документ).

Биринчи документ — тышкы иштер белумунун буйруктары жайгашкан жайда (№ 9757) орун алып, мазмуну боюнча Кокондон [93] келген элчинин «лихйе

---

[93] **Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar).** Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın. №70. (Ankara, 2004).

—и саадетти»[94] [95] [96] (Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талы) Иранда талап — тоноого учураткандыгынан улам, кайрадан ошол кезде Стамбулдагы экинчи бир Кокондук элчи Мырзажан даты бир жолу пайгамбардын сакалынан бир тал берилишин султандан суранып етунуч катын жазган. Окуя, Осмон мамлекетинде Султан Абдулмежид мезгилине, 1860—ж. 7—августуна туш келет.

Кийинки документте Кокон элчисинин абалы тууралуу баш вазирдин султанга толук ачыктап билдирген жазуусу орун алат. Элчи Иран елкесунде буюмдарын тонотуп, зыянга учурагандыктан
•7
орозо, айт, кандил кун деру учун жакшылыгын аябаган шахтардын шахынан даты бир жолу Мухаммед пайгамбардын сакалынан беруу етунучу падышага экинчи бир элчиси аркылуу билдирилгенин
о
«Карапайым кулунуздун арзуусу»" деп башталган баш вазирдин жазуусунан керууге болот. Анын арызынын каралышы тууралуу екумдардын буйругу чыккан. Мындан сырткары элчи Мырзажандын баш вазирге жазган кайрылуусу орун алган. Анда екумдарга жазган каттын жообун дале ала электигин, маселенин ишке ашышын кутуп жатканын жана мамлекетине кайта турган мезгил келгенин билдирген. Бул эки документтен байкалгандай 13 —июлда келген элчи 14 —августта (бир ай) кайрылуу жазып жатканын байкоого болот.

---

[94] Осмон тилинде Мухаммед пайгамбардын ездук буюмдарына «саадет» сезу колдонулган. Мисалы, *лихйе—и саадет, хырка—йы саадет* сымал. Ислам елкелеру Мухаммед пайгамбарга тиешелуу ездук буюмдарды «Мукаддес эманет» (ыйык аманаттар) деп аташып сактап келишкен. Ал буюмдар алгач «Асхаб — ы Кирам», терт халифа, Омеяддар жана Аббасийлер тарабынан корголгон. Кийинчерээк Осмон мамлекетинин екумдары Явуз Султан Селим 1517 —ж. Египетти каратып, халиф наамын алат да ыйык буюмдарды Стамбулга алдырып келип, алардын сакталышын камсыз кылуу учун кырк киши дайындайт. Ыйык буюмдарга Мухаммед пайгамбардын чапаны, кылычтары, мееру, тиши, сакалы жана байрагы кирген. Булардын айрымдары азыр Стамбулдагы Топкапы музейинде сакталып турат. «Сакал — ы шериф» же «Лихйе—и саадет» деп аталган Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талы алтындан жасалган айнек идишке жайгаштырылган болсо, башкалары баалуу таштардан жасалган идиштерге коюлган.

[95] Кандил— ислам632 дининде ыйык деп аталган кунде намаз кылуу, тилектерин кудайга билдирууде маанилуу кун болуп саналат.

[96] Илимпоздорду кошпогондо катардагы бардык адамдар баш вазирликке расмий каттын башында ушинтип кайрылышкан.

Ислам дуйнесунде ыйык аталган буюмдардан Мухаммед пайгамбардын сакалы 1860—ж. чейин да Кокон хандыгына женетулуп турганын, учунчу документте 1851—ж. 19 —ноябрда Кокондук Мейлибек аттуу ажынын султандан пайгамбардын сакалынын бир талын беруусун етунген жазуусу айгинелейт. Кокон хандыгында сакалга байланышкан тарыхый окуялар орун алып турган. Алсак, мындай окуя Мадали хандын (Кокон хандыгынын екумдары) мезгилине туш келет. Мадали хан езу динден алые киши болгон. В. Наливкиндин берген маалыматы боюнча[97] ал эки жуздуу, аракеч, кумарпоз жана катынпоз адам эле. Ал езунун егей энеси (Омор хандын кичи аялы) Падша айымды суйуп калган. Албетте, мындай журум — турум ислам дининин шарттарына карама — каршы келген.

Мадали хан бийликке (1822 — 1842) келгенден баштап Ферганадагы кожолордун абалы начардаганын изилдеечу Т. К. Бейсембиев ез эмгегинде белгилейт[98]. Элдин ишениминен чыга баштаган кезинде, Коконго бир шайык келип, анда Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талы бар экенин Мадали ханга билдирген. Шайыкка ишенген Мадали хан анын уйуне барып, энчисин берип, сакалды салтанаттуу турде Коконго жакын жердеги

[97]Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань 1886, с. 133.
[98] Бейсембиев Т. К. «Тарих —и Шахрухи» как исторический источник. Алма-Ата, 1987. с. 19.

11

Каратебеге алдырып келген. Ошол кунден баштап Каратебе Муймубарек деп аталып калган. Хан ал жерди ыйык жай катарында айланасын жасалгалатуу менен элдин ишенимине кайрадан ээ болом деп ойлогон. Бирок, Маргалан аймагында дагы бир ажыда ыйык сакал бар экени маалым болгон. Кеп отпей дагы бир кишиде Мухаммед пайгамбардын сакалы бар экендиги тууралуу сез болгон. Мындан кийин элдин арасында кумен саноолор туулат да, Муймубарекке барып сыйынуу кескин азаят. Ал кезде сакал менен кошо коюлган атлас байрактардын саптарынын учу кумуш, алтын жана башка баалуу таштардан жасатылгандыктан таланып тонолот. Андай байрактардын саны ез кезинде терт минге чейин жеткен . Бара —бара Каратебе аты унутулуп, Муймубарек деп аталып, кунубузде аймакта тарыхый калдык сакталып калган.

Бухара эмири Коконду курчаарда Муймубарек стратегиялык аймак болуп келген. 1842 —ж. эмир Коконду Айымкыштак аймагынан уч кун, туштуктен Муймубарек аймагынан алты кун, чыгыштан Риштан жана Алтарык жактан жети кун курчап турган [99] [100] [101] [102]. Изилдеечу Х. Н. Бабабеков Муймубаректе Бухара хандыгы менен Кокон хандыгынын ортосунда чон согуш болгонун белгилейт. Анда эмир Насрулла Канибадамга келип, уч жуз элуу кокондуктун башын алууну буйрук кылган. Бул тууралуу кабардар болгон Шераалы хан Кокон догу бухаралыктардын башын алдырып, натыйжада эки жактан тен кунеесуз адамдар елген. Эмир Коконго Каратебе (Муймубарек) тараптан кол салып, натыйжада Кокон дуктар жецишке жетишкен[10].

Жогоруда баяндалгандай элчинин ыйык аманатты жоготтум, — деп шылтоо кылып, шайыктарга берген чыгаар деген болжолдуу тыянак чыгарууга да болот. Пайгамбардын сакалынан кээ бир ажыларга (Мейлибек сымал) берилгенин керууге болот, анткени бардык ажыларга берилуусу мумкун эмес

[99] 0збекстандагы Кокон шаарынын тундук —чыгышында, Кокон шаарынан он жети км. алыстыкта жайгашкан жердин аты.

[100] «Му» сезу перс тилинен алынган. Ал «сакал», «муруг», «кыл» дегенди тушундурот. «Мубарак» да арап тилинен алынып, «ыйык», «куттуу» дегенди билдирет. Муймубарек сезу болсо «ыйык сакал» деген маанини берет.

[101]Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань 1886, с. 135.

[102]Бейсембиев Т. К. «Тарих —и Шахрухи» как исторический источник. Алма-Ата, 1987. с. 113.

экендиги да айдан ачык. Пайгамбардын сакалынан ажылардын кээ бирине тартууланышына Караганда Осмон мамлекетинин халиф болуп туруу менен хандыктарда ислам динин кучетууге ынтызар экендигин белгилееге болот. Ал кезде пайгамбардын сакалы мамлекеттик ишмерлерге да, кадырлуу жеке адамдарга да тартуу кылынган.

Орто Азия хандарынын Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талын сурашы аймакта ислам дининин кучетулушуне екумдарлардын эле эмес, казы, молдолордун зоболосунун артышына да кемекчу болгон. Алсак, Хабибуллах аттуу Кашгар казысы 1895 — ж. анын мекенинде Мухаммед пайгамбардын сакалынын жоктугунан улам, ага бир талынын белекке берилишин суранганы тууралуу 901 — номердеги (16 — тиркемени караныз) документ кездешет. Анда Мухаммед пайгамбардын ездук буюмдары сакталган «*Хырка—и саадету*> (ыйык чапан) атындагы мекемеден сакалдын бир талынын казыга берилиши тууралуу султандын екуму чыккан. Мухаммед пайгамбарга тиешелуу ездук буюмдар (кылыч, чапан, бутунун изи, сакал ж. б.) азыркы мезгилде Стамбулдагы Топкапы музейинде орун алып, 1962 —ж. бери музей экспонаттары катары калкка ачылган. [103]

Осмон мамлекети да Орто Азиядагы саясий маселелерге ыйык аманаттарды женетуу менен аралашып келгендей[104] [105] [106]. Алсак, бул тууралуу К. Молдокасымовдун *«-Кокон ордосунда кызмат втвгвн кыргыз аалымыу*> аттуу макаласында изилдеечу И. П. Ювачевдин эмгегине шилтеме берген. Анда Туркиядан Абдулжалил атындагы авантюрист келип, эшенге (Дукчи Ишан женунде сез болуп жатат) султан берип ийген чепкен, асаба жана Мухаммед пайгамбардын чачынын бир талын тапшырып, казатка (газават) чакырат делсе , экинчи бир маалымат Дукчи Ишан Ошко барганда Кашгардык Абд Ал —Карим ибн Мир Содик —кори атындагы адам келип, султан Абдулхамид II ага алтын шакек, казаттын (газават) байрагын жана грамота бергени белгилуу . Андижан

---

[103] Бабабеков Х. Н. Народные движения в Кокандском хантсве и их социальнополитические предпосылки (ХУШ —XIX вв.). Ташкент, 1990. с. 61.

[104]Буга байланышкан архив документи кездешет.

[105] Молдокасымов К. «Кокон ордосунда кызмат етеген кыргыз аалымы». // Кыргыздар. Т. 5. Бишкек, 2004, б. 259.

[106]Бабаджанов Б. М. *Дукчи Ишан и Андижанское восстание 1898 г. с.* 259.

кетерулушу тууралуу изилдегендин баары Туркия менен кетерулуш башындагы адамдардын байланышы тууралуу карап, Дукчи Ишан Абдулхамид II жардамы аркылуу кетерулушту Кашгарга чейин созууну ойлогон деп беришет. К. Е. Бендриковдун берген маалыматы боюнча Дукчи Ишанды кармап, тинтиген учурда Туркиянын султанынын каты табылган [107]. Андижан кетерулушу Россиянын Туркстандагы административдик иштерин кучтендурген. Натыйжада мусулман мекеме, мектептери тууралуу маалымат топтоо иши куч алган.

Осмон мамлекети менен Кокон хандыгынын ортосундагы диний байланышты керсеткен 1850 —ж. таандык 6928 — номердеги (17 — тиркемени) бир башка архивдик документ Жогорку Кенештин буйругу болуп саналат. Анда Кокондук шайхулислам Хажы Ахметке белек беруу тууралуу баяндалат. Аты аталган адам ажылыктан келатып, Стамбулда убактылуу байыр алып, мамлекетине кайтаарда ага султан тарабынан белек берилгендиги тууралуу чыккан буйрук. Хажы Ахмед мырза кайра мамлекетине сапар тартаарда ага достуктун белгиси катары беш жуз куруш (Осмон мамлекетинде акча бирими) «падышанын белеги» берилишин Жогорку Кенештен езу суранган. Жогоруда аты аталган киши мамлекеттик кызматкер болгондуктан ага беш жуз куруш «екумдардын белегин» беруу маселесин Жогорку Кенеш менен Тышкы иштер министрлиги талкууга алып, Финансы министрлигине тапшырышы султандын буйругу менен ишке ашкан. Осмон мамлекети Орто Азия хандыктарынан келген мартабалуу адамдарга акчалай ез белегин (ал «екумдардын белеги» деп аталат) тартуулап келген. Жогоруда байкалгандай диний кызматкер шайхулислам Хажы Ахмед мырза да «падышанын белегине» ээ болууну каалап, оюн мамлекеттин Жогорку Кенешине билдирген. Орто Азиядан Мекеге аттанган болочок ажылар бараарда — кайтаарда Стамбул аркылуу етуп, кээ бири султан тарабынан материалдык жар дам ала алган.

Осмон мамлекети ислам елкелерунун халифаты (мураскору) катары таанылгандыгы жана Орто Азиядан Мекеге баруучу ар бир адам Стамбул аркылуу еткендуту маалым. Бул жагдай хандыктар менен Осмон мамлекетинин ортосундагы диний байланыштын дагы да бекем болушуна ебелге тузген. А.

---

[107]Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865 — 1924). М„ 1960. с. 75.

Вамбери ез эмгегинде бул боюнча темендегудей маалыматты берет: «Татарлар Мекеге терт жолдун бири менен ажылыкка барышат. Биринчиси Яркенд, Тибет. Кашмир аркылуу; экинчиси Сибирь, Казань, Константинополь (Стамбул); учунчусу Афганистан, Индия ал эми тертунчусу Персия, Багдад, Дамаск аркылуу. Тертеенун бирине да ьщгайлуу, ишенимдуу жол деп айтуу мумкун эмес. Анткени, ажылардын сапары жогоруда аты аталган аймактардын саясий абалына жараша болгон» деп

20

берет . Мындан сырткары ез мезгилинде Осмон мамлекетинен Орто Азия мамлекеттерине диний китептер женетулуп турган. Ага 10/346 —номер дети архив документа кубе. Анда Бухара эмирлигине 1820 —ж. жыйырма диний китеп женетулгендугу жана алардын тизмеси берилет. Алар негизинен ислам динине жана анын китеби Куранта байланышкан китептер экени аталыштарынан байкалат. Китептердин аттары кыргызчаланышы менен бирге кыскача ачыктоосу (18 — тиркемени караныз) тиркемеде берилди.

©кумдарлар, бубу—бакшылар, молдолор жана казылар ислам дининин шайыктарынын кепчулугу Мухаммед пайгамбарга тиешелуу буюмдарды (чапаны, кылычы, сакалы) суратып, ар кандай максаттарда колдонгондуктары белгилуу. Эки мамлекеттин (Осмон мамлекети менен Орто Азия елкелеру) карым — катнашында белек — бечкек беруу салты султан менен хандын ортосунда эле болбостон султан тарабынан диний жана мамлекеттик кызматкерлерге, атугул, ажыларга да «екумдардын белеги» берилгени далилденип отурат. Осмон мамлекети Араб халифатынын мураскору болуусунан улам Орто Азия мамлекеттери диний китептерди мезгил — мезгили менен сурап турушкан. Аларды алуу хандыктардагы екумдарлардын динге коз карашына жараша болгон. Архивдик документтерден XIX к. жана XX к. башында Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринин ортосунда гуманитардык байланыштын да болгонун керууге болот. Буга мисал Орто Азия калкына, башкача айтканда туркче аталыш боюнча Россиядагы мусулмандарга билим беруу максатында Осмон мамлекетинин басма тамгаларын женетуу маселесин камтыган архивдик документ кездешет.

[211] Вамбери А. Очерки Средней Азии. (Дополнение к путешествию по Средней Азии). М., 1868. с. 18.

1906 —ж. Абдулхамид II мезгилинде Россиядагы мусулмандардын билимин жогорулатуу, аларга билим берууну жаюу максатында мусулман мектептерге тиешелуу китеп жана брошюраларды басып чыгаруу учун Мехмед Захид Шамил аттуу адамдын екулчулугунде типографияга осмон тамгаларын (арап арибине таянган осмон тамгалары) китеп басмасында басып чыгарууга уруксат берилиши тууралуу 138/27 — номердеги баш вазирликтин жазуусу (19 — тиркемени карацыз) кездешет. Анда “Россиядагы мусулмандарга билим жаюу максатында мусулман мектептерге

тиешелуу китептерди жана брошюраларды бастырып чыгаруу учун типографияга беш жуз кыййелик (окка —400 дирхемге барабар) осмон ариптеринин бастырылып, женетулуусу учун уруксат сураган Мухаммед Захид Шамилдин мееру менен берилген арыз Тышкы иштер министрлигине тапшырылган. Бул мусулмандардын арасында билимдин жайылышына кызмат кыла тургандыгынан султан аталган ариптердин чыгарылып, женетулушуне уруксат берген.

XX к. башында жалпы Туркстанда жаны методдогу мектеп — медреселер Осмон мамлекетинен китептерди алып турушканы илимий эмгектерде баяндалат. Аларга Кыргызстандан Токмокто, Пишпекте, Ошто, Чонкеминде, Пржевальскиде ачылган мектептер мисал болот. Мындай усулдагы Токмокто ачылган «Икбалия» (Келечек) аттуу мектепте «Мугалим Шарша», «Тарих —и Ислам», «Мин бир хадис », «Куран», «Тахарат », «Гакида», «Мунтхаб»
23
(тандалма), «Намаз», «Тарих —и Анбия », «Кираат» (окуу, туура [108] [109] [110]

[108] Адис — Мухаммед пайгамбардын осуят сездеру, накыл кептерине делет. Мин; бир адис болсо пайгамбардын сездерун уйреткен сабактын аты.

[109]Дарат — тазалык, гигенаны уйреткен илим.

[110] Анбия —пайгамбарлар, тарих —и анбия пайгамбарлардын тарыхын окутуучу сабактын аты.

окуу), «Гамали хисаб» (математика), «Мухтасар жография» (кыскача география), «Руза закат» (орозо, зекет) аталыштарындагы сабактарды окуткан. Алардын атынан байкалгандай негизинен ислам динине басымдуулук кылган мектеп — медреселердин окуу куралдары болгон. 1908—ж. «Икбалия» медресесинде ушул сабактарды окуган жалпы окуучулардын саны эки жуз сексендей болгон. Анын эки жузу кыргыз, отуз алты татар, отуз сарт, тогуз дунган, беш Кашгардык болгон[111] [112].

XX к. башында Осмон мамлекетинен гезит — журналдар да Туркстан калкына женетулуп тургандай. Андан сырткары Гаспринскийдин ачкан башаты менен «жадидчилик» кыймылы куч алып, Орто Азияга нечендеген татар мугалимдер келип, калктын сабатсыздыгын жойгонго активдуу катышкан. «Икбал» (кээ бир булактарда «Икбалия» деп берилет) медресесиндеги мугалимдерден 3. Вагапов Уфадан билим алган. Кыргыздардан кышында Уфага барып татарлардын «Галие» медресесинде билим алып келгендер да болгон. Алардын катарына Надыркул, Токтонаалы Чынгышев, Исхак Канагаровдор (Канатов) кирген. Мусулмандардын мектеп — медреселеринен сырткары 1907 —ж. Пржевальскиде мусулмандардын коому китепканасы жана окуу залы менен бирге ачылган. Анын мучелеру болуп, жергиликтуу соодагерлер (татар, езбек) жана Ысыккел аймагынын манаптары эсептелген. Анын башында Жетегуздук манап Балтабай турган. Токмоктогу «Икбалие» медресеси, Пржевальскидеги мусулмандардын коому буржуазиялык улуттук матбугаттарды («Тержуман», «Вакт», «Нур», «Юлдуз», «Баянулхак», «Идел», «Истисад», «Ислах» ж.б.) алып турушкан . Мындан сырткары кылмыштуу брошюралар Туркстандын езунен

[111] Чукубаев А. Классовая борьба и общественная мысль в Киргизии (1900—1917). Фрунзе, 1967, с. 66.

[112] Ошон. эле. с. 68.

чыгып турган. Алсак, «Оян казак», «Эсил журтум» сыяктуу китепчелер Кыргызстанга да таратылган. Гап (кеп), Машрап (кадырлуу, этибардуу адамдар маанисин берген сез) аталышында кружоктор уюшулган. Аларда саясий темалар суйлешулуп, атугул, орус —турк согушун талкууга алышкан.

Изилдеечу А. Чукубаев ©збекстандын мамлекеттик архивинен алган маалыматында XX к. башындагы Осмон мамлекети менен Орто Азия калктарынын байланышы тууралуу кабар берет. Ал боюнча Токмоктогу Машрапта 1915 —ж. Пржевальскидеги манап Карыпбай Канаткариев Туркиядан кат алганын билдирген. Катта Туркстандагы Россиянын саясаты тууралуу кабар билдируулерун жана аларга жардам бере тургандарын, эгер ал жерде Туркстанда турк калкы жецишке жетишсе, ез алдынча мусулман мамлекети курулаары баяндалат. Атугул, Туркстанга XX к. башында пантуркизмди жаюу учун осмон турктерунен келгендер тууралуу маалыматтар кездешет. Алсак, 1907—ж. бир турк сейид Мухаммеддин тукумунанмын деп, Пишпек уездинин молдосу Закир Вагапов менен Жетисууну бут кезип чыкканы маалым. Ал Пржевальск, Токмокто болуп Шабдан Жантаев менен жоолугушкан[113]. Шабдан баатыр Чонкеминде медресе ачып, ага Уфадан «усул —и жалил лен» мугалимдер чакыртылган. Анда «имам ислам билдирет»—делип, диний маалыматтар уйретулген. Мындай мечит салып, мектеп кургун принциби кыргыз тарыхчысы О. Сыдыковдун эмгегинде да кездешет[114].

Крым татарларынан Исмаил Гаспринский (1851 — 1914) «Тержуман» аталышындагы гезити менен билим алуунун жаны методун, «усул — и жадид» аталышы менен жайган. Турк калктарын «пикирде, дилде жана иште биримдуулук» слоганы менен биригууге чакырган. Арап арибин уйренуунун жаны методун иштеп чыккан. Бул Орто Азияда да кенири жайылган. Россиянын кол астындагы турк тектуу калктар орус падышачылыгынын саясаты тийбеген маселелерде эгемендуулук учун курешушкен.

Осмон мамлекети мусулмандарды биригууге канчалык чакырган кунде

---

[113]Чукубаев А. Классовая борьба и общественная..., с. 71.
[114]Сыдыков О. Тарих кыргыз шадмания. Кыргыз санжырасы. Фрунзе, 1990. 20. б.

да орус аскерлерин кыжырдандыра турган даражада эмес, этияттуу мамиле кылганын С. Финдлей езунун эмгегинде маалымдайт . Натыйжада жадитчилер маалыматтары, эмгектери менен турк дуйнесунун жаны эшигин ачып, жаны пикирлерди алып келген.

К. Дыйканов Ишенаалы Арабаевге тиешелуу Казакстандан 1918 —ж. чыккан казак гезитинде жарыяланган «Жыйырма бешинчи июнь жарлыгына курбан болгон кыргыз халкымыздын башчы азаматтары» деп аталган макаласынын кечурмесун езунун эмгегинде жарыялаган . Мында эркиндик учун курман болгон эр азаматтардан мугалим Осмон Кошой уулу (Осман Кошай оглы) жаш кезинде кыргыздардын арасында, кийинчерээк Пржевальск шаарында билим алып, андан сон Туркияга барып билим алып, дарул[115 116 117] мугалимдикти бутуруп келген делет. Ал Туркиядан согуштан алдын кайтып келип (Биринчи дуйнелук согуш женунде сез болуп жатат), элинде мектеп ачып, сабатсыздыкты жоюуга киришкен. Макаланын автору аны Сырт деген жерде орус аскери тируулей мууздап кеткенин жазган.

Кийинки агартуучу Исхак Канагат уулу Пишпек уездинин жигити болгон. Аны Пржевальскидеги Улахол элинде дарга асып елтурушкен. Ал алгач кыргыздардын арасында журуп эле сабатсыздыгын жоюп, кийин Уфадагы *Медресе—и Галийени* бугуруп калкка кызмат кыла баштаган. Атасы Канагат ажы (аты боюнча анын атасы Мекеге барып келген сыяктанат) салдырган медреседе кыргыз жигиттерине сабак бере баштаган мезгили болгон . Медреседе арап тилинин грамматикасы уйретулген. Уйренуу болжол менен уч жылдай убакытты алган . Алар негизинен терт кун жекшемби, дуйшембу шейшемби жана шаршемби кундеру окушкан. Туркстанда бай, таанымал адамдар балдары, туугандарынын бала — чакасы жана коцшулары учун мектеп ачышып, ага мугалимдерди тажрыйбалуу
33
мектептерден чакыртканы маалым .

XIX к. экинчи жарымынын аяк чендеринде Туркстанда медресе — мектептерден тышкары орус падышачылыгынын да ачкан мектептери болгон. Алар Туркстандын ар кайсы булуц — бурчуна ачылган. Алсак, Жетисуу

115 Carter V. FINDLEY: **Dünya Tarihinde Türkler.** Çev. Ayşen ANADOL. İstanbul, **2006.** s. **188.**
116 Дыйканов К. Кыргыз тилим — тагдырым. Бишкек. **2002, 287. б.**
311 Дарул —жер, дарул мугалим — мугалимдик кесип менен алектениле турган жер.

областында жыйырма алты пунктта мектеп ачылган. Аларга Верный, Каракол, Лепси, Копал, Саркан, Сергиополь жана Кулжа аймактары мисал болот. Зеравшан аймагына караштуу Самарканд менен Каттакур ганда, Фергана областында Андижан, Кокон, Наманган, Жацы Маргалан жана Ошто мектептер ачылган. Он жыл еткен соц алардагы окуучулардын саны бир топ кебейген (карацыз: тиркемеде 1886 —ж. жана 1896 —ж. Туркстан крайынын мектептериндеги окуучу санына тиешелуу статистикалык эсептеелер кездешет).

[31] Дыйканов К. Кыргыз тилим —тагдырым. Бишкек. 2002, 289. б.

[32] Вамбери А. Очерки Средней Азии. (Дополнение к путешествию по Средней Азии). М., 1868. с. 40.

[33] Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865 — 1924). М„ 1960. с. 36.

Билим беруude Осмон мамлекети менен тыгыз байланыш XIX к. эле башталганын архив материалдары тастыктайт. Буга байланыштуу 1849 —ж. таандык архивдик документ Осмон мамлекетиндеги перс тили мугалими Хажы Рахмет мырзанын мамлекетине кайтышы учун алынуучу уруксатнаама болуп саналат. Ал архивдин 4/2— номеринде жайгашкан (20 — тиркемени караныз). Анда кептен бери «Мектеб — и Тыббийе —и Шаханеде» (медициналык окуу жайда) перс тилин уйреткен Кокондук Хажы Рахмет аттуу мырзага тертунчу даражадагы сыйлык берип, мамлекетине, Коконго барып келуусуне уруксат берилуусу учун баш дарыгерге Тышкы иштер белумунен жазылган уруксатнаама кездешет.

Жазууда кептен бери медициналык окуу жайда перс тилин уйретуп жаткан Кокондук Хажы Рахмет мырзанын ордуна убактынча бир адам дайындоо; Хажы Рахмет мырзанын болсо мамлекетине барып келуусу учун уруксат берилуусу; Ага «рутбе — и рабиа» деп аталган аскер дик колбашчы даражасына туура келген мамлекеттик кызматтагы адамдарга тапшырылуучу сыйлыктан берилиши тууралуу Кокон элчиси тарабынан официалдуу жазуу менен билдирилген сунушу мамлекеттик сыйлык беруу эрежесине туура келбесе да, езунун ордуна бирин дайындаганда гана жогорудагы сунуш кабыл алынаары каралганын, бул маселе боюнча чыккан чечим султандын буйругу экени тууралуу баяндалган.

Гуманитардык байланышка тиешелуу дагы бир 61—2/6 — номердеги 1915 —ж. таандык архивдик документ (21—тиркемени караныз) кездешет. Анда Туркстандык, бирок Шамда (Дамаскта) жашаган Хажы Мухаммед Расул жана емурлук жарынын Осмон мамлекетинин жарааны болууну каалагандарын билдирген жазуу тууралуу баяндалат. Осмон мамлекетинин жараандыгын алгысы келген Дамасктык, бирок тубу Туркстандык (Россия Туркстаны) Хажы Мухаммед Расул аялы менен берген арызы, буга байланышкан документтер Сирия челкемунун башкаруучусуна хижра 1330 —ж. 10 —январда тапшырылган. Ал тарабынан 1086 —номердеги расмий кат сунулуп, мындагы маселелер маанилуу деп табылган.

XIX к. жана XX к. башында Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринин ортосундагы диний жана гуманитардык байланыштарында султандын халиф катары кабыл алынышынан улам диний байланыш бекем болгонун керууте болот. Буга мезгил мезгили менен «ыйык аманаттардан» алып туруулары, Мекеге баруучу Орто Азиядагы болонок ажылар Стамбул аркылуу етушу, диний китептердин алынып турулушу кубе. Гуманитардык байланышта болсо Орто Азиядан перс тилин уйретуу учун адистердин Осмон мамлекетинде эмгектениши, сабатсыздыкты жоюу учун осмон ариптеринин китеп басмасынын женетулушу кенулду бурбай койбойт.

VI БАП. КОРУТУНДУ

Байланыш технологияларынын жана техниканын енугуусу елкелер аралык байланыштардын мунезуне жана формасына ез таасирин тийгизди. Эгемендуулукке ээ болгон Орто Азия мамлекеттери да бул процесстен сыртта калган жок. Алардын эгемендуулугун алгач тааныган Туркия мамлекети менен буга чейин узгултукке учуратылган байланыштар кайрадан жандана баштады. ©з ара байланыштар XVI к. эле жолго коюлгандыгы архив документтеринен керууге болот. Биздин изилдеебузде XIX к. жана XX к. башына таандык архивдик документтер тарыхый жактан анализденди. Алардан Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринин ортосунда байланыш саясий, экономикалык, диний, жана гуманитардык багытта болгондугу тууралуу маалыматтар тастыкталды.

Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы эн алгачкы байланыш 1514—ж. Явуз Султан Селим Шах Исмаилди (шии Иран) женгенин (Чалдыран согушу 1514—ж.) кабарлап, езбек екумдары Кечкунчу ханга жиберген расмий каты болуп саналат. Натыйжада ал чакта Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосунда тоскоолдук кылган елке Иран болсо, ал эми XIX к. Россия болгон. Анткени, Осмон мамлекети Россия менен согушта Орто Азия хандыктарынан жар дам кугкен. Россия Орто Азияга баскынчыл саясатын баштаган кезде Орто Азия хандыктары Осмон мамлекетинен жар дам сурап кайрылышкан. Эки тараптын жайгашкан географиялык аймагы ото алые жайгашкандыктан бири — бирине ез ара жардамды убагында бере алышкан эмес. Осмон мамлекети Орто Азия мамлекеттерин езунун таянычы катары керген, бирок хандыктар андай даражага жете алган эмес. Айрыкча 1865 —ж. Россиянын Ташкентти

алышынан кийин Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы байланыш начардаган. Анткени, Ташкент жалпы Туркстан аймагынын негизги чордону болгон.

XIX к. Осмон мамлекетинде канчалык иш чаралар жургузулгенуне карабастан кулоо процесси тездегенин керууге болот. Бул мезгилде мамлекеттин начардоо процессии тездеткен ички фактор азчылыкты тузген калктардын кетерулуштеру менен тышкы фактор чет мамлекеттердин анын аймактарына кол салышы болгон. Ал кезде мамлекетте жургузулген реформалар (Танзимат, ыслахат, I, II Мешрутийет) да мамлекетти кулоодон куткара алган эмес. Буга карабастан XIX к. Осмон мамлекетинин дипломатиясы жацылыктарга толгонун белгилеп кетуу керек. Дипломатиялык каттарды эки елкенун расмий жазышуу, эпистолярдык жанрынын езгечелугунде Осмон мамлекетинин султаны башка елкелердун екумдарына расмий кат жазууда езгече жазуу стилин колдонгон. Алсак, Осмон мамлекетинин султаны Орто Азия мамлекеттеринин хандарына «бактылуу», «каарман», «жоомарт», «жихад жана газа учун согушкан» сыяктуу мактоо сездерун колдонуп келген. Мындан улам Орто Азия мамлекеттеринин екумдарларынын каттары кеп кездешпесе да, алардын султанга сунулган осмон тилиндеги котормолору аркылуу каттын контекстин чыгаруу мумкунчулугу болду.

XIX к. аягында жети жуз жылдай дуцгуреп турган Осмон мамлекети Африка, Азия жана Европага чейинки кучагына алган аймактарынан куру жалак калып, бугунку кундегу Тур кия Республикасынын территориясы менен чектелген.

XIX к. жана XX к. башында Осмон мамлекети менен Орто Азия мамлекеттеринин ортосундагы диний жана гуманитардык байланыштарында султандын ислам дуйнесунун мураскору катары кабыл алынышынан улам диний байланыш бекем болуп келген. Орто Азия мамлекетинин екумдарлары мезгил мезгили менен «ыйык аманаттардан» (Мухаммед пайгамбарга тиешелуу ездук буюмдар) алып туруулары, Мекеге баруучу Орто Азиядагы болонок ажылар

Стамбул аркылуу етушу, диний китептердин алынып турулушу бута кубе. Гуманитардык байланышта болсо Орто Азиядан перс тилин уйретуу учун ади стер дин Осмон мамлекетинде эмгектениши, сабатсыздыкты жоюу учун осмон ариптеринин китеп басмасынын Орто Азияга женетулушу кенулду бурбай койбойт.

XIX к. жана XX к. башында Орто Азияда оор тарыхый кырдаал жаралган. Саясий жактан Туркстандын орус падышачылыгына каратылышы, кептеген саясий окуялардын болушу, ири мамлекеттерден Россия, Англиянын жеке кызыкчылыгын кездеген саясаты кенулду бурат. Ал эми Осмон мамлекети алардан айырмаланып, бир туугандык байланышын беш кылымдай узгултуктуу турде сурдуруп келгенин керууге болот.

Орто Азияга (Туркстан) Англиянын, Россиянин жана Кытайдын жургузгон саясатынан айырмаланып, Осмон мамлекетинин байланышы ез убагында хандыктарга жардам беруу, аларды ез ара биригууге чакыруусу менен гана чектелген. Орто Азия мамлекеттери Осмон мамлекетин ислам дуйнесунун мураскору катары караган. Анткени, Осмон мамлекетинин султаны Явуз султан Селим Египетти женип, Мухаммед пайгамбарга тиешелуу ыйык буюмдарды Стамбулга алдыргандан баштап, Осмон мамлекети халифат катары тааныла баштаган.

Ажы, екумдар, шайхулисламдар Мухаммед пайгамбарга тиешелуу *эздук буюмдардан* суратып алышып, ар кандай максатта ез кызыкчылыктары учун пайдаланышкан. Осмон мамлекети да ыйык буюмдарды Орто Азия мамлекетинин саясий абалында курал катары колдонуп келгендей маалыматты Андижан кетерулушун изилдеечулер берип келген. Бирок, бул биз тараптан анализденген архив документиндеги маалыматтан улам тегунделген. Экономикалык байланышта Осмон мамлекетинен Орто Азия мамлекеттеринин екумдарлары курал — жарак,

аскер инструкторлорун жана кийимдеринен сурап турушкан.

XIX к. биринчи жарымында Орто Азия мамлекеттеринин ичинен Бухара эмирлигинин Осмон мамлекети менен дипломатиялык байланышы мурункудай эле бекем болгон. Ал, Осмон мамлекетинен Орто Азия хандарына устемдук кылуу учун расмий документ алууну кездеп, бир рече жолу Стамбулга элчилигин жиберип турган.

XIX к. экинчи жарымы Орто Азия мамлекеттери учун тарыхый татаал доор болгон. Анткени, ал мезгилде орус падышачылыгы Орто Азияны басып алган. Так ушул мезгилде Орто Азия мамлекеттери Осмон мамлекетинен жардам сурап кайрылышкан. Осмон мамлекети аймактарын душмандардан коргоо, елкену сактап калуу аракеттеринен улам аларга комок корсете алган эмес. Атугул, географиялык жактан алыста жайгашкандыгы да ез таасирин тийгизген. Буга козу жеткен Орто Азия мамлекеттеринин екумдарлары султандан аскер, курал — жарак, аскер инструкторлорун, аскер кийимдерин гана сурап кайрылып турушкан. Ага карабай Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы белек — бечкек беруу менен элчиликтердин келип турушу уланып, достукту бекемдеп турган. Орто Азия хандыктары Осмон мамлекетин ислам дуйнесунун мураскору катары кабылдаган.

Орус— тур к согушу мезгилинде Осмон мамлекети Орто Азия мамлекеттеринен жардам куткен. Бирок жогорудагыдай алар да жардамдарын ез убагында бере алышкан эмес. XIX к. чыгышта Орто Азия калктарын Россия императору ээлесе, батышта Осмон мамлекетинде согуштар биринин артынан бири болуп, мамлекетти сактап калуу учун куреш журуп жаткан мезгил болгон.

XX к. башында Орто Азия мамлекеттери кулап, Россия падышачылыгына баш ийген мезгилде алардын Осмон мамлекети менен байланышы кескин турде

азайып, диний, гуманитардык багытта гана журген. Орто Азия Россияга караган сон орус— тузем окуу жайлары ачыла баштаган. Аны менен кошо жергиликтуу калктан чыккан сабатсыздыгы жоюлган адамдар медресе, мектептерди ача баштышкан. Мектеп — медреселер Осмон мамлекетинен осмон тилин жана ислам динин уйретуучу китеп, брошюраларды алып турушкан.

• XIX —XX к. башындагы Осмон мамлекетинде да, Орто Азия мамлекеттеринде да саясий кырдаал ото оор абалда болгону байкалды.

• Орто Азия хандыктары менен Осмон мамлекетинин дипломатиялык байланышынын башаты XVI к. эле башталганына карабай XX к. башына чейин уланып келуусунде бир канча узгултукке

учураганы белгилуу болду. Ага ошол мезгилдеги ар бир мамлекеттин саясий, экономикалык жана социалдык абалы таасир тийгизген.

• Осмон мамлекети Орто Азия мамлекеттерине таянычы катары карап келсе, Орто Азия мамлекеттери Осмон мамлекетине да колдоочусу катары кароодон сырткары ислам дуйнесунун мураскору катары да санап келген. Мындан сырткары хандыктар Осмон мамлекетин саясий жактан алда канча жогору койгон.

• Осмон мамлекетинин тыш елкелерге болгон расмий жазышма жана архивдик тузулушу ото дыкат иштелгени, ар бир маселени талкуулоодо жана ал боюнча чечим чыгарууда алгач тиешелуу мекеме, андан сон баш вазир, андан баш катчы, эн сонунда султандын буйругу менен иш жузеге ашырылып келген.

• XIX —XX к. башталышындагы Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы саясий — экономикалык, диний жана гуманитардык байланыштары кеп кырдуу маселелерге арналганы байкалды. [118]

---

118 Архивдик материалдар негизинде Кыргызстан тарыхына байланыштуу жаны маалыматтар алынды. Ага мисал XIX к. экинчи жарымындагы Чыгыш Туркстандагы саясий окуяларга кыргыздардын катышы болгону туурасында архивдик документте маалымат кездешет.

1. Изилдее иште колдонулган архив дик документтер:

БОА*. Хатт —ы хумайун (екумдардын буйругу, жазуусу) №36579 БОА. Хатт — ы хумайун (екумдардын буйругу, жазуусу) №36565 БОА. Наме —и хумайун (екумдар жазган же жаздырткан расмий кат) №11/253

БОА. Тышкы иштер министрлигинин чечими №2206 — 2

БА**. Мажилистен алынган чечим № 1627

БА. Йылдыз архивинен алынган чечим №179/128

БА. Йылдыз баш вазирлигинен алынган чечим №193/32

БА. Йылдыз архивине таандык документ. 14 — белум №382

Б А. Тышкы иштер министрлигинин чечими №13785 БОА. Тышкы иштер министрлигинин чечими №2206 БА. Йылдыз архивине таандык документ. 18 —белум №48230 БА. Жогорку Кенештин (Улуу мажилистин) чечими №9114

БА. Жевдет архиви №5166

Б А. Тышкы иштер министрлигинин чечими №975 БОА. Фонддун (вакыф) чечими №1483 БА. Йылдыз баш вазирлигинин чечими №337/133 БА. Министрлердин чогулушунда алынган чечим №6928 БОА. Наме —и хумайун дептери №10/346

БА. Йылдыз баш вазирлигинин кабыл алган чечими №138/27 БА. Тышкы

саясий маселелер боюнча чечим №4/2

БОА. Ички иштер министрлигинин чечими № 61—2/6 *БОА —туркче кыскартуу, «Башбаканлык Османлы Аршиви» деп чечилет да, *Осмон мамлекетинин вкмвттук архиви* деп которулат.

**БА —бул да туркче кыскартуу болуп, «Башбаканлык аршиви» деп чечмеленет, *кыргызча мамлекеттик* архив деген маанини берет.

ByAaKTap:

ADİL HİKMET BEY; **Asyada Beş Türk,** Akt. Yusuf GEDİKLİ, Ötüken Neşriyat,

İstanbul, 1999.

AFET; T*ürk-Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış,* **Belleten,** (C. II. S. 5.6. II Kanun-Nisan 1938), TTK, 1994, ss.123-133.

ALPARGU, Mehmet; *Türkistan Hanlıkları,* **Türkler,** C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara, 2002), ss. 557-605.

ATALAR, Münir; **Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları,** Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

BAUMANN, Robert; '*Rusya 'nın Tiirk Bölgelerinde Yayılması ',* Çev. Nasuh Uslu,**Türkler,** C. 18. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 577-586. **Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri. (XVI-XX. Yüzyıllar).** TC. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 70, Ankara, 2004.

BEYDİLLİ, Kemal; '*Küçük Kaynarcadan Yıkılışa',* Osmanlı Devleti Tarihi, C. 1, **(Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. Yıl Armağanı),** Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Zaman Yayınları, (İstanbul, 1999), ss.65-135.

BLOCH, Marc; **Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği.** Çev. Mehmet Ali KILIÇBAY, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985.

BOYBEYİ, Songül; *Tiirk Ocakları 1996 Yıllığı,* **Bilge,** Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu, (Ankara, 1998, Bahar 16), ss. 67-69.

ÇELEBİ, Ercan; *Türkistan 'da Rus İdaresine Karşı İsyanlar: Abtabaçı Abdıırrahman Bek ve Dıkçi İşan İsyanları,* **Türk Dünyası Araştırmaları,** (146, İstanbul, 2003), ss. 181-184.

DAĞLI Yücel-ÜÇER Cumhure; **Tarih Çevirme Kılavuzu,** 24 Ekim 1786-16 Kasım 2077, Ankara, 1997.

DEVELLİOĞLU, Ferit; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat,** Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000.

EKREM, Erkin; *Dr. Baymirza Hayit'in Eserleri ve Faliyetleri Hakkında Bildirilen Fikirler,* **Bilge,** Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, (Ocak, Kış, 3, Ankara, 1995), ss.51-54.

EMET, Erkin; *Doğu Türkistan Sorunu ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri.* **Kök. Araştırmalar. Güz.** (1999. C. 1 S. 2), ss. 275-281.

ERGİN, Muharrem; **Osmanlıca Dersler,** Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981.

FINDLEY Carter Vaughh; **Dünya Tarihinde Türkler.** Çev. Ayşen ANADOL. Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

GÖKBİLGİN, Tayyip; **Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi,** İstanbul 1971.

GUNDOGDU, Abdullah; *'Türkistan'da Osmanlı-lran Rekabeti',* **Osmanlı,** C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara, 1999), ss. 581-587.

HALAÇOĞLU, Yusuf; **XIV-XVII Yüzyıllarda OsmanlIlarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı.** TTK Yayınları, Ankara, 1996.

HAYIT, Baymirza; **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi,** TTK Basımevi, Ankara, 1995.

HA YİT, Baymirza; *XX. Yüzyılda Türkistan 'm Milli Sovyet Devletlerinin Karakterleri,* **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,** (51, 1991), ss. 129-131.

HEKİMOGLU, Vecihi Safa Fuat; *1916 Türkistan Milli Ayaklanmasının Kazakistan Cephesi,* **Türk Dünyası Tarih Dergisi,** S. 2004, 07, 211, (Temmuz 2004), ss. 13-17.

HEKİMOGLU, Vecihi Safa Fuat; *XIX Yüzyılda Kazakistan 'da Kültürel Gelişmeler,* **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı,** S. 114, (Haziran-Temmuz, 2003), ss. 121-131.

İNALCIK, Halil; *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü,* **Belleten,** (1569), (TTK, C. XII. S. 46. Nisan 1948), ss.349-402.

İNAN, Abdulkadir; *Türkistan'da 1916 Yılındaki Ayaklanma,* **Türk Kültürü,** I, (S. 12, 1963), ss. 26-30.

KARAL, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi. C. IX, TTK Yayınları, Ankara, 1996.

KARAL, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi. C. VIII, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

KARAL, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihine Dair Vesikalar*, **Belleten,** C. IV, S. 14-15. Nisan-Temmuz 1940, (TTK, 1994), ss. 175-191.

KIZILDOGAN, Hüsrev Sami; *Vatan ve Hürriyet. İttihat ve Terakki*, **Belleten,** C. I. S. 3-

4. Temmuz-İlkteşrin, 1937, (TTK, 1937), ss. 619-625.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad; *Osmanlı İmparatorluğu 'nün Etnik Menşei Meseleleri*, **Belleten,** (Özel sayı), C. VIII, S. 28, I Teşrin, 1943, (Ankara, TTK, 1943), ss. 219-315.

KURAT, Akdes Nimet; **Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi,** TTK Basımevi, Ankara, 1993.

KUTAY, Cemal; *Anavatanda Son Beş Osmanlı Tiirkii*, **Tarih Konuşuyor Dizisi,** (İstanbul, 1962), ss. 34, 108.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat; **Osmanlı Belgelerinin Dili. (Diplomatik),** İstanbul, 1998.

LAJOS, Fekete; *Türk Vesikalarının Neşri ve bu İşin Arzettiği Meseleler*, Çev. Tayyib GÖKBİLGİN, **Belleten,** C. 5, S. 20, I Teşrin 1941, (TTK, 1995), ss. 607-617.

LİGETİ, L; **Bilinmeyen İç Asya.** Macarcadan çev. Sadrettin KARATAY. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

MEHMET EMİN EFENDİ; **İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat.** T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

NACİ, Muallim; **Lûgat-ı Naci,** Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978.

Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, T C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 3, (1687-1908 Yılları Arası), Ankara, 1992.

ÖZTUNA, Yılmaz; Osmanlı Devleti Tarihi. C. II. T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara, 1998.

P AKALIN, Mehmet Zeki; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,** İstanbul, 1946.

PEKACAR, Çetin; *Pamir Kırgız Tiirkleri,* **Yeni Türkiye,** (S. 15. Y. 3. C. 2, 1997), ss. 1299-1303.

RAŞİD, A. The Resurgence of Central Asia / Islam or Nationalism. Çev. Osman Ç. Deniztekin. İstanbul, 1996.

SABOL, Steven; *Orta Asya'da Rıts-hıgiliz Rekabeti*, Çev. Nasuh USLU, **Türkler,** C.

18, Yeni Türkiye Yayınları, (Ankara, 2002), ss. 587-595.

SARAY, Mehmet; **Kırgız Türkleri Tarihi,** İstanbul, 1993.

SARAY, Mehmet; **Rus işgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler** (1775-1875), Ankara, TTK Yay., Ankara, 1994.

SARAY, Mehmet; **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi,** TTK, İstanbul, 1996.

SAYRAMİ Molla Musa; **Tarihi Eminiye,** Yayma Haz. Muhammed ZUNUN, Milletler Neşriyatı, Urumçi, 1989.

SCHUYLER, E. **Türkistan Seyahatnamesi.** Çev. Ahmed KOLAĞASI. Tatav Yayınları, İstanbul, 2003.

SERTOĞLU, Midhat; **Osmanlı Tarih Lügati,** İstanbul, 1986.

SHAHRANI, Nazif. M; **The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan,** University of Washington Press, 2002.

TOGAN, Zeki Velidî; **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi,** Enderun Ki tab evi, 2. Baskı, Ankara, 1981.

TOGAN, Zeki Velidî; **Türk İli, Türkistan Tarihi,** İstanbul, 1980.

TOGAN, Zeki Velidî; **Umumi Türk Tarihine Giriş,** Enderun Kitabevi, İstanbul, 1980.

TUKİN, Cemal; *Osmanlı İmparatorluğu 'uda Girit İsyanları 1821 Yılına Kadar Girit,* **Belleten,** C. IX. Nisan 1945, S. 34, (Ankara, 1945), ss. 163-207.

Türkçe Sözlük. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, C. I, II, Ankara, 1988.

Türkiye Dışındaki Türkler Bibliyografyası. C. I. , T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Ankara, 1992.

UNAT, Faik Reşit; **Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu,** TTK Basımevi, Ankara, 1994.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; **Osmanlı Tarihi,** IV/2, Ankara, 1983.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Arşiv Vesikalarına Göre Yedi Ada Cumhuriyeti,* **Belleten,** C. I. S. 3-4, Temmuz-İlkteşrin, 1937, (TTK, 1937), ss. 627639.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Devleti Zamanında Kullanılmış Olan Bazı*

Mühürler Hakkında Bir Tetkik, **Belleten,** C. IV, S. 16,1 Teşrin. 1940, (TTK, 1995), ss. 495-545.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Tarihte Vesikacılığın Ehemmiyetine Küçük Bir Misal, .* **Belleten,** C. II. S. 7.8, Temmuz-Teşrin, 1938, (TTK, 1994), ss. 373379.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Yeni Türk Tarihinde Vesikacılık,* **Belleten,** C. II. S. 7.8, Temmuz-Teşrin, 1938, (TTK, 1994), ss. 367-373.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı,** TTK Basımevi, Ankara, 1984.

YARICIN, İbrahim; *Türkistan'da 'Yeni Usul' Öğretimin Kurucusu ve Milliyetçi Rehber Münevver Kari',* **Türk Kültürünü Araştırma Dergisi,** Türk Kültürü Araştırmaları, Y. II. 1965. S. 1-2, (Ankara, 1965) ss. 161-172.

YARICIN, İbrahim; *Tiirkistanda 1916 Yıl İsyanı Hakkında Bazı Bilgiler,* **TK,** VI, 1967. ss. 565-568.

YARICIN, İbrahim; *Tiirkistanda Cedidçilik Devri Rehberlerinden Edip ve Siyaset Adamı MahmudHoca Behbudî* (1874-1919), **TK,** (VII, 1970), ss. 410-414.

YARICIN, İbrahim; *Tiirkistanda Uyaınş-Milli Hareketler ve Münevver Kari,* **TK,** IV, (1966). ss. 910-917.

YEĞİN, Abdullah; **Osmanlıca-Türkçe İslamî-İlmî-Edebî-Felsefî Yeni Lügat,** Hizmet Vakfı, 4. Baskı, İstanbul, 1978.

Абулгозий. Шажарайи Турк. «Чулпон», —Тошкент, 1992. —192 с.

Айни С. Бухара. (Воспоминания). — Государственное издательство художественной литературы. —Москва, 1952. —296 с.

Андреев И. Г. Описание средней орды киргиз — кайсаков. (период с 1785 по 1790 гг.). —Алматы, 1998. —279 с.

Бабабеков Х. Н. Народные движения в Кокандском хантсве и их социально — политические предпосылки (XVIII — XIX вв.). Ташкент, 1990. —110 с.

Бадмаев П. А. Россия и Китай. —С.—Петербург, 1900. —89 с.

Байтур А. Кыргыз тарыхынын лекциялары. 2 —китеп. «Учкун», — Бишкек, 1992. —128 с.

Бартольд В. В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. — Бишкек, 1997. —456 б.

Бартольд В. В. Очерк истории Семиречья. «Киргизгосиздат», —Фрунзе, 1943. -102 с.

Бейсембиев Т. К. Тарих —и Шахрухи как исторический источник. «Наука». -Алма-Ата, 1987. —200 с.

Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865—1924). —Москва, 1960. —512 с.

Боотаева Б. Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией. «Илим». — Бишкек, 1995. —116 с.

Вамбери А. Очерки Средней Азии. (Дополнение к путешествию по Средней Азии). —Москва, 1868. —361 с.

Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. (Из Тегерана через туркменскую пустыню по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, предпринятое в 1863 году с научную целью по поручению Венгерской Академии в Пеште членом ея А. Вамбери.). —Москва, 1865. — 221 с.

Вамбери Х. Бухоро ехуд Мовароуннахр тарихи. Гафур Гулом номидаги адабиет ва санъат нашриети. — Тошкент, 1990. —96 с.

Взаимосвязи киргизского народа с народами России, Средней Азии и Казахстана (конец XVIII — XIX в.). «Илим», —Фрунзе, 1985. —220 с.

Галузо П. Г. Туркестан колония. (Очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года).—Москва, 1929. —164 с.

Грулев М. Соперничество России и Англии в Средней Азии.-С.- Петербург, 1909. — 380 с.

Де — Лакость Г. Россия и Великобритания в Азии. —Ташкент, 1908. — 100 с.

Дор Р. Ооган Памириндеги кыргыздар. Тарыхый — этнографиялык баян.

«Кыргызстан». —Бишкек, 1993. —104 б.

Дыйканов К. Кыргыз тилим — тагдырым. —Бишкек, 2002. —404 б.

Желтяков А. Д. *Изучение культуры Турции в России и СССР. И* Тюркологический сборник, —1978. АН СССР. Институт Народов Азии. —Москва, 1984.— с. 88—110.

Желтяков А. Д. *История турецкого книгопечатания и периодики от реформ «низам—и джедид» до конституции 1876 г. И* Тюркологический сборник, — АН СССР. Институт Народов Азии. —Москва, 1970. —с. 238 — 277.

Жумабаев Б. *«Абдылда бек жана аньш мезгили».* —Ала —Тоо. №10. 1990. - 83-89 б.

Жумабаев Б. *XIX к. аягындагы Памир—Алай кыргыздарынын руханий маданияты, урп—адаттары жана салт—санаалары. И*
Кыргыз-Турк Манас университеты Коомдук илимдер журналы. — Бишкек, 2005. — 17 — 29 6.

Зияев X. 3. История Узбекской ССР. С древнейших времен до наших дней. «Фан».—Ташкент, 1974. —583 с.

Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана XV —XIX вв. «Фан».— Ташкент, 1987. —178 с.

Извлечения из «Мунтахаб ат—таварих» (Узбекская версия). // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X —XIX вв. — Ташкент, 1988. АН Уз. ССР. - с. 295-310.

Иманалиев М. *Кытай—биздин эн, чоц коцшубуз, енектешубуз. //* Бишкек тайме, 9 —сан, 4— март. 2005.

Исиев Д. А. Уйгурское государство Йэттишар (1864—1877). «Наука». — Москва, 1981. —91 с.

Ислам. Энциклопедический словарь. —Москва, 1991. —315 с.

История Киргизской ССР. Т. 1. —Фрунзе, 1984. —798 с.

История Кыргызстана с древнейших веремен до конца XIX века. — Бишкек, 1995. — 367 с.

История Узбекистана в источниках. Известия путешественников, географов и ученых XVI —первой половины XIX века. АН Уз. ССР. «Фан», —Ташкент, 1988. — 255 с.

История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и ученых (20 —80 —е годы XIX в.). АН Уз. ССР. Институт истории. «Фан». — Ташкент, 1990. — 192 с.

История Узбекской ССР. в 4—х т. «Фан». —Ташкент, 1968. Т. 2.-662 с.

История Хорезма с древнейших времен до наших дней. АН Уз. ССР. Институт истории. «Фан». —Ташкент, 1976. —316 с.

Карасаев Х. Камус наама. Бишкек, 1996. —856 б.

Касымбеков Т. Келкел. «Кыргызстан». —Фрунзе, 1986. —568 б. Кляшторный С. Г. Восточный Туркестан глазами европейских путешественников. «Наука». -Алма-Ата, 1991. —130 с. Кляшторный С. Г., Ромодин, В. А. *Изучение истории тюркских народов в АН СССР.* // Тюркологический сборник. — Москва, 1970. АН СССР. Институт Народов Азии. —с. 118-163.

Кляшторный С. Г., Колесников, А. А. Восточный Туркестан глазами русских путешественников, (второй половины XIX в.). «Наука» — Алма — Ата, 1988. —224 с.

Кононов А. Н. *К истории формирования турецкого письменнолитературного языка. II* Тюркологический сборник. 1976. АН СССР. Институт Народов Азии. —Москва, 1978. —с. 256 — 260.

Краткий словарь иностранных слов. Гоударственное издательство иностранных и национальных словарей. —Москва, 1950. —456 с.

Кузнецов В. С. Экономическая политика Цинского правительства в Синьцзяне в первой половине XIX в. «Наука». —Москва, 1973. -182 с.

Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. Т. 1. Кыргыз —Турк Манас университетинин чыгармалары. —Бишкек, 2002. -370 б.

Литвинский Б. А. *Исторические судьбы Восточного Туркестана и Средней Азии. (Проблемы этнокультурной общности).* // Восточный Туркестан и Средняя Азия. История. Культура. Связи. «Наука». —Москва, 1984. —с. 4 — 25.

Маргилоний М. А. Тарихи Азизий. «Манъавият». —Тошкент, 1999. — 112 с.

Мартенс Ф. Ф. Россия и Аглия в Средней Азии. —С.—Петербург. 1880. -91 с.

Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. «Наука». — Москва, 1975. — 182 с.

Мирза Алим Ташканди *«Ансаб ас—салатик ва таварих ал—хавакину>. II* Материалы по истории Средней и Центральной Азии XXIX вв. Ташкент, 1988. АН Уз. ССР. -с. 314-317.

Мокеев А. *«Газал—и Абдуллабек»—X1X кылымдык экинчи жарымыкдагы Кыргызстандын туштугундегу саясий жана этникалык тарыхы боюнча маанилуу булак. II* Кыргыз-Турк Манас университета Коомдук илимдер журналы. —Бишкек, 2001. - 230-244 б.

Мокеев А. М. *Новый источник по истории Кокандского ханства. II* Диалог цивилизаций. Информационный бюллетень научного направления «Великий шелковый путь и взаимодействие культур, народов и государств. Выпуск. 1. —Бишкек, 2002. —с. 24-26.

Мокеев А. М., Сапаралиев Д. Б. *Новый источник по истории Кокандского ханства.* // Диалог цивилизаций. Взаимодействие культур, народов и государств в зоне Великого Шелкого пути, 2004. №2. (5).- с. 59-62.

Молдо Кылыч. Казалдар. —Фрунзе, 1991. —256 с.

Молдокасымов К. *Алымбек датка. //* Кыргыздар. Т. 6. —Бишкек, 2004. -131-145 б.

Молдокасымов К. *Исхак Молдо (Полот хан). //* Кыргыздар Т. 6. — Бишкек, 2004. — 155—177 б.

Молдокасымов К. *Кокон ордосунда кызмат втвгвн кыргыз аалымы. 77* Кыргыздар. Т. 5. —Бишкек, 2004. — 252 — 262 б.

Мухаммад Хаким —хан. «*Мунтахаб ат—таварих». 7/* Материалы по истории Средней и Центральной Азии X —XIX вв. — Ташкент, 1988. -АН Уз. ССР. -с. 276-294.

Мушкетов И. В. Туркестан. Петроград, 1915. —280 с.

Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. (Феодальное хояйство Худояр — хана). —Ташкент, 1973. —386 с.

Набиев Р. Н. Ташкентское восстание 1847 г. и его социальноэкономические предпосылки. «Фан». —Ташкент, 1966. —80 с.

Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, —Казань, 1886. — 215 с.

Новичев А. Д. *Фуад—паша— турецкий реформатор и государственный деятель 50—60—х годов XIX в. 7/* Тюркологический сборник,— 1978. АН. СССР. Институт Народов Азии. — Москва, 1984. —с. 173—191.

Новичев А. Д. *Борьба между реформаторами и консерваторами в период Танзимата (1839—1853). 7/ Тюркологический сборник, 1973. —Москва, 1975, Издательство наука, —АН СССР, Институт востоковедения, — с. 83—107.*

Новичев А. Д. *Гюлханейский хатт—и шериф 1839 г. и его внешнеполитический аспект. 77* Тюркологический сборник. 1972. АН СССР. Институт Народов Азии. —Москва, 1973. -с. 382-396.

Первышев И. *Рисалэ—и Якуби. (Воспоминания о Якуб—беке кашгарском Камиль—хана—ишана). 7/* Историк марксист. —Москва, 1940. -с. 127-135.

Петросян И. Е. *Турецкий источник труда Марсильи «Stato militare dell Imperio Ottomanno».* // Тюркологический сборник, 1979. — АН СССР. Институт Народов Азии. —Москва, 1985. —с. 99-110.

Петросян Ю. А. *Из истории пропаганды доктрины османизма на Балканах (по материалам библиотек и архивов Сараева).* // Тюркологический сборник, 1973. —АН СССР. Институт Народов Азии. —Москва, 1975. —с. 142—150.

Петросян Ю. А. *К вопросу о формировании и эволюции общественно-политических взглядов Зия—паши.* // Тюркологический сборник, 1979. —АН СССР. Институт Народов Азии. — Москва, 1985. —с. 127—140.

Петросян Ю. А. *К изучению идеологии младотурецкого движения.* // Тюркологический сборник. К шестидесятилетию Андрея Николаевича Кононова. —Москва, 1966. АН СССР. Институт Народов Азии. —с. 221 —228.

Петросян Ю. А. *Некоторые узловые проблемы исследования истории Османской империи в новое время.* // Тюркологический сборник, 1978. АН СССР. Институт Народов Азии. — Москва, 1984. —с. 215 — 224.

Петросян И. Е. *К истории создания янычарского корпуса.* // Тюркологический сборник, 1978. АН СССР. Институт Народов Азии. —Москва, 1984. —с. 191—201.

Петросян И. Е., Петросян, Ю. А. *К вопросу о движущих силах реформаторского и конституционного движения в Османской империи (некоторые процессы социальной трансформации).* // Тюркологический сборник, 1979. —АН

СССР. Институт Народов Азии. —Москва, 1985. —с. ПО — 127.

Петросян Ю. А. *Младотурецкое движение в документальных источниках и мемуарах.* // Тюркологический сборник, 1973. — АН СССР. Институт Народов Азии. —Москва, 1975. —с. 150-162.

Плоских В. М. *Киргизы во внешней политике Коканда (первая половина XIX века).* // Известия Академии Наук Республики Кыргызстан. —Бишкек, 1991. — с. 41—48.

Плоских В. М. Киргизы и Кокандская ханство. «Илим». —Фрунзе, 1977.-368 с.

Плоских В. М. *Кыргызы в Кокандском ханстве.* // Слово Кыргызстана. Бишкек, 1994. 5 —ноябрь.

Плоских В. М. Первые киргизско — русские посольские связи (1784 — 1827). «Илим. 2.— Фрунзе, 1970. —93 с.

Приложения к «Тарихи—Рашиди». // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X —XIX вв. —Ташкент, 1988. —АН Уз. ССР. —с. 310-313.

Ромодин В. А. *Некоторые источники по истории Ферганы и Кокандского ханства (XVI—XIX вв.) в рукописных собраниях Ленинграда.* // XXV международный конгресс востоковедов. Доклад делегации СССР. — Москва, 1960. —с. 1 — 15.

Сазанова *Л. Новое изучение социально-экономической отношений в Кокандском ханстве XIX в.* // Советская этнография . 1975. -с. 108-112.

Сайрами Мулла Муса. «*Тарихи—и Аминийа» (История спокойствия и безопасности).* // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X —XIX вв. —Ташкент, 1988. —АН Уз. ССР. -с. 317-324.

Салахатдинова М. А. *Сочинение Мухаммада Садыка Кашгари «Тазкираи*

Ходжаган» — как источник по истории киргизов. 7/ Изв. АН Кирг ССР. СОН. Т. 1. Вып. 1. -Фрунзе, 1959.

Санг Мухаммад Бадахши. «*Тарих—и Бадахшану>. 7/* Материалы по истории Средней и Центральной Азии X —XIX вв. — Ташкент, 1988. - АН Уз. ССР. -с. 336-345.

Сапаралиев Д. Б. *К вопросу о позиции кыргызов в освободительной борьбе народов восточного Туркестана в середине XVIII в. 7/* Кыргыз —Турк «Манас» университета Коомдук илимдер журналы. № 7. —Бишкек, 2003. —с. 27 — 38.

Сапаралиев Д. Б. *Сведения об этнополитической территории кыргызов и динамика численности населения Кыргызстана с XVIII—до середины XIX. 7 7* Кыргыз —Турк «Манас» университета Коомдук илимдер журналы. № 3. — Бишкек, 2003. —с. 240 — 266.

Сапаралиев Д. Б. *Система управления кыргызов в составе Российской империи (1855—1917 гг.). 7/* Кыргыз —Турк «Манас» университета Коомдук илимдер журналы. № 12. — Бишкек, 2004. —с. 41-49.

Сапаралиев Д. Б. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до XIX вв. -Бишкек, 1999.-142 с.

Сапаралиев Д. Б. Взаимоотношения кыргызского народа с русским и соседними народами в XVIII в. —Бишкек, 1995.— 152 с.

Сапаралиев Д. Б. *Кыргызы в антицинской борьбе народов Кашгарии 1758—1759 гг. 7/* Диалог цивилизаций: Развитие государственности в условиях взаимодействия кочевых обществ и оседлых оазисов в зоне Великого шелкового пути. Вып. 2. —Бишкек, 2003. с. 55 —60.

Сапаралиев Д. Б. *Отношение киргизов к политическим событиям в Воет. Туркестане в сер. XVIII в. //* Материалы VII межреспубликанской конференции молодых ученых, посвященной 60—летию образования Киргизской ССР и Компартии Киргизии. Фрунзе, 1985.

с. 340 — 342.

Северцов Н. А. Путешествия по Туркестанскому краю. —Москва, 1847. 2 — издательство. —304 с.

Серебренников А. Коканский поход 1875—1876 гг. — С. — Петербург. 1897-1904. -92 с.

Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы I. —Бишкек, 1993. —224 с. Султанов Т. И. *Письмо Золотоордынского хана У луг—Мухаммада турецкому султану Мураду II.* // Тюркологический сборник. 1973. Издательство наука. АН СССР. Институт востоковедения. Москва, 1975. с. 53 — 61.

Сыдыков О. Тарих Кыргыз Шадмания. «Кыргызстан». —Фрунзе, 1990.-112 б.

Тихонов Д. *Некоторые вопросы внутренней политики Якуб бека.* // Ученые записки института востоковедения. Т. 16. —Москва, 1958. -с. 109-137.

Тодорова М. Н. *Состав правящей элиты Османской империи в период реформ (1826—1878).* // Тюркологический сборник. 1976. АН СССР. Институт Народов Азии. —Москва, 1978. —с. 153 — 163.

Троицкая А. Л. *Архив кокандских ханов XIX в. Предварительный обзор.* // Труды публикованы библиотеки им. Салтыкова — Щедрина. — Ленинград, 1957. Т. 2.—с. 185 — 209.

Троицкая А. Л. Каталог архива кокандских ханов XIX в. —Москва, 1968.-582 с.

Троицкая А. Л. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. (По документам архива Кокандских ханов). —Москва, 1969. —155 с.

Уринбаев А., Буриев О. Гиесиддин Наккошнинг Хитой сафарномаси. «Фан». — Тошкент, 1991. —56с.

Усенбаев К. Народные движения Средней Азии в XIX веке (по материалам Южного Кыргызстана). —Ош —Бишкек, 1998. -153 с.

Усенбаев К. Присоединение Южной Киргизии к России. Фрунзе, 1960. Усенбаев К. Общественно — экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства (XIX век до присоединения Киргизии к России). — Фрунзе, 1961. —165 с.

Фадеева И. Л. *Английская экспансия в Турции после Крымской войны в 50—60—е годы XIX в.* // Тюркологический сборник, 1976. — АН СССР. Институт Народов Азии. —Москва, 1978. —с. 163-180.

Фадеева И. Л. *Новые тенденции в политике Порты начала 70—х годов XIX в.* // Тюркологический сборник, 1978. —АН СССР. Институт Народов Азии. —Москва, 1984. —с. 224 — 237.

Фадеева И. Л. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи. Османизм— панславизм. —Москва, 1985. -271 с.

Федченко А. П. Путешествие в Туркестан. —Москва, 1950. —467 с. Халфин Н. А. Присоединение Средней Азии к России (60 — 90 — е годы XIX в.). -Москва, 1965. -468 с.

Халфин Н. А. Россия и ханства Средней Азии, (первая половина XIX века). — Москва, 1974. —404 с.

Хасанов А. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. — Москва, 1977. —95 с.

Хрестоматия по истории Кыргызстана, (с древнейших времен до XX в.) «Илим». — Бишкек, 1997. —342 с.

Чайковский А. Далекое прошлое Туркестана. — С. — Петербургъ, 1896.— 95 с.

Шеремет В. И. *К характеристике положения Османской империи в годы Крымской войны (взаимосвязь политики и финансов).* // Тюркологический сборник, 1979. —АН СССР. Институт Народов Азии. —Москва, 1985. —с. 150—167.

I. ТИРКЕМЕ. ДИПЛОМАТИЯЛЫК КАТТАРДА КЕЗДЕШКЕН ОСМОН ТИАИНДЕГИ СЭЗДЭРДУН КЫРГЫЗЧА ТУШУНДУРМЭСУ:

Абд — ы даилер	Чакырылган адамы, кулу
Абдухур — ражи	Умуттуу бенде, жалбарган бенде маанисин берет. Бул балким етунуч кат жазууда элчилердин атайын колдонгон сыпаттык маанини берген сез болушу мумкун.
Ават	Жообун кутпей жакшылык кылуу
Азимет ве авдет	Баруу — кайтуу
Азимет этмек	Кайра кайтуу, сапар карытуу
Ала мератибихим	Даражаларына жараша
Алем — пенах	Ааламдын сыйчу жери
Али Осман	Осмон уулдары
арзухал	Бир маселе боюнча расмий мекемелерге билдирилген жазуу.
Арз — ы хал	Ал — абалды билдирген жазуу, арыз
Аситане — и саадет	«Бакыттын астанасы» маанисин берет, Стамбул шаарынын аты
Атиййе — и сениййе	Падышанын белеги
Атуфетлу эфендим хазретлери	Урматтуу таксыр, урматтуу мырза
Баалаа — ниишин	Жогорку макам
Баб — ы Али	«Улуу дарбаза» маанисин берет, Осмон мамлекетинин аты
Баб — ы Али Эврак Одасы — Баб — ы	Осмон мамлекетинин документтер сакталуучу жайы, мурун бул жерде

	тушундурет
Эзмине —и кадиме	Мурунку, буга чейинки мезгилдер
Эййам —ы мубареке	Майрам кундеру
Эййам — ы мубареке	Рамазан, майрам, кандил кундеру
Экмел —и энбия	©ксуксуз, кемтиксиз маанисин берет. Азирети Мухаммедке таандык сыпат
Элбисе —и ресмиййе	Официалдуу кийимдер
Эмвал	Акча менен сатып алынган буюмдар, мулктер
Эмр — у ираде — и сениййе — и женаб — ы мулукане	Буйрук падышага тиешелуу, падышанын буйругу
Эмр — у ферман	Падышанын буйругу
Эфенди — и мума — илейхе	Жогоруда аты аталган мырза, аты аталган киши
Эхл —и кыбле	Мусулман
Эв —да ийул —кадим	Эски, мурунку дос маанисин берет. Кокондук элчи езунун етунуч катында бул фразаны колдонгонуна Караганда буга чейин да Осмон мамлекетине келип кеткен элчилерден болгону сыяктанат. Ал эми езунун аты —женунун алдына кошуп жазган.
Эвкат — ы хамсе	Беш убакыт намаз кылынчу мезгил
Эврак — ы мелфуфе	Конвертке салынган документ маанисин берип, официалдуу документ дегенди
Шереф — судур	Падышанын, садразамдын буйругу

IL ТИРКЕМЕ. ДИПЛОМА ТИЯЛЫК КА

1- TTAP: ТИРКЕМЕ, №36579

'T'-* . . - ,
.. —T -* - .
-Afi • > • F»“ V - O .
... • -***• r-o ^
«du* ^ii .
ели^. ...

. ,Cfco “V« rfVrvS^u,
-. У:»• • * 4»|JJ
V. -» «'»1. rfl. . TA#'> Ж 'li * . . . .
*■**» 3 —'*-•
'**. **■
4iU-ytr f >• • Ll ..
. »>v>U _ ' -^‘^'Ч*'!»
4?^' ^-Æ*ui - : -‘т~
. —İVy . . . . - ^. • ""
C- ^-Cj. ^ ------^ o, ^
"Tb _*. ________-• - »^*>4ïb , ; • . .
V~ ATJ»» I. . ' J/м >д..
* ^ -~UM -4*«. J_ -**■ —
•j. . eu«;. ‘— •'■vie» . . .. .
(?b«*«й,. ^-1—*1 • ' - ' *—U^Ü4.
. * •» ‘ 4» •■ . ."f'" *yî»'i..
^ o*- -r*
c* -
-- ^ t * . ~ ^ ^ui^. " -r^ *•**
4ı-* - -*
?Ä«. Г •>»*»#' ^t.,. .. •
^ -*-r^ -
CL-.
®-ь-*<в». . . * <-,ıt~' <*Û<Î*. -ДУ-
.

BOA, Hatt-i Hümâyûn, 36579

» ′ * b * ‘ •*-- * - -•■ - -
‘*'ᵛ ^y-.
ty.. -**«- ^> ^4 ^ * J .
>>
. . “ . *A'^* i. . ^,JU
■Лг-'-'^i -V- ,*ГЬ*Л>. ^>»
- *r^* - ^-»u. .... * ^XJJ*

«> ч . - . .-AA4
<i'~-—— .^, -c
* ^v- r^s?w

Т ранскрипциясы:

Али Женаб саадет —и иктисаб желадет —меаб шехамет — интисаб ратиб — и кушай саха — и дилавери ве хаммийет — и ревнак — нумайы энжумени эржуменди рубанет баалаа — нишин бар —гах жах ве желалет ваала мекиин серир ве небалет ве бесалет меска пирайы хукумет Ферган земин саадетлу желадетлу мурувветлу хан — и футуввет хазретлеринин нади — йи мекремет истинааслары суйуна мезид хулус ве мувдет мудир — и сыдк ве махаббет иле деават — ы халисе — и мухаденет —и шемим ве теслимаат —ы сафийе —и мусадакат весим иттихак ве такдим кылындыгы сийакда фаха —йы мухлис ихлас кииш эбна —йи мухибб хайыр эндиишлери бу вежихле дер —пиш кылынурки мекнууз генжине — и фытрат — ы затийййе ве меркузи майе — и аслийййелери олан дерар — ы тиран бахаа вебасет ве седад жевахир — и захире —и хамийййет ве истидаад муктезасында наашии феза — и желиле ве асар —ы жилйесини айат —ы бейййинат —ы Фурканийййе ве эхадийййет — и шерифе — и небевий иле бедихи — эс — субуут олан эмр — и газа ве жихад —и итийад буйуруларак мухафаза —и худуд —у билад —у руйет умур — ы ибад хусусларында тевжихле безл —и йада —и лийакат ве иктидар ве не суретде сарф —ы месаи би —шумаар олунмакда ве хер не кадар бад —у месафеде ваких олмушлар исе де жаниб — и желилул — мератиб хазрет —и жихан — дари самими мутаваат ве инкийад —ы фариза —и зиммет билерек сыдк ве ихласлары кемалде идугу ифадати иле баз мекасыд —ы шемл хемедаан киши заделеринден Сейййид Хажы Курбан эфенди весатет иле мелжаи хавакин — и аалим ве мелаз таждаран — ы каффе —и умем шах шахане —и жихани шахан шах дарар —ы баани серир ара — и тахт меал —и нежби Османи зибаайих эфза — и идугу жихан —бани мухр —и мунир —и бурж салтанат кутб—у
дайре — и шевкет ве кудрет падшах азамет —пенах зылл —и залил иле халифе ресул —уллах шевкетлу мехабетлу кудретлу азаметлу вели ниметим эфендумун судде — и сенийййе — и шахане даастаан — ы бехр таждаранелерине бас ве эсра кылынан

наме — и намийелери ресиде — и мевки фусул ве энзар ихлас асар иле мешмуул олуб мезайа —ы мусадакат ихтива — и миннет — и мухаласат пирасы карийе — и шухуд ве итла ве касд мума илейхин вааки олан такрир ве ифадаат —ы дахи дехини идрак ве сема оларак даб — ы верийей — и салтанат — ы сениййе ве каиде —и мустахсене — и девлети Алиййеден олдугу вежихле сутувет хал савб —ы ихлас кадирин атиййат гердун мертебе —и мулук —ане ве бар —гах вихим хусревани арз иле мухат илм каинат шумул хазрет падишах мелаик —и хисал олдугу ве мертебе —и инд —Аллах олан девлети Алиййе Мухаммедиййе ве салтанат —ы сениййе Османийенин шад —у гердады алил девам адлу хаффе макруум ве энзар аатуфет асарлары жумле мелел ве умем ве але —л хусус заат —ы валалары мисиллу эдаи убудиййет ве мухаласат идеи зеват —ы мухтерем хаккында шамил идугу захир ве дунимден меахезе жихат жамиа исламиййе иктизасы меал ишаар самилеринден мустефад олан текеллуфат ве весмийе иктизасындан мугни ве бу бабда бейандан мустагни олдугу йани бад месафеде месах —ии шимаи тевжихле идраки варесте — и кайд зунун оларак касидлери мума илейх бу дефа мукерреме — и савб — ы саадетлерине иаде кылынмыш олдугу бейаныйла мектуб—у мухаласат илам тахрир ве феристаде —и нари саадет мусирлери кылынмышдыр. Ин — ша — Аллах — у Теала леде—л —усул хер халде жаниб мухлис хабер эндиишлери тевжихат —ы мукарем айатлары иле рехиин ибтихач буйурулмак дер— хастедир.

Фи 2 3., хижра 1235/10 сентябрь 1820—ж.

Кыскача которулушу:

Шарапаттуу, бактылуулук алып келген, бекем тартипти сактаган, тайманбастыкты ернек туткан, нурдуу кецештин, жогорку макамдын жана тактынын, баатырдыктын, жогорку даражалуу бийликтин ээси, Фергана аймагынын башкармалыгын коолдогон бактылуу ханга сый, кецул тазалыгы менен тынчтык, ез ара достук сунушунун болуусу пайгамбарлардын жолу негиз тутулганынын белгиси. Курандын аяттары жана Кудайдын бир экендиги менен жихад жана газа

буйругу берилип, мамлекеттин чек арасын коргоо жана мамлекеттик абалды сактоо, куч кубатка ээ болуу жана бул кучту бекемдее учун аракеттенуу керек. Абал начардаган учурда да улуу падышага баш ийуу жана бул баш ийууну кудайдын буйругу деп билуу керек. Текстте мындан тышкары достук мамилени бекем тутуу тууралуу баяндалып, бири бирине болгон сый — урматты билдируу менен гана чектелген сездер берилет.

10 сентябрь 1820 —ж.

2-THPKEME, №36565

•*jyj*' *b 'İd JÂ* b* <£Â-

ı^ukl QS^+>s^t >U {j£r'/+j* +t*j> &A&ö'+'j*+ \ **^~ yı >A * * ^

«f • üA^c/>* *Aİ*ğ'j^çkl**

4‘lrf^ ^ cifc-j

* >w> <<~jjAAji/fiJ\A

yj^bV.^y.

V • ıijV^trjn^UJA ^'A^V., J?‘cİCÛ-^>> QÛ\

*V&l'***?**** *«*&*&>. &■&*

vp^.L * *T "\ •'*Jijto-tfc-* 4^M(U^u i *Sjb (ıü>ÂU'/)C*fıU**

V&UjA. *U^/^İJ ^S£ûuy.*

-^■JS-VJy^u., • • • • •• •

dİM*** #ı£‘ -••*- • - ' ' * * ''' ,Ö1

«■^(EUu^0,

>A*

*yj^J**

*J*AXfip'*

G0*£»ttyfeı«*^;4P<#Us<<4>-â>4*Âfcj . • *Ai

.;_.jı/;l.;;. °- ' *^77^ *.'y*

• VV • {A ûlti^

. .1 ^ *&*> f-y* «>W Av%ıl,JlU,.L ALJ*i.'. V ._ ..: -V.

BOA, Hatt-ı Hümâyûn, 36565-A

^&^®* * **ʷ «*-«* *A â»/u;

***T «SK-i**

4^
&Û./U' c/^

’>•*.#

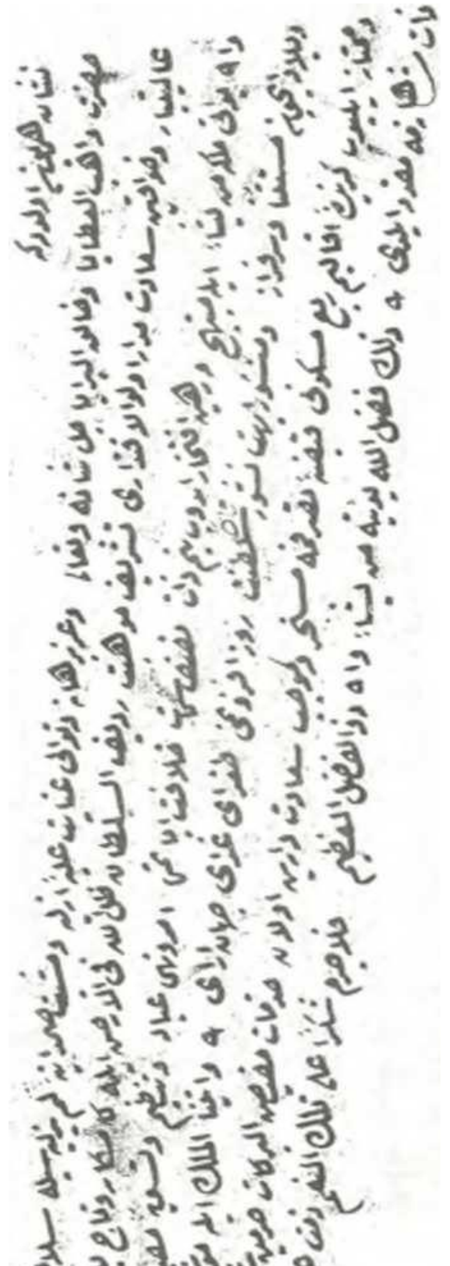

نشانه همایون اولدرکه

حضرت واهب العطایا وفاطر البرایا جل شانه وتعالى وعز برهانه وتوالى عنایته علیه ازله ومستصحابه لم یزله سلسله سلاطین دنیا

عالیتبار وخواقین سعادت مدارا ولواء اقتدارى تشریف موهبت ردیف السلطان ظل الله فى الارض ایله کامکار وتاج ابتهاج

وا٩ یوزلى ملکرمه لبنا ایله مبتهج ورهینه افتخار ایدوب بنم ذات نصفت سمات خلافت ایالتمى امر ونهى عباد وتنظیم وتسویه مصالح اوطان

وبلاد ایچون مستثنا وسرفراز ومنشور ربت نشور سلطنت روزافزونمى طغراى غزاى جهانداراى ٥ واتیناه الملك ایله موشح

ومحلا ایلیوب کرتن اقالیم ربع مسکونى قبضه تصرفمه مسخر وموجب سعادت دارینه اولانه خدمات مفیضة البرکات حرمین شریفین

ذات همایونمه مقدر ایلدى ٥ ذلك فضل الله یؤتیه من یشاء والله ذو الفضل العظیم فلاجرم شکرا على تلك النعم زدت علیه

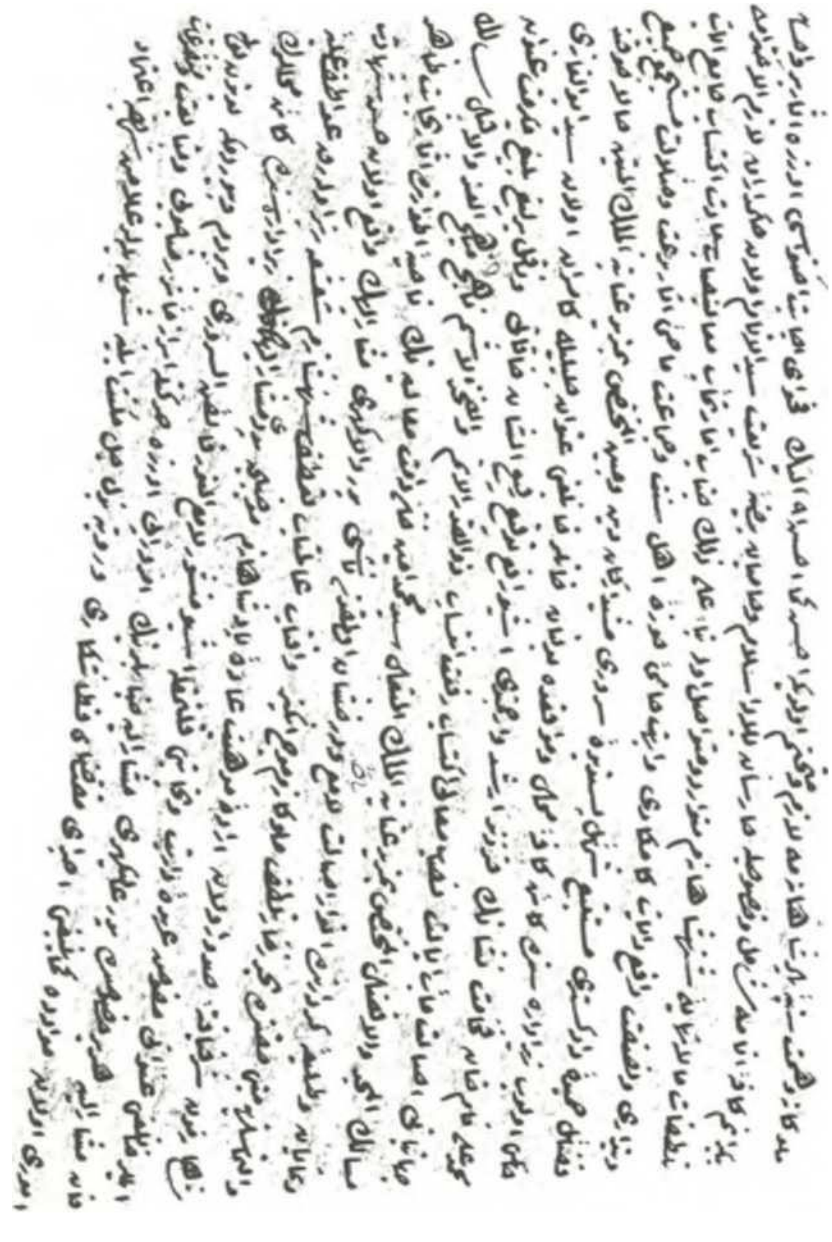

BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, 11/253

Т ранскрипциясы:

Хоканд Сефири Захид «Хаже Гилан» даилерийле олан мукалеменин суретидир.

«Хак — и пай — и хумайун — ы хазрет — и мулуканейе Хоканд ханы Мухаммед хан хазретлеринин бу дефа такдим эйледиги намесинде базы хусус зат — ы шерифинизин шифахен ифадесине хавале буйрулдугу мухаррер олмагла ана назаран ифаде ве истинадыныз недир» дейу илчиден суал эйледигимде мума — илейх дахы, «Бизим ханымызын зир — и хукмунде олан мемаликин бир тарафы Бухара ве бир тарафы Чин — и Мачин ве бир тарафы Русйа Девлети олмагла Бухара иле даима сулх узре олуп Чин — и Мачинин дахы узерине варылур исе мухаребейе кыйам идуп варылмадыгы халде кенду худудундан хариже тежавуз итмемек адет — и мустемирресидир. Хатта Кашгар ве Хотен ве сайр йеди шехир Чинлилерин забтында икен гавга ве низа олунмасун ичун хаким — и шерлер бизим тарафымыздан насб олунуп ве хакан — ы Чин бехер сене ханымыза «деф —и бела» дийерек бир чок акча дахы вирир. Анжак Русйа Девлети муддет —и медиден беру Дешти Кыпчагын конар —гечер Торе ве базы ханларын акча весаир хиле иле кенду тарафына желб ве базылары бизим ханымыза итаат идуп зекатларыны вирирлер ве базылары хич бир тарафа мейл итмейуп кенду башларына гезерлер». Димекле кулунуз дахы «Дешти кыпчагын нуфусу секиз милйондур, не микдары кенду башынадырлар ве беш —он сене мукаддем Хоканда йирми гунлук месафеде Бедбахт нам челун башында Русйа Девлети бир паланка инша идуп хан хазретлери тарафындан аскер ирсалийле паланкасыны хедм ве Русйа аскери тард у деф олунмуш иди, шимди не халдедир» дейу суалимде , «Дешти кыпчагын нуфус ве ханымыз иле Русйа Девлетине не микдары таби олуп ве не кадары кенду башына олдуклары малумум дегилдир ве зикр олунан паланка мукаддема хедм олуп, бен бу тарафа азиметимден ики гун эввел, ол махалле Русйалу йине паланка инша эйледи. Дейу амед у шуд идеи тужжардан ривайет олунмагла ханымыз тахкикына адем гендермиш иди. Иште малумунуз олан махзураты деф ичун эсбабына тешеббус лазым гелдугинден ве бизим аскеримизин жумлеси сувари олуп пийадеси

олмадыгындан ве мукабеле —и бил —мисл шарт идугинден бир кач сенеден беру Хиндистандан гелей Муаллим Керим Хан васыта ве делалетийле Аврупа усулу узре пийаде ве топчу талимине шуру олунмуш исе де жебрен алынмайуп эл — халету хазихи истеклерийле йазылан пийаде нефери беш йуз ве такымыйла чарха топу он ики кытайа ресиде олуп иншааллаху теала сайе — и хазрет — и шаханеде ахали алышуп гунден гуле тезайуд булажагы ве аскерин талими Ингилиз каидеси узре олуп ханымызын илтимасы эввелен, тараф — ы эшреф — и шаханеден ики пийаде ве ики сувари ве ики топчу талимжилери ирсалине инайет буйурулмак ве эгер бу мумкун олмаз исе пийаде ве сувари ве топчу талимлерине ве сайр харб у кытале дайр таб олунмуш ве олунажак китаблардан бирер нусха ихсан буйурулмасы санийен, ханымыз ол тарафда зат —ы хумайун —ы шехин — шахилеринин бир сераскери олуп сейфи низам — и шахане ве нишан — ы хумайун — ы мулуканелерийле муфтехир ве бенделиге кабул буйрулдугу йеди — секиз сенейе балиг олуп сайр бендеган мисиллу кат — ы рутбе ве кесб — и нуфуз итмеге истихкакы олдугундан наме — и хумайун — ы маделет — нумун — ы шаханелеринде каффе — и мулк — и Фергана ве Дешти Кыпчак —ы Казакиййе ве Дешти Алай — ы Кыргызиййе Ханлар Ханы унваныйла муанвен буйурулмасы ве бу весиле иле хич бир тарафа итаати олмайуп кенду башларына олан илат ханларына насихат ве улил —эмре итаате давет иле миллет —и Исламиййеи иттихад —ы кулуба рагбете лутф у мерхамет —и мулуканелери ерзани буйурулмасы салисен, он ики йашында факат бир оглум ве велийй — и ахди олан Мухаммед Эмин Хан шехзаделерине дахы Иллер Ханы табир ве унваныйла месрур ве бекам буйурулмасыны истида ве илтимас эйледиги» сефир —и мума —илейхин шифахен такрир ве ифадесинден малум олмушдур. Баки эмр у ферман хазрет —и мен лехул —эмриндир.
Хижра 1254, юлиан 1839.

БОА, Хатт —ы Хумайун, 36565 —А.
Котормосу:

Мадали хандын элчиси менен баш вазирдин маегинде Кокондун Бухара, Кытай жана

Россия менен коншу болушу, орустардын Дешти Кыпчакты ээлешине тоскоолдук кылуу учун аскер дик жар дам сурап, хандын саясий бийлигинин кабыл алынышы менен бирге хандын уулу Мухаммед Эминге «иллер ханы» наамынын берилишин суранган маселелер каралган. Бул маек екумдарга жазуу аркылуу билдирилген.

Баш вазир Кокон элчиси Захид Хаже —и Билан (дуба кылуучусу) менен маегин султанга теменкуче билдирген:

Осмон мамлекетинин улуу екумдарына Кокон хандыгынын екумдары Мухаммед хандын (Мадали) бул жолку жиберген катынын мазмунуна жараша каалоонор эмне, катта эмнени айткьщар келип жатат, — деп элчиге собол бергенимде: «Биздин хандыктын бир тарабында Бухара, бир жагында Кытай жана бир жагында Россия бар. Биз Бухара менен дайыма тынчтыкта жашайбыз. Кытай менен да согуш болмоюн ез чек арабыздан чыкпоо — дайыма адатка айланган. Жада калса Кашгар, Хотен жана башка жети шаар Кытайга баш ийип турган чакта да коогалан чыкпоосу учун акимдерди ал жакка биз тараптан дайындап, Кытайдын екумдары жылына ханыбызга «булар балакет» деп бир канча акча телейт. Бирок Россия кептен бери Дешти Кыпчактын кечмен торе жана кээ бир хандарын акча жана башка кыйтырлык менен ездеру тарапка тартып алса жана кээ бирлери ханыбызга баш ийип зекеттерин телешет, ал эми кээ бирлери эч кимге баш ийбей ез алдынча журушет». —дейт. «Дешти Кыпчактын калкы 8 ООО 000. Мунун канчасы ханга, канчасы Россияга жана канчасы ез алдынча белгисиз. Беш —он жыл мурун Коконго жыйырма кундук жол алыстыгындагы Бедбахт челунун (Бетпак талаа) башына Россия чеп курган. Хан дык тарабынан аскер женетулуп, чеп кулатылып, орус аскерлери кууп чыгылган. Азыр кандай абалда дегенимде , «Дешти кыпчактын калкынын канчасы ханыбыз менен Россияга тиешелуу, канчасы ез алдынча экени белгисиз. Чеп кулатылган болчу, мен бул жерге келгенимден эки кун мурун Россия кайрадан чеп курду, — деп келип кетип журген соодагерден хан угуп, кабар алуусу учун бир адамды женетту эле. Бул сизге маалым болгон. Ал тоскоолдуктарды жоготуу учун биздин аскерлерибиз

атчандар болуп, жее аскер болбогондуктан душмандын аскерине тен келе тургандай шарттарды тузуу учун бир канча жылдан бери Индиядан келген мугалим Керим хандын далалаты менен Европа усулунда жее жана замбирек аткычтарды даярдоого башталган. Ага ез каалоосу менен кунубузге чейин жазылган жее аскердин саны беш жузго жетти жана (чарха топу) он эки белукке жетти. (Жана) Булар кун еткен сайын кобойуудв. Аскер даярдоо англис эрежеси менен болуп, ханыбыздын суранганы Осмон мамлекетинен эки жее, эки атчан жана эки замбирек аткычтарды даярдоочу мугалим жвнвтулушун, эгер бул мумкун болбосо жее, атчан жана замбирек аткычтарга тиешелуу жол— жобосун уйреткен китептерден бирден нуска берилишин суранды. Ханыбыз ал жакта шахтардын шахынан (султан) бир аскер катары султанга баш ийгенине 7 — 8 жыл болгонун баяндап, Ферганаyы толугу менен жана Дешти Кыпчак казак жана Дешти Алай кыргыздарына «хандардын ханы» болуу учун бул наамдын берилишине, мындан улам эч кимге баш ийбеген хандарга насыят берип, ханга баш ийуусунв чакырып, мусулман калкынын квнул бирдиги тилегине жетуу ылайык келип, он эки жаштагы уулу жана орун басары боло турган Мухаммед Эмин хан шазхаадага да «иллер ханы» термин жана наамы берилсе, суйунееру жана максатына жетээрин билдирген» — булар жогоруда аты аталган элчиден оозеки турде алынган,— деп текпей — чачпай баш вазир султанга сунган.

Хижра 1254 юлиан 1839 —ж.

БОА, Хатт —ы хумайун, 36565 —А

Т ранскрипциясы:

Нишан — ы хумайун олдур ки

Хзарети —и Вахибул — атайа ве халикул — берайа желле шануху ве теала ве аззе бурхануху ве тевала инайет —и алиййе —и эзелиййе ве мешиййет —и Саме — даниййе —и лем — йезелийййесийле селатин —ы диндар — ы али — тебар ве хавакин — ы саадет — медар — ыулул — иктидары тешиф —и мевхибет —редиф

—и, «эс —султану зыллуллахи фил —арз «иле кам — кар ве таж — ы ба — ибтихаж — ы «валлаху йути мулкеху мен йеша» иле мубтехиж ве рехин —и ифтихар идуп беним зат —ы нысаф — симат — ы Хилафет — айатымы эмру нехй —и ибад ве танзими тесвийе — и масалихы актар у билад ичун мустесна ве сер —фираз ве меншу —ы уббехет — нешур — ы салтанат — ы руз — эфзунуму тугра — йы гарра — йы жихан —ара —йы Бисмиллах , 2 ве атейнел — мулке иле мувашшах у мумтаз эйлейуп гузтде —и экалим — и руб —ы мескуну кабза — и тасарруфума мусаххар ве мужиб — и саадет — и дарейн олан хидемат — ы муфизул — берекат — ы Харемейн — и Шерифейни зат — ы шаханеме мукаддер эйледи. Бисмиллах, «Залике фазлуллахи йутихи мен йеша. Валлаху зул —фазлил —азим.» Фела —череме шукран ала — тилкен — ниам зиммет — и алиййе — и мулукане ве химмет — и сениййе — и

падишаханеме лзым ве мутехаттим олду ки, «Ахсин кема — ахсеналлаху

илейке». Фахва —йы ижабет — ихтивасы узре асар —ы бирр у ихсан —ы би — керанем каффе — и энама шамил ве хусусыйла харисан — ы билад — ы Ислам ве хамийан —ы бейза — и Шериат —и Сейийдул —энам олан хукумдаран — ы лазимул — ихтирама телаттуфат — ы мала — нихайе — и шехин — шаханем мутеварид у мутевасыл ола. Бинаен ала — залик женаб —ы эмарет —меаб, маали — нисаб, саадет — иктисаб, жами —и айат —ы диндари ве насфет, рафи —и райат — ы кам —кари ве уббехет, хами —и хавза —и Эхл —и суннет ве жемаат, махи —и асар —ы бидату далалет, мустежми —и жеми — и фезаил —и хамиде — и дад — густери, мустенби —и шемаил —и песендиде —и сервери, мушейийд —и эркан — ы дин —и мубин, эл —мухтасс би —мезид —и Оинайетил — Меликил — Метин хала Хоканд Хакими олуп зыр — и идаресинде каин каффе — и махаллу мевакыда булунант Ханлар Ханлыгы унван — ы желилийле кам — ран олан Сеейид Эбул Гази Мухаммед Али нам хан —ы Фахамет — нишанын ферзенд —и эршед у эржменди ишбу рафи —и тевки —и рефиуш — шан — ы хакани ве накыл — и йарлыг — ы белит — ы мекремет — унваны жихан —бани, асалет —меаб, эйалет —нисаб, маали— иктисаб, рифат — интисаб, зул — кадрил — этемм вел —

фахрил —эшемм, нахиж — и менахижул —иззи вел — икбал, салик —и месаликул —межди вел— эфзал, эл — мухтасс би —мезиди инайетил — Меликил — мМутеал Сейийд Мухаммед Эмин Хан дамет маалихинин насыйе — и этварында асар — ы нежабет захир у нумайан ве талыа — и гирдарында энвар — ы асалет лами у дырахшан олмакдан наши педер — и вала — гухери мушарун — илейхин вакы олан хусн — и шехадету илтимасларына мебни хаккында бахр —и зеххар —ы телаттуф —ы мулуканем мевж —энгиз ве афи —таб — ы алем—таб —ы театтуф —ы шехин шаханем шашаа —рыз оларак аватыф — ы алийййе — йи шаханемден шереф — йафте — и судур олан ираде — и мевхибет — аде — и падишаханем мужебинже педери мушарун — илейхин зыр — и идаресинде каин махаллерин Иллер Ханлыгы унваны муфевваз —ы ухде —и дирайет у нежабети кылынмаглы ишбу меншур — ы ламиун — нур — и фаизус — сururу вирдим ве буйурдум ки:

Бундан бейле хан — ы мушарун — илейх хер бир хусусда педер — и али — гухери мушарун — илейх женабларынын эмр у рейи узре харекетле ибраз — ы меасир — и рыза — жуйи ве мутабеат ве мутеферриат — ы умуру олан мевадда кема —йенбагы ижра —йы муктеза —йы фетанет — кари ве ревииййете безл —и желл — и микнет эйлейе, шейле билелер, аламет — и шерифе тимад кылалар.

Хижра Жемазийелахир 1254, юлиан сентябрь 1839 —ж.

Котормосу:

©кумдардын буйругу теменкуче:

Улуу кудай жана анын жараткан калкы бар болсун. Эзелтен улуу кудайдын кудурети менен асыл тектуу султандар бакыттын, бийликтин ээси кагандар; Султан екумдарлардын иши менен бактылуу жана султандар кудай учун суйунген, шан берген менин халифатымдагы буйрук— мамлекетти жолго салуу, салтанаттын узун емурлуу болушу учун курешуу. Сезумду ырайымдуу жана кечиримдуу Алланын аты менен баштаймын.

Падышага ылазым болгон эн негизги нерсе калкка кайрымдуулук кылуу жана аларды багыштоо. Исламды коргоочу жана журт башы екумдарга назик мамиле менен келген катка жооп: Мында коргоочу бактылуулуктун жайында отурган дин дар, туура жолду тандаган, суннизмди туткан жамааты болгон, далалаттуу, адилеттуу, тактыда бекем отурган Кокон акими Сейид Абулгази Мухаммед Алиге хандар ханы титулун беруу, бийликтин ээсинин суранычын аткарып, анын мураскору болгон уулуна да иллер ханы титулун беруу боюнча

буйругум: Мындан кийин аты аталган хан ар бир иште буйругу менен атасынын иш аткарып, ар бир ишти жети елчеп бир кудай куч берсин, ыйык жол кесуусуне ага ишеним берсин.

3-THPKEME, №2206-2

*

»'.u>w--v»>y>^ı*u» £>,u

(^***040*1 ■ >0*~' ■'-'

' ' . j t ^

■#

, '. -

•s**to'<**&*% ' /"T>"- * crV.u.

- ^ '■**■**» 4>-5-' Ci/ /y $

^uvi' .1 . ••.. . •• o w"*'.*1. _'• •

^, . , +*•**>£**s

V'to'J

BOA, Irâde Hariciye, 2206_2

?n

n

Т ранскрипциясы:

Баде эз — элкаб,

Бундан акдем бирадерим мерхум Мухаммед Али хан Фергане вилайатыйла худуд — ы Дешти Кыпчака тамамийле мутасаррыф ве хукумран икен бу тарафларда сердаран намында булунан бир такым хаин — и немек бе —харам базы кабаил —и бед — ферджам иле акд —и иттифак ве иказ — ы фитне ву фесад идерек идарейе ирас — ы халел ве умур —ы мемлекети мушеввеш ве мухтел эйледиклери эснада бирадерим мушарун — илейх иртихал — и дар — ы бака эйлемиш олдугундан хаким — и Бухара фурсаты ганимет билуп Фергана мемлекети жанибине итале — и йед —и тасаллут ве та а дли идерек улема ву фузала ве садат — ы кирам ве эжилле — и мешайых хакларында ижра —йы муамелат —ы на —рева ве хакарет ве базы бидат ве хылаф — ы шер — и шериф халлери кендусуне адет эйлемиш олдугуна бинаен бу кейфиййет бенделерине мужиб — и техеййуж — и гайрет — и динийййе ве хамиййет ве баис —и техеввур ве шежаат оларак Мевла —йы Мутеал хазретлеринин авну инайети ве асдыка —йы кадиме ве тайифе — и Кыпчакиййенин дахы гайрет ве рефакатийле ада узерине хужум ве иктихам ве муддет — и калиле зарфында ахз — ы сар ве интикам олунарак би — хамдиллахил Меликил — аллам мемалик — и меврусемиз левахык ве теваби иле бит —темам та вилайети Ташкенд ве Испижаб ве Осрад ве Дешти Кыпчак ве Туркистана кадар аверде —и дест —и забт — у тесхир ве ол хавалиде булунан бел —жумле ашаир ве кабаил дахы муты ве итаат — гир олдугундан эл — халету хазихи Мевла —йы Мутеал хазретлерине мутешеккирен лейлу нехар каффе — и реайа ву берайа ве амме — и фукара ву зуафа хакларында би — кадрил — имкан хусн — и сулук ве адалет олунмакда ве бу хавалиде базы билад — ы Муслимине тасаллут итмекде олан Хыта кефересийле дахы бил — мухабере тахсил — и эжр —и жихад ве газа олунуп дуа —йы важибул — эда — йы хазрет —и шаханелерийле иштигал олунмакдадыр ве зир — и идаре — и ажизанемде булунан мемаликде вакы жибалде алтун ве гумуш ве якут ве фирузе ве нухас ве калай ве сайр бу мисиллу шейлерин маденлери пек чок олуп хатта Хоканд шехринде «леккан» димек иле маруф ве мешхурдур. Факат бу тарафларда маадин феннини

билур ве тефрик ве ихражына муктедир маденжилер олмадыгындан хак — и пай — и хумайун — ы шаханейи тасдиа жесарет олунду. Валид —и мажид —и хазрет —и падишахи женнет — мекан, рыдван — ашийан султан Махмуд хан — табе сераху ве жеалел —женнете месваху — хазретлеринин бирадерим мутевеффа Мухаммед Али хан хаккында лутф у атыфет — и сениййе — и шаханелери би —дириг буйрулдугу мисиллу зат —ы серахим симат —ы шехин — шахилеринин хакк — ы ажизанемде дахы энзар — ы мерахим — нисар — ы хилафет — пенахилери шайан буйрулмак ики уч нефер маадин феннини билур устадын бу жанибе тайин ве изамына мусааде —и сениййе —и шехин — шахилери эрзани буйрулмасы мустеда —йы ажизанемдир. Ве бу аван —ы месеррет — иктиранда кадими дуа — гуйан —ы садыкул — жинандан фезаил —меаб — ы кемалат — иктисаб Хажы Рузы бек ызхар эйледиги иштийакына бинаен хажж-ы шерифе дахы мезунийетийле ол жанибе изам кылынмыш ве хузур — ы хумайун — ы шаханейе хаддим олмайарак бир адед Мусхаф — ы шериф дахы такдим олунмушдур. Сефир —и мума —илейхин хажж-ы шерифден авдет ве бу жанибе муражаатында кемал —и бенде — первери ве атыфет — густери — и шаханелери иктизасынжа жеваб — ы наме — и али — и хумайунларынын ирсалийле бенде — и кеминелерини рехин — и мубахат ве ифтихар буйурмалары исида — йы бендеганемдир.

Фи 17 М., сене1266

Хижри: 17 Мухаррем 1264 Милади: 25 Аралык 1847.

БОА, Ираде — и Харижиййе 2206 — 2

Бухаранын тундугунде 20 конок аралыгында жайгашкан жер Кокон жана Дешти — кыпчак деп аталып, ал жердин башкаруучусу Кудаяр хан тарабынан Осмон мамлекетинин султанына сунулган жазуунун котормосу.

Котормосу:

Бир канча даназалоочу сездерден сон,

Мындан мурун бир тууганым Мухаммед Али хан Фергана вилаяты менен Дешти —кыпчак чегинин толук ээси болуп турганда бир канча саткын топ курап, кээ бир уруулар менен келишим тузуп, башкаруучулукта бузукулук кылып,

мамлекетти баш аламандыкка алып келген. Баш аламандык мезгилинде жогоруда аты аталган бир тууганым елуп, оо (жалган дуйне) дуйнеге сапар тарткан кезде Бухара екумдары абалдан пайдаланып, Фергана мамлекети тарапка кол салып, илимпоз, кадырман адамдардын укуктарын тепселеп, аларга акаарат кылып, пайгамбардан кийинки ислам динине киргизилген нерселерди езуне кенумуш адатка айландырган. Улуу Мевла азиретинин жардамы жана кыпчак тобунун аракети менен душманга кол салып, еч алынды. Кудайга шутур мурасыбыз болгон мамлекетибиз жана эли менен кошо Ташкенд, Исфижаб, Осрад жана Дешти — кыпчак, Туркстанга чейин кайрадан тартып алынып, аты аталган аймактардагы калк улуу Мевлага кундур — тундур шутурчулук келтирууде. Жакыр жана алсыздарга адилеттуулук орнотулду. Айланада кээ бир мусулманга тийишкен Хыта каапыры менен да согушуп жихад жана газадан улам ийгиликке жеттик. Кол астымдагы мамлекеттеги тоолордо алтын, кумуш, якут, фируза, жез, калай жана башка байлыктар кеп. Мындан улам Кокон шаары да «леккан» аты менен бекеринен таанымал эмес. Бирок бул жакта металл иштетууну билишкени менен экспорттоону билген кен иштетуучулер болбогондуктан бул маселеден улам улуу екумдардын тынчын алууга туура келди. Шандын ээси, бейиштин жайында отурган султан Махмуд бир тууганым Мухаммед Али ханга колдон келгенин аябаган эле. Тилегим мага да колдон келген жардамын керсетуп, эки — уч металл иштетуучу адис усталарды биз тарапка дайындап женетуусу ылайык деп табылса... Сыпайы Хажы Рузы бекке ажылыкка да уруксат берилип, ал тарапка женетулду Падышага бир Куран китеп сунулду. Жогоруда аты аталган адамдын ажылыктан сапар карыткан мезгилинде ал аркылуу каттын жообунун женетулушу тилегим болуп саналат.

25 —декабрь 1847 —ж.

Тышкы иштер министрлиги 2206 — 2. БОА.

4-THPKEME, № 1627

BUHÂRA VE HAREZM TÜRKLERİNİN RUSYA YA KARŞI OSMANLI
HİMAYESİNİ TALEP ETMELERİ

78 - BA. ***irâde - Meclis-i Mahsûs***, nr. 1627

Т ранскрипциясы:

Атуфетлу эфендим хазретлери,

Бухара ве Хорезм тарафындан олан Туркман кабаили реиси тарафындан ол хавалинин ве Русйалыларын харекат —ы мустевлийанелерине ве кендилеринин тараф — ы эшреф — и хазрет — и Хилафет — пенахиден мазхар — ы химайе ве сахабет олмалары режасына дайр Мухаммед Мурад намында бир адем иле махсус бир мектуб гендерилмиш олдугундан ижаб — ы хал лед ел — муталаа вакыа бунлар эз—хер —жихет шайан —ы мерхамет ве химайет иселер де не чаре ки месафе пек зийаде будийети ве ара йерде сайр девлетлерин мемалики хажиз булунмасы хасебийле филен иане бир вежхиле кабил ве мумкун оламыйажагындан кендилерине татлы йолда бейан —ы мазерет олунмакдан башка тедбир булунамадыгындан ол бабда калеме алынан жеваб — наме мусведдесийле гелен мектубун аслы манзур — ы меали — нушур — ы женаб — ы зиллуллахи буйурулмак ичун леффен такдим кылынды. Терек муталааи —ы мухаррере ве мусведде —и мутекаддименин себку меали хаккында ве герек мусул —ы мектуб Мурад Эфендийе авдет харж — ы рахы макамында йирми беш бин куруш атиййе — и сениййе итасы хусусунда хер не вежхиле эмр у ферман исабет — бейан — ы хазрет —и шехен —шахи мутеаллык ве шереф —судур исе муктеза —йы мунифи узре харекете мубадерет олунажагы бейаныйле тезкиер —и сенавери терким олунду эфендим.

Фи 11 Режеб сене 1287

Маруз — ы Чакер — и Кеминелеридир ки,

Наме—пира — йы тазим олан ишбу тезкире — и самийе — и асафанелерийле зикролунан мусведде ве мектуп манзур —ы шевкет — мевфур — ы хазрет — и мулукане буйурулмуш ве муталаат — ы мухаррере ве мусведд,е — и мутекадд,именин себк у меали йолунда олмасыйла ол вежхиле ижра —йы ижабы ве эфенди —и мума — илейхе авдет харж —ы рахы макамында йирми беш бин гуруш атиййе — и сениййе итасы шереф — сунух ве судур буйурулуан эмру ираде — и

сениййе — и хазрет — и падишахи мантук —ы мунифинден оларак зикролунан мусведд,е ве мектуб йине савб — ы садарет — пенахилерине иаде кылынмыш олмагла ол бабда эмр у ферман хазрет —и велиййул —эмриндир.

Фи 12 Режеб сене 1287

Котормосу:

Мажилистен чыккан буйрук (Ираде Межлис —и махсус)

Бухара жана Хорезм туркмендерунун Россияга карты Осмон мамлекетинен жардам сурагандыгы тууралуу баш вазирдин султанга билдирген жазуусу.

Бухара жана Хива тараптан ал жактагы абал тууралуу Россиянын басып алуу саясатын билдирген, мындан улам султан дан жардам сурап жиберген катына баш вазирдин жазган жообунда географиялык челкемдун алыстыгы, эки елке ортосунда тоскоол болчу мамлекеттердин жайгашышынан улам жардам беруу мумкун эместигин билдирген. Хандыктан келген катты алып келген Мурат мырзага сапарын карытууда кем — карчын толуктап беруу керектиги тууралуу айрыкча жазуу чыккан.

Улуу урматтуу таксыр,

Бухара жана Хорезмден туркмен уруу башчысы саясий абалдарынан кабарлап кат жиберген. Анда Россиянын баскынчыл саясаты жана мындан улам халифеликтин мураскору Осмон мамлекетинен жардам сурап Мурад аттуу адамдан катын жиберип отурат. Канчалык биз менен байланышы болгонуна карабастан аларга жардам беруунун мумкун эместигин билдируу керек. Анткени, географиялык челкемдун алыстыгы буга мумкунчулук бербей турганы керунуп турат. Катты алып келген адамдын кайра жол тарта тургандыгынан улам, аты аталган кишиге жыйырма беш миц куруш акча «падышанын белегин» беруу маселеси султандын буйругу болуп саналат.

Хижра 1287 11 Режеп айы

Карапайым кулуцуздун арзуусу,

Бул баш вазир тарабынан баяндалган жазуу менен бирге кат тарабыцызга сунулуп отурат. Андагы маселенин чечилиши жана катты алып келген адамга жардам катары падышанын белегин, башкача айтканда жыйырма беш мин куруш берилиши маселесине таандык чыккан чечим екумдарыбыздын чечими болуп саналат. Бул маселеге тиешелуу документтердин баары кайрадан баш вазирликке тапшырылуусу керек. Андагы буйрук екумдарга тиешелуу.

12 Режеп хижра 1287, юлиан 1870 —ж.

5-ТИРКЕМЕ, №179/128

FERGANA MÜSLÜMANLARI NIN iSHAK MEHMET ALİ RİYASETİNDE RUS ASKERLERİ İLE YAPTIKLARI ÇATIŞMALARA DÂİR HABERLER

دائرۀ خارجیه
خصوصیه
m

* *"• ^ ■ jy ..
-f ı ş . . . • • ■ ^ ~ S-J ?.J ei~ >
- M*##*"

• T '*-**>J A+*4 J iirt' ••,• •- . •

r,. ,. :y .
Jy^^ iK)* ç js ‘ jf^, | • * . ' ’

‹J r̄ A*4**\,j,y- ,. . -j

110 • BA. *Yıldız Mütenevvi Mâruzâtı,* nr. 179/128

Т ранскрипциясы:

Дайре —и Харижийе

Хусусийе

Асйа — йы Вустада каин «Фергана» Эйалетинде Исхак Мухаммед Али нам кимесненин тахт — ы рийасетинде кыйам эден эшхас иле Рус аскери бейнинде вуку булан мусадеме хаккында базы тафсилаты хави «Message Oficial» Газетесинден наклен «Саинт Петерсбург Газетесинин» держ эйледиги бенд ве теблиг — наменин гендерилдигини шамил Петерсбург Сефарет —и Сениййесинден алынан ики кыта тахрират иле мелфуфларынын тержемелери 8 Сафер сене 1316 тарихли тезкире —и хусусийе —и чакери иле такдим ве меркум Мухаммед Алинин гуйа Хукумет —и Сениййейе бу бабда муражаат этмиш олдугуна ве саирейе дайр олан ве мезкур теблиг — нам еде мухаррер булунан азвиййатын текзиби ичун не йолда весайа ижра олундугу арз —у терким кылынмышды. Муддет —и медиде Туркистанда икамет этмиш олан Мусйе Борис Такеинин хадисе — и мезкуренин месулийетини идаре — и махаллийенин интизамсызлыгына ве ахали —и махаллийе —и ихтилале севк ве тешвик эден Ингилиз мемурларынын илкаат — ы мефседет — жуйанесине атф ве иснад иле бу бабда Петерсбург Кыйаве Демости газетесине держ этдирилмиш олдугу бир бенди муфессир оларак «Новое Время» газетесинин руми хазиранын бири тарихли нусхасында мундериж макаленин Франсызжа тержемеси дахи леффен арз —у такдим кылынмыш олмагла эмр — у ферман хазрет — и мен —лехул эмриндир.

Фи 19 Сафер сене 1316 Харижиййе Назыры бенде Тевфик

Ве Фи 27 Хазиран сене 1314

Котормосу:

Исхак Мехмет Али башчылыгында Фергана мусулмандарынын орус аскерлери менен болгон согушу тууралуу кабар.

Исхак Мехмет Али башчылыгындагы Фергана аймагында мусулмандар менен орус аскерлеринин ортосундагы согушта Исхак Мехмет Алинин Осмон мамлекетине кайрылгандыгын тегундеген жазуу. Кептен бери Туркстанда жашаган Борис Такеин жогоруда баяндалган окуянын себебин аймактагы

башкаруу ишинин баш аламандыгынан келип чыккан деп, андан сырткары англис тынчылар жергиликтуу калкты тенкерушке чакыргандыгына байланышкан маалыматтар французча которулуп, бир канча гезиттерге жарыя кылынгандыгы тууралуу Тышкы иштер министрлигинин жазуусу. (Султан Абдулхамид II мезгили)

19 С. 1316 —ж. (9 —июль 1898—ж.)

Йылдыз тушунук каты, № 179/128

Тышкы иштер белумуне тиешелуу

Фергана аймагында Исхак Мухаммед Али атындагы адамдын башчылыгында кетерулушчулердун орус аскерлери менен согушу тууралуу кээ бир маалыматтарды камтыган «Message Official" гезитинен алып, Санкт Петербург гезити билдирген. Анын Петербург элчилигинен алынган эки белук расмий кат менен котормолору 8 сафер айынын (Арап айларынын экинчиси) 1316 —ж. бизге сунулган. Анда аты аталган Мухаммед Алинин жардам учун Осмон мамлекетине кайрылгандыгы, етунгендуту тууралуу баяндалат. Бул жалган жалаа экенин далилдее учун атайын жазуу жазылды. Кептен бери Туркстанда жашаган Борис Такеиндин баяндалган окуяда аймактык биригуунун жок экенин; жергиликтуу калкты тенкерушке ундеген англис тынчыларынын бузукулук менен жасаган иши сыяктуу маалымат Петербург «Кыяве Демости» гезитине ачыктоо катары «Новое Время» гезитинин 1 — июндагы санына чыккан макаланын французча котормосу менен бирге конвертке салынып сунулган. Андагы буйрук улуу урматтуу падышага тиешелуу.

19 Сафер айы 1316 —ж.

жана 27—июнь 1314—ж.

Тышкы иштер министри

Тевфик

6-THPKEME, №193/32

TÜRKİSTAN'DA RUSYA'NIN YENİ İKİ KOLORDU KURACAĞI

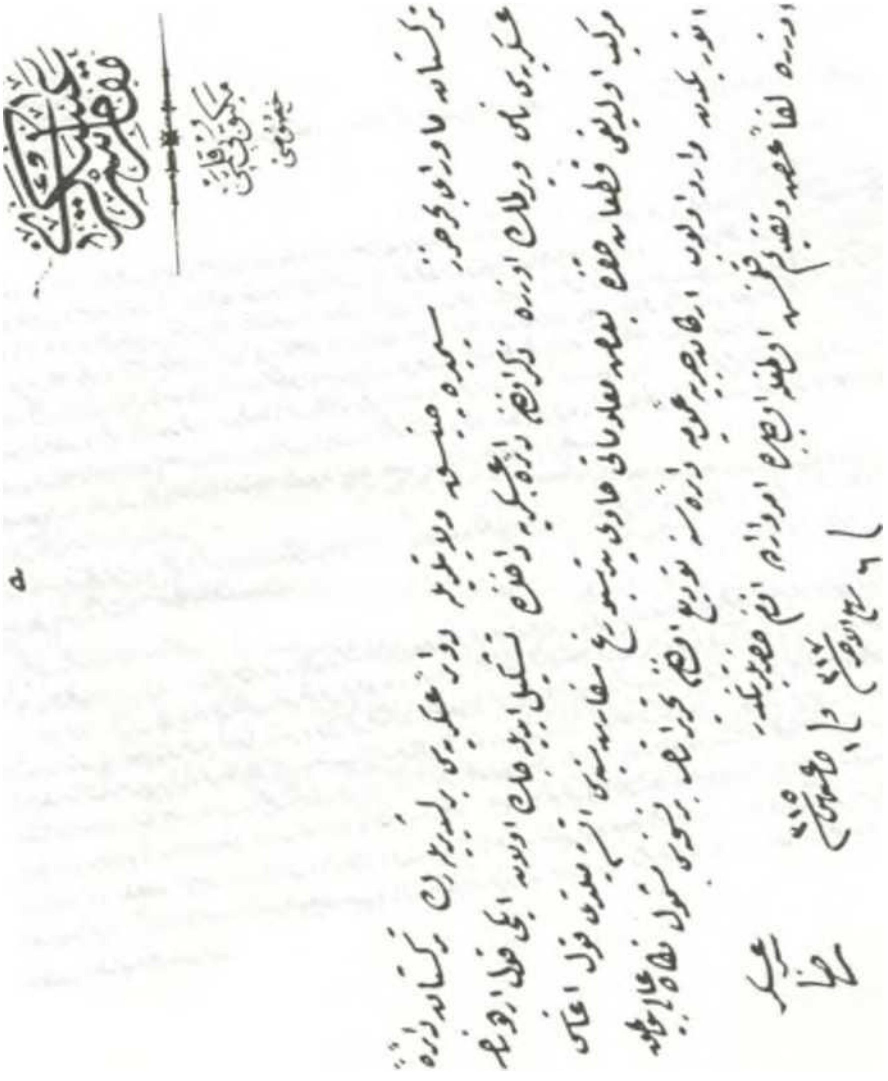

112 - BA. *Yıldız Mütenevvî Mâruzâtı,* nr. 193/32

Т ранскрипциясы:
Макам — ы Сераскери
Мектуби Калеми Хусуси

Туркистан Мавера —йы Бахр —ы Хазар Семиречинск вилайетлерийле деваир — и аскериййеси бирлешдирилерек Туркистан Дайре — и Аскерийеси намы верилмек узре зикролунан дайре — и аскериййе дахилинде тешкил эдилежек олан ики колордунун муреккеб олдугу кытаат хаккында базы малуматы хави Петерсбург Сефарет —и Сениййеси Аташемилитери Колагасы Энвер Бейден варид олуп Эркан —ы Харбиййе — и Умумиййе Даиресине тевди олунан тахриратын бир нусхасы мешмул — ы нигах — ы али буйурулмак узре леффен арз—у такдим кылынмыш олмагла ол бабда эмр —уираде эфендим хазретлерининдир.

Фи 6 Ребиул —ахир сене 1317

Ве Сераскер Рыза

Фи 1 Агустос сене 1315

Котормосу:

Россиянын Туркстанда жаны армия (аскер бирдиги) тузе тургандыгы тууралуу.

Туркстан, Каспий, Жетисуу областтары жана аскердик белуктеру бириктирилип, ага «Туркстан Генерал Губернаторлугу» атынын берилиши менен бирге аскерлердин санын бара бара кебейтуп императордун буйругу менен эки чон армия тузуу жана алардын кайсы белуктерден куралаары тууралуу Петербург элчилигиндеги дипломат пансад Энвер мырзанын женеткен расмий катынан баяндаган улуттук коргонуу (милли мудаафа) мекемесинин жазуусу. (Султан II Абдулхамид мезгили)

6 Р. 1317—ж. (14 —август 1899 —ж.)

Йылдыз жазуусу, №193/32

Туркстан, Каспий, Жетисуу областтары жана аскердик белуктеру бириктирилип, «Туркстан Генерал Губернаторлугу» атынын берилиши менен ал аймакта эки чон армия тузуу тууралуу кээ бир маалыматтарды камтыган Петербург

элчилигинин аскер адамы (пансад) Энвер мырзадан келген башкы штабка берилген расмий каттын бир нускасын карап чыгуу учун сунулган. Андагы буйрук падышага тиешелуу.

Аскер башчы Рыза

14 —август 1899 —ж.

7-THPKEME, №382

KAŞGARI İŞGAL EDEN ÇİN LİLERE KARŞI MÜCADELE EDEN BEY KULU
HAN IN YARDIM İSTEĞİ

• Çv 4;^,

v-,
_^ . ✓ ,
î> <V#;Ü>Û
>_>> ..... ., . < j • j*
< '•'*'<'*'< *■'*-i u,>. _ ti.,.-.
-1—* uj ;j
. ...» .
r* wL*
wU
L
•

r •
* • ^ ^ . ....
'T-t'' » ., , ' ■ ■fc^'
f~«Â. .
7\ —

■ - --V**C.«r»«^ . '*'*'*'*'*-~*Jp%*-*
X; .*. , ;• ^ '/•*'*-: ^ Ci <$?«*
^ ^^
; .
^'-^JUi. 0- . ''/W^* %^1-^L, .
r;V'*-*44f/(!((^; *V'-T''J^,t:.
- ' ''^<^! tfv.-ü. *,. '

94 . BA. *Yıldız Esas Evrakı.* W. Evrak no. 382
Kum:

KAŞGAR-I İŞGAL EDEN ÇİNLİLERE KARŞI MÜCADELE EDEN BEY KULU
HANİN YARDİM İSTEĞİ

« ^ otv J». J,
/' > ' - *
^ • . ■ • V. ^'**«*✓.*.*ı»^
•*J,* . , * ' ^ '■*■0»> ./, •
/ • -ç . •• *

.. ****'*"»■*4»j 4,fc.
* « ^ √O W >.ı;. ^ V ^
* • ' •
"... .**.>

* ^ _a . . ^j, •
V,-, fl- * ' ■
* ^ uy\. >, , .

>*^«, ^ fes
7ho J Vt∧u
•SC>- .. ' J (/T0'<f-> t*ûi, a .,•
• <*"< rŞjc^, -,-, . ■ J-T
^Cuu)ı ' •T-' - • • .

«Oli al . * I. , * .
. ' Ujı/, •_..*.
^' !_«< • ^ ,#iV-<*'-»^4e<{>t.»||,ı;ıi
• -* *1, • * • •
-Uf.uer ^ ^

^cWuî.,v. "
* , ...

* ^•w .. r o , , "‘’""»•«S"“““‘»«,

• ‘-<rt,0. jU' <i_ - . • ?%•«-•
'-и—, .- "‘'-ci*.
^ ?«*■

"x;.

«-»+ ‘ угu *
Vbi_ • ‘J

.' W'-^CA.
“'*-46, ,.. * . J!*'<r±>j£¥, .
*. ' . ^-JÙU
Vrî»c^. . '
• *>»'-«•. -»ju;, <*su4^-
г*ь /- , i . ^u-i>. r- •

л/ • ■•^ *v^^) i *«* • -O . i
<*ЦЬ» « - • • ‘ ^ « Л , - '-■i'^-^u.
• • * ? f-*< «uy*
» ü^x,//b , • ^ ~>v Г , *
'у*-****^ уЛи _ ..

<м;- . :: , ^-ь
^v.. -•- ^ , • ->u , vT
• «tfVU w'. ’4Z| .,, J4. ..
'•VCif * •^-■»jt J . • М ,,
-, ■ U>A • < rf--- -/' ^ w

b <"Vr'^i- .. ‘ ^-»1
V'.!fU * . ^‘C'/KI*
* w0i - - •• J «il
e '•%',«

,
Ju ı • |

HAN,"VAI^5 | s^DEUa>ENBEy

KUL
U

-o

■~o ;

<^M eL_ *"'*****$

£ricJj-'.-

.«*'•> ti;,.

■VjVL

^VAI-

• ■- K y Ap -
c~/\\. J ... lj>>/

• 2-y^- -

1 • '

•Jl
»

■r 'Jl-
juı,

W»s

0*
1-

r4^,

■"'/w , • 'r'

WV

<£■>#
&

'^r

üiy ∘ J
U İ

tf>(
J

V

A. - .

'■Vo*—> • • »

'■*<r. .

. 'J':yJ> '-

:^LJ '.M yu:
A

V^.L£ • ,
■ -İ-J
C<r

«TV'dil*
r^'r-sjcou

JUJ
.

■«'J
L

'J
U

-6,'

r. .

. .

r

J S'-tsr, A,.u ^ . ^
U.

<-

J>A;

^ Li>ı i . ■. ,.

-UL, •

-r^rtv«?'«*;»?/•

*0^

£.•

'* «

4->
(3L/|

'•'V/OL
İ

· -A-

^ARÎIŞGALEDENÇfN;

HANTN VARDIM ISbĞi*0^ EDEN BEY KULU

- 7 --------

(/* s Û2â I-.

lSv ''*'*'* ^^Jb.

•^W^.....

7^':>^.Лиа •

rf'-^ C-C-

VLöC

İ4.

V-İ-

F

C,-

r'flsp.y.”

" räf

Т ранскрипциясы:

Кашгарын ахвал —и ахиресине дайр Кашгар эмири мерхум Якуб хан — заде Бей Кулу Бейин талеб — и вакы узерине хакан — ы сабыка такдим эйледиги лайыха.

Хузур — ы мейамин — мевфур — ы женаб — ы таждарилерине мусул шерефине найилийетим эснасында бу кулларына бир лайиха танзим идуп хак —и пай —ы мекарим — ихтива — йы шаханелерине арз у такдим этмеклигим хусусунда «Эл —мулук йулхемун» фехвасынжа шереф — судур ве сунух буйурулан эмр у ферман — ы керамет — бейан — ы шехен — шахилери калбимин эн буйук бир арзусуну кешф олмагла шифахен арз ве ифадесине муктедир олмадыгым марузат — ы лазиме —и бендеганеми бер —вежх —и зир хуласа идерек назар —гах — ы желил —и хумайунларына арза ижтисар эйлерим.

Он ики сене фаалане жансиперане бир гайрет —и мугемадийе семересийле мерхум педер — и ажизанем Чинлулерин ве бир такым мугегаллиблерин эйад —и тасаллут ве истиласындан тахлис ве истирдад эйледиги Кашгар кытасында бир хукумет —и Исламиййе тешкил эйледи. Бугун муддет — и емрунде эхасс — ы амали олуп тамим ве интишарына хер ан ве дакика сарф — ы месса — и — и би — нихайе эйледиги иттихад — ы Ислам казиййе — и мунжийесинин саха — нума — йы хусули ичун интиха —йы шаркда тешкилине муваффак олдугу ишбу хукумети, меркез — и дайре — и муслимин вен окта — и муваххаде — и муваххидин олан дер — бар — ы маделет — карара сефир — и махсус изам идерек халифе —и мумининин зыр —и табиииййетине арз эйледи. Вакыа Русйа Девлети Кашгара хем — живарлыгыны ве Ингилтере Девлети дахи кыта — и мезкурейе мустемлекатынын курбиииййетини весиле иттихаз идерек Кашгары истихма эйлемеги теклиф эйледилер исе де текалиф — и мезкуренин кабулу бил — ахире мемлекете музыр олажагы бедихиййул — бурхан олдугу гиби затеи педер —и ажизанемин хадими олдугу фикр ве меслеки кадимине йани иттихад —ы Ислам фикрине мугайыр олдугундан бу теклифлери редд,е асла тереддуд гестермемишди. Факат хафа ки бир кач заманлардан беру бейнел — муслимин бир мараз — ы музмин хукмуне гелмиш олан тефрика ве нифак кафе — и нетайиж — и вахимесийле мушарун — илейхин вефатыны мутеакиб

Кашгар кытасында дахи маат —теессуф захир ве бу кадар месаи —ве химем иле он ики сенеден беру саха —ы вужуда гетирмиш олдугу асарыны махв ве на —бедид эйледи. Затеи педеримин эршед ве экбер эвлады олуп хакан — ы магфур тарафындан ихсан буйурулан ферман —ы алишанла дахи хакк —ы верасетим ажизанем тасдик ве тасрих олунмуш олдугу халде, кучук бираде —и ажизанем бир такым дессасан — ы хева — перестанын игваатына капыларак башына бирикдирдиги адемлер иле бир тарафдан алейхине кыйам итдиги халде Хаким Хан Тура намында дигер бир мутегаллиб иле Хотен валиси дахи дигер тарафлардан мужерред тама — ы хукумет ве махз — ы на — мешрух бир хырс — ы истиклалийет иле реф — и лива — йы исйан эйлемелери узерине мемлекети ишбу тешеттуг ве тефрикадан тахлис ве ферман — ы шахане иле мусадддк хукук —ы бендеганеми мухафаза этмек ичун бунлар иле мунфериден харбе межбур олдум ве йекдигеримиз алейхине жихат — ы мутеадд,иде ижра эдилен ишбу мухаребат ве мукателат — ы дахилийййе исе кувве — и Исламиййейи хайлиден хайлийе заиф ве мункесир эйледи. Бу эснада Чинлулер махз бир такым умера —йы Исламиййенин сайка —ы жехл ве азад хырсыйла бейнимизде судур идеи ишбу тефрика ве тешетуг —и маддиййе ве маневиййеден бил — истифаде куллары Хотенде икен хатт —ы рижатими кесерек Кашгары па — мали —и истила эйлемеге муваффак олдулар. Педеримин наашыны мезардан чыкарарак ишидилмемиш бир хакаретле йакдылар ве кулуну хавайа савурдулар. Он секиз йашында масум ве бигунах бир бирадерими куште —и шемшир эйледилер. Не кадар менсубат ве тааллукатымыз вар идийсе йа бу гадддрларын пенче — и зулмунде теслим —и жевхер —и жан итдилер ве йахуд ки ыйал —у эвладларыны ве хане ве меваларыны терк идерек дилсуз бир сефалет ичинде фирара межбур олдулар. Хатта Чинлилерин кылыжындан куртуланларын бир чогу да йолда кар ве буз ичунде донуп хелак ве набуд олдулар. Баллада маруз мухаребат —ы дахилиййенин нетайижи олан кытал ве харик ве нехб—у гарат затен ахалинин арам —у рахатыны селб эйлемиш олдугундан башыма бирикмиш олан хайр — хахан — ы ватан ве асдика — йы мемлекет иле асилери тедибе ве асайиш — и умуминин иадесине муваффак олуп башка турлу олмасы лазым гелен ишбу эсеф — бахш муваффакийет

— и ажизанемле педеримин жа —нишини олдугуму ве тахт — ы али — бахт — ы салтаната жулус — ы мейамин — менус — ы

хазрет — и хилафет — пенахилерини тебрик иле биат ве теждид — и табиййет этмек ичун бир сефир бас ве ирсали тедарикинде идим ки Чинлулер ишбу хужум — ы

на — тех — зухуру бу тасаввурат — ы

хайриййет — айат — ы ажизанеми бер — хева ве затен ахалинин муназаат — ы салифе иле бозулмуш олан ширазе — и интизамыны ве мемлекетин кесб — и зафиййет этмиш олан кувветини ихлал ве финна эйледи маиййет — и ажизанемде баки калан бир фие — и калиле — и муслимин иле херче бад —абад жансиперане бир хайли муддет ада иле мейсуна бир харбден сонра бунларын дахи пиш — гах — ы назарымда эксерисинин телеф ве хелакыны гердукден сонра чар—на —чар Русларын тахт —ы тасарруфунда олан Хоканд кытасына илтижа эйлемеге меж бур олдум. О анда вакыа кендими бурайа атмак биринжи фикрим иди. Вазифе —и табиййетим дахи буну иктиза эйледи. Факат бу маглубийет бу измихлалден сонра, хер не кадар бунун мусеббиби куллары олмадыгым незд —и Кибрийада айан олдугу гиби инд — и хакайык — вефд — и хазрет — и зыллуллахилеринде дахи рехинис — субутдур. Хиссейледигим хижаб ве хажалет буна мани олду ве мук —и меврусуму ада —йы бед —гирдарын йед —и гасбындан истирдад иле шевкетлу эфендимизин йанында ве йар — у агйар каршысында иаде — и намус этмек ичун бир фырсата тарассуден бу ана детин Ташкендде мекс ве таваккуф эйледим. Кашгарын Чинлилер тарафындан истила — зеде олмасыны мутеакиб перакенде ве перишан бир суретде Кашгар умера ве асакиринден он беш бин киши кадар Хоканд музафатына фирар этмиш олдугундан Чин Девлет иле Русйа бейнинде геченде зухур эден Кулжа меселеси эснасында Русларын Асйа — йы Вустадаки мустемлекатларынын валиси Генерал Кофман (Кауфман), бу кулларына бир микдар Рус аскери истисхабыйла бунлар иле берабер Кашгары Чинден незу истирдад эйлемеклигими дефеатле мубремане бир суретде теклиф эйледийсе де бу хусусда генерал —и меркум бенделерини Русйа менфаатинин истихсалине бир алет иттихаз этмек истедигини пек колай анламыш олдугумдан ве кулларына садык калуп Ташкендде булунан

Кашгар умерасы дахи бу хусусда бенделерийле муттефик вех хем —эфкар олдукларындан теклиф —и мезкуру редде тереддуд эйлемедигим ганийййун — анил —бейандыр. Хатта Руслар бир такым меваид — и эблех ферибане иле ве рутеб вен ишан итасыйла ол тарафда булунан умера — йы Исламийййейи желб ве игфал ве менфаат — и затиййелеринин истихсалине истихдам эйледиклери мешхуд — ы назар —ы теессуф —и ажизанем олуп Генерал Кофман (Кауфман) дефеатле бенделерини дахи мутеаддид меваид иле бейле игфале чалышдыгыны гердутумден Ташкенди терк иле эвлад —у ыйал ве таалллукат — ы бендеганемле шехр — и мезкурун живарында каин Пискенд нам кучук бир карйейе чекилерек бурада кендиме узлеткаране бир сурет —и таайййуш иттихаз эйледим. Бу хусусда татвил — и макал мужиб — и суда олажагындан асыл садеде гечерек хак — и пай — ы мерахим — пейма — йы женаб —ы хилафет — пенахилерине арз эйлемек истерим ки баллада бейан эйледигим жихетле ханеданыма ве педеримин рухуна дегил хата жеседине билен эдилен ишбу хакаретлер хичбир хамиййет — менд эвладын назар — ы би — кайд иле гережеги халатдан олмадыгы азаде — и изахдыр. Хич бир сер —риштейи вермедигимиз халде Чинлилер мемлекетимизи истила эйледи. Акла гетирилмез зулум ве эзалар ижра этти. Кашгар ахали —и Исламийййеси ишбу ада — йы бед — гирдарын эйади — и зулм ве итисафында хеп зебун ве аналан калмышлардыр. Кими педерини, кими эвладыны кими ыйалини кими зевжесини аглыйор. Атеш —и интикам хер калбде фурузандыр, хеле бу сон вакитлерде Чинлилер сабилери топлайып да бунлара мектеблерде чин лисан ве айин — и динини талим итдирмеси орадаки ахали —и муслименин сабр ве такатыны артык бусбутун тахаммул олунмаз бир раддейе исал эйлемишдир. Пискендде икамет —и ажизанем эснасында Кашгарда фирар эдемейуб Чинлилерин ракабе — и зулмунде баки калан умера ве айан — ы Исламиййе тарафындан гелен мектублар хеп бу халат —ы муессифейи хаки ве хер насыл олур исе олсун Хоканд ве Ташкенд музафатындаки адемлерими топлайып Кашгара азимет — и ажизанеми ражи олуп худуда такарруб — и бендегамени мугеакиб жумлеси йекдил —у йекжихет оларак кыйам ве ракабе —и ада —йы зулмкардан куртулмага сарф —ы месаи ве ихтимам

эдежеклерини вад эдийорларды. Кашгар иле Афганистан арасында алай тесмийе олунуп Эл —халету хазихи бир хал —и истиклалийет — и камиледе йашайан он бин хаймеден мугежавиз кыргызларын реиси Абдуррахман Дадхахы мерхум педер — и ажизанем хин — и хайатында Кашгара желб ве кендисине инкийад ве табиййетини истилзамен мума — илейхе ругбе ве атиййе — и вефире ихсаныйла керимесини дахи кулларына тезвич эттирмишди. Муаххаран Кашгарын йед —и адайа гечдиги заман зевжем жариййелерийле мума илейхадан тевеллуд эден бир эркек эвладымы мума илейх каим педерим Абдуррахман Дадхаха теслимен алайа гендермиш олдугумдан эл —ан дахи орада булунуйорлар. Пискендде булундугум эснада мума —илейх иле даима мухабере эйледигимден эн сон мухаберемизде дахи ©мер Дадхах тевсим олунан бир серкерде —и ажизанем Хоканд ве Ташкенд жихетлеринде олан адемлерини тежемму идерек бир тарафдан ве куллары дахи алайа гидерек мума — илейхин эл —ан тахт —ы табиййетинде олуп эввелже
Кашгарда хизмет —и аскериййе де истихдам олунарак Аситане — и Желилелеринден мукаддема ирсал олунан туфенклерден бинден мутежавизи йедлеринде булунан он бин кыргыз атлусу топлайарак диггер бир тарафдан Кашгара хужум иле мемлекетимизи чинлулерден истирдады тахт —ы карара алмышдык. Кашгарын мемалик —и Махрусе — и Османиййейе будиййети жихетийле шимдилик Девлет — и Алиййелеринден мадди бир муавенетин ужрасы адимул — имкан олдугу эмр — и межзумдур. Факат кулларына эл —ан лазым олан маневи бир муавенет иди ки о да атебе —и улйа —йы хилафет — пенахилерине ру — мали олмаклыгым иле хусуле гелебилирди. Бу шереф —и алул — ал Кашгар ахали —и муслимеси нездинде бу кулларына не кадар нуфуз ве таквийет вережеги на — кабил —и тарифдир. Бинаен —алейх
тасаввурат —ы ажизанемин ижра —йы филийатыны темин эдежек олан бу вазифе — и мукаддесейи ифа йани хер халис ве диндар бир муслуман ичун менба —ы футухат ве менше —и фуйузат олан макам —ы желил —и хилафете — пенахилеринден максад —ы кемтеранемин ижрасы ичун лазым гелен муавенет маневиййейи истихсал ве шайед илеруде элтаф — ы илахиййеден мемул итдигим

вежхиле тевфик —и барии ве инайет —и рух —ы пейгамбери ве муваввайййат — ы женаб —ы зыллуллахилери иле бу максад —ы ажизанемин ижрасына муваффак олурсам о вакит хами ве махмийетин иктизасындан олан муавенет — и маддиййенин ке — ма хуве фис — сабык би —дириг буйурулмасыны истирхам эйлемек умнийе —и йеганесийле гелмишдим. Кафе —и муслиминин баис —и февз у нежаты ве бади —и рефах —у селамтеи серир —и маделет масир —и женаб — ы хилафет — пенахилерине илтижа ве о макам — ы акдесен садыр олажак эвамир — и шерифе иттиба иле мумкинул — хусул олажагы мугемессики булундугумуз дин — и мубинимизин иктизасы ве етеден беру меслек ве эфкарынын гайеси ве педеринден меврус олуп виждан — ы садакат — буйан — ы ажизанемин эн дерин кешесинде хыфз у такдис эйледигим бир итикаддыр ве бу итикад дахи бу кулларында

анжак сон нефесимин инкыта ыйла заил олур. Тасаввурат —ы ажизанемин эн мухим рукну ки хак — и пай — и кимйа — сай — и женаб — ы зыллуллахилерине йуз суруп истифаза —и кувве —и маневийе иди. Сайе — и хума — вайе — и хазрет — и хилафет — пенахилеринде бу

кулларына муессер олду. Ве азимет —и ажизанеме мусааде — и шахане буйурулду шимди бурадан Хиндистана ве Хиндистандан Афганистана гечерек артык мевсим — и шитанын хайлулети мунасебетийле ол тарафда йоллар на —кабил —и мурур — у убур бир хале гелмиш олдугундан тасаввурат —ы маруза —и бендеганемин жихет — и

ижраиййесини илк бахара талик олундугуну мума —илейх Абдуррахман Дадхаха Кабилден бил —ихбар куллары дахи Ташкенде азимет ве орада булунан адемлерим иле тертибат —ы лазимейи карарлашдырып бадеху фасл —ы рабиин вурудыйле берабер алайа гитмек азминдейим. Хакк —ы бендеганемде мемул —и ажизанем февкинде би —дириг ве райган буйурулан аватыф — ы желиле — и шаханелеринин ифа — йы тешекур ве махмедетинден ажизим бу лутф бу инайет — и — и алул — ал — и хумайун кулларына ейле бир вазифе — и мукаддесе тахмил эйлемишдир ки о вазифейи муддетул —емр унутмам ве иншаллах заман ве вукуат —ы серир — и хилафет масир — и женаб — ы зиллуллахилерине убудиййет ве садакат —ы

бендеганемин не кадар шедид ве халис олдугуну ибад эдежекдир. Эгер ишбу тешеббусат —ы мешруа —и ажизанемде муваффак олмаз исем талимин иктизасы олан хале сабру канат ве саде бир емр имнарыйле иктифа эдежегим. Зира зыр —и химайе — и хума — вайе —и женаб —ы жихан — банилеринде наил —и нимет олмак бу куллары ичун не кадар азим бир шан ве ифтихар исе эжанибин эн жузи бир лугфуна мухтаж олмак о кадар ар ве мезеллетдир. Иш бу тасаввуратымын ажизанемин мевки —и фил ве ижрайа вазы эснасында вуку булажак хим ахвали йед — и ажизанеме верилен шифре — иле атебе — и желиле — и хумайунларына пейдер пей арз эдежегимден шимдилик бу кадарла иктифа эдер ве узеримде зылл —ы залил —и атифет — делил — и хумайунлары бер —карар буйурулур исе о сайе —и хума —вайеде кендими даима ве хер халде пек бахтийар ве серфираз аддедежегим арза ижтисар эйлерим ол бабда ве катыбе — и ахвалде эмр у ферман хазрет —и велиййул—эмр вел — ихсан эфендимизиндир.

Фи 20 Зил —Хижже сене 1298

Куллары Бей Кулу Бек

Котормосу:

Кашгардын мурунку эмири маркум Якуб хандын уулу Бей Кулу Бектин Кашгардагы абал тууралуу билдирген жазуусу.

Бейпилдиктин ээси улуу екумдарга (Осмон мамлекетинин) еткенде оозеки турде Кашгардын абалы тууралуу толук жеткире айта алган жок элем. Падыша да бул маселе боюнча жазуу турунде билдируум керектигин айткан. Ансыз да жазуу турунде билдирууну ойлоп жаткан элем. Бул жазуунун мазмуну темендегудей:

Маркум атам елкену он эки жыл бою кытайлыктардан жана башка душман дар дан коргоду, басып алган жерлерди кайтарды, акыры Кашгар аймагында мусулмандардын мамлекетин туптеду. Негизги мудее максаты — мусулман биримдигин сактоо эле. Бул тилеги орундалып, мусулмандар бирикти. Мусулмандардын халифасы адилеттуулуктун элчиси экендигин далилдешти.

Россия мамлекети Кашгар менен чектеш болгонуна, Англия болсо Кашгар аймагына колонияларынын жакын жайгашканын шылтоолоп, аны коргоону сунуш

кылышкан. Бул сунуш кабыл алынса мамлекетке зыян болоор эле, ал эле эмес жалпы мусулмандардын биримдигине шек келтирмек. Атам бул сунушту чечкиндуу турде четке каккан. Бирок елкедегу чагымчылыктардан, эки жуздуулуктерден улам атамдын он эки жылдык эмгеги текке кетчудей абалда турат.

Атамдын тун уулу болгондуктан екумдардын мураскору болдум. Бирок айрым эки жуздуу адамдар буга каршы чыгып атышат. Алардын арасынан Хаким хан Тере ез алдынча мамлекет тузуу аракетин керууде. Негизсиз кетерулуштерду болтурбоо, мамлекеттик белунууден сактоо жана бийликти коргоо учун булар менен жалгыз курешууге мажбур болдум. Бул жацжалдардан улам мусулмандар алсызданды, саны азайды. Ошол эле мезгилде кытайлыктар айрым мусулман бектеринин сабатсыздыгынан жана Хотендеги чегинууден пайдаланып Кашгарды ээлешти. Атамдын сеегун мазардан чыгарышты, ерттешту жана кулун абага сапырышты. Он сегиз жаштагы кунеесуз бир тууганымды кылычташты. Канча тууганыбыз бар болсо баары душмандын зулумуна туш болду же болбосо балдары менен аялдарын жана уй—журтун таштап жокчулукка дуушар болушту. Жада калса Кытайдын кылычынан кутулгандардын бир канчасы кар жана музда тонул елду. Согуштун натыйжасында ерт, тоноо, чабуулдар аймактын тынчын кетирди. Тартипсиздерди тарбиялап, ыйманы кеткендерди ыйманга чакырууга мумкунчулук болбоду. Атамдын мураскору экенимди жана касиеттуу тактыга отургандыгымды билдируу учун бир элчи жибeруугв даярдангам. Кытай так ушул мезгилде кутуусузден кол салды. Мамлекет кубатын жоготуп алсызданды. Азчылык мусулман жамаат менен колдон келишинче белгилуу бир мезгилге чейин душман менен умутсуз бир согуштан сон, адамдарымдын кепчулугунен кол жууп, чарасыз орустардын бийлигине караган Кокон аймагына барып баш калкалоого мажбур калдым. Ал мезгилде башка эч чара жок эле. Кызматым, табиятым да муну туура корду. Бирок бул азаптардан кийин кудайдан акыйкаттар азирети халифаларга да таандык сымал аян келгендей болду. Мага мураска калган нерселерди кайра алуу менен дос, душмандын жанында намыс учун мамлекетти кайра алууда пурсат издее менен белгилуу бир мезгилге чейин Ташкентте кутуп турдум. Кашгарга Кытайдын

кол салышынан улам алапайын таппай калган Кашгар бек, эмирлери жана эрлеринен он беш миндейи Коконго качкандыктан Кытай менен Россиянин Кулжа маселеси мезгилинде орустардын Орто Азиядагы колонияларынын башкаруучусу генерал Кауфмандын орус аскерлерине кошуп булар менен чогуу Кытайдан Кашгарды алуу керек экенин бир нече жолу сунуш кылганына карабай бул маселеде аты аталган генерал Россиянин кызыкчылыгы учун бир жол катары ойлогонун баамдадым. ©з калкы тарабында болгон Кашгар бектери да бул маселеде бир ойдо болгондуктан мен бул маселеге карты чыктым, жада калса орустар бир нече жолу алдоо менен ар кандай наам, медаль берип, Кокондогу мусулман бектерди езуне тартып, ез кызыкчылыктарын ишке ашырууга жасаган аракеттери мени капаландырды. Генерал Кауфмандын бир нече жолу сез беруу менен алдаганын керуп, бала —чака, бир туугандарым менен Ташкенттен чыгып ага жакын жердеги Пискенттеги бир кыштакка барып жайгаштым. Бул абалга байланышкан сездер чыга тургандыктан туура тушунген улуу падышага маселени билдиргим келет. Жогоруда баяндалгандай хан тукумуна жана атамдын рухуна эле эмес, сеегуне да жасалган кыянатчылыктар мени эч тынч алдырбайт.

Кугуусузден Кытай мамлекетибизди басып алды. Ойго келбеген зулумдукту, азаптарды керсетту. Кашгар мусулман калкы душмандын зулумунда алсыз жана кучсуз калышты. Айрымдар атасын, баласын, аялын жана кээ бири уй —булесун жоготту. ©ч алуу эми ар бир адам учун парзга айланды. Акыркы мезгилде Кытайлыктар уч жашка толо элек эркектерди топтоп мектептерде кытай тилин жана урп — адат, динин уйретуусу ал жердеги мусулман чейресунун кыжырдануусуна алып келди.

Пскентте жургенумде Кашгардан кача албай калган бектерден жана мусулман адамдарынан келген каттарда ал жактагы ото оор абалдардан баяндалган. Алар Ташкенттен адамдарымды топтоп, Кашгарга келуумду суранышкан. Чек арага жакын тургандарын билдирип, ыктыярдуу турде чогуу ишке киришуу менен душмандарды кууп чыга тургандыктары тууралуу сез беришкен. Кашгар менен Афганистан ортосунда азыркы мезгилде эркиндик, боштондук абалындагы

кыргыздардын башчысы Абдуррахман датканы маркум атам ез мезгилинде кат жазып Кашгарга чакырды эле жана баш ийип кошулуусу учун наам жана белек — бечкек берген, атугул кудалашып кызын алгамын. Кийинчерээк Кашгар жергесин душман басып алганда аты аталган адамдын кызынан терелген бир эркек уулумду жогоруда аты аталган кайын атам Абдуррахман даткага женеткем, ал азыр да ошол жакта. Пскентте жургенде кайын атам менен дайыма кабарлашып тургам. Эн акыркы кабарлашуубузда Омор датка аттуу уулум Кокон жана Ташкент аймактарындагы адамдарын топтоп бир тараптан турсак, экинчи тараптан буга чейин Кашгарда аскерлер колдонгон минден ашуун мылтык женетуп жардам берген он мин атчан кыргыз топтоп душманга кол салуу менен мамлекетибизди Кытайдан кайра алуу чечимин кабыл алганбыз.

Кашгар менен Осмон мамлекетинин бири биринен узакта жайгашышынан улам азырынча Осмон мамлекетинен материалдык жардамдын берилиши мумкун эмес экени айдан ачык. Бирок колдоо жардамы керек эле. Анткени колдоо Кашгар аймагынын мусулмандарынын оюнда бул кулдарына канчалык куч жана кубат берери ото маанилуу эле. Мындан улам ыйык кызматты аткаруу каалоосу мусулман учун жеништин жана берекенин булагы болгон падышадан чакан максатымдын ишке ашышы учун колдон келген жардамын алууну, колдоо сымал болсо да жардам алуу да мумкун болоорун далилдеген ислам дини жана ойлордун ишке ашуусу жана атадан мурас (вуждан) адамдык касиеттин эн тубунде сакталган ыйык деп эсептелген ынаным жана бул ынаным да акыркы дем алуум буткенде бугеерун билдиргим келет. Ниетимдин эн маанилуусу мындан катаал мезгилде руханий кучтун мол болушунда эле.

Мамлекетиме кайра тартуум учун уруксат берилди, азыр бул жерден Индияга жана андан Афганистанга етуп, ал тарапта жолдор етууте мумкун болбогондуктан ойлогон ойлорумду жазында ишке ашырамын. Абдуррахман датка менен жакшы мамиледе болуу умуту менен кудайдын жардамына туш болуу жана пайгамбарлардын рухунун жакшылыгы жана екумдарлардын колдоосу менен ойлогон максатыма жетсем анда коргоо жана анын бир туру болгон материалдык

жардамын буга чейин аябагандардан умут кылып келемин. Бардык мусулмандардын боштондугу учун жана эркиндиги учун адилеттуу падышага сыйынуу жана буйрукка баш ийуу менен Кабулдан кабарлап, кулдарды Ташкентке женетуп, ал жердеги адамдарым менен керек болгон тартипти сактап, андан кийин тертунчу белук аркылуу барып андан ары аскер дик полкко баруону пландаштырдым. Умутум колдон келген аракетти жасоо. Жардамына рахмат менен аны мактоодон алысмын. ©кумдардык эн маанилуу кызмат экенин емур бою эстен чыгарбайм. Кудайга ишенуу екумдардын кучтуу экенин керсетет. Шариатка туура келген иш жасабасам уйренген нерселериме канаат кылып емур сурем. ©кумдарлыкта максатына жеткен адамдарга кандай гана шанга ээ болгон кунде да башка жерликтерге ыктыячтын болушу ар менен этибарсыздыкты тушундурет. Бул ойлорумду куч —кубат менен акырындап ишке ашырам. Бактылуулукту коргоодо дайыма езумду бактыяр сеземин. Мындагы бардык сез жана буйрук падышага тиешелуу.

Бек Кулу Бек.

5 —ноябрь 1880 —ж.

8-ТИРКЕМЕ, №13785

HOKAND *ELÇİSİNE* ATÎ Y YE. NOMONE SİLAH VE ELBİSE VERİLMESİ

^ / /: У /• > V ? *
V *i İ* $ H ^f .4V *Ç* £ *i i* - *
1 ' v * '

77 • Вд *t'i\de* ■ *Hân,* />*• nr j JJfiJ

Т ранскрипциясы:

Атуфетлу эфендим хазретлери,

Малум — ы али буйурулдугу вежхиле Хоканд хукумети тарафындан мукаддема дербар — ы шевкет — карара гелмиш олан сефирлерден бириси гечende мемлекетине авдет эйлемиш олдугу мисиллу дигери Сейийд Якуб Эфенди дахи бу керре авдет этмек арзусунда булундугу бейанийле леффен арз у такдим кылынан такрirinde хамил олдугу наме базы хедайанын такдими зымнында хузур — ы хумайун — ы хазрет — и шехен — шахийе руса олмасыны ве наме — и мезкурда жеваб — наме — и хумайун тастирийле Кашкар иклими хакими Якуб хан иле Худаяр хана бирер кыта нишан — ы али — и Османи ихсан буйуруларак кендисийле рефакатинде булунан Лутфуллах Аганын дахи бирер нишаны хумайуна наилийетлерини режа ве ораларда ыслах —ы эслиха ве танзим —и ахвал — и аскериййейе сарф —ы меса —и олунмак узре нумуне оларак ики адет ийнели ве ики адет дахи шешханели туфенк иле асакир — и шахане нефератындан умерасына кадар иктиза эйледиклери элбисе — и ресмиййеден бирер кат элбисенин итасына муса аде — и сениййе шайан ве руфекасыйла берабер Дерсаадетден Искендерийейе кадар йол масрафлары ихсан буйуруларак Искендерийыйеден ете тарыкче муавенет — и муктезийенин ифасы ичун фехаметлу девлетлу Хидив — и Мысыр хазретлерийле Бомбай хакимине бирер тавсийенаме верилмесини дахи истида эдип эгерчи бу макуле наме ве хедайанын кабулу эмсали иктизасындан исе оралар эл — ан хал —и игтишашдаларак Хоканд мухаберрейе махал герулемедиги жихетле ве сайр базы эсбаб ве мутала айа назаран эфенди и мума— илейхин гетирмиш олдугу наме ве хедайанын кабулу ве кендисинин хузур — ы хумайун — ы женаб — ы хилафет пенахийе мусуллу ве нишан итасы уйамайажагындан бунлардан сарф — ы назарла факат нумуне оларак икишер адед ийнели ве шешханели туфенк иле нефератдан умерайа кадар бирер кат элбисе —и аскерийенин итасы ве элчи — и мума — илейхе беш бин гуруш атиййе — и сениййе итасы мукадд,ема шереф — судур буйурулан ираде — и сениййе — и женаб — ы мулукане муктеза — йы желилинден булунарак бу акче Хазине — и Желиледе мевкуф олдугу жихетле

хазинеден кендисине ита этдирилежегинден хидиви мушарун — илейх хазретлерийле Бомбай хакимине истедиги тавсийе — намелерин тастир ве ита эдилмеси хаккында хер не вежхиле эмр у ферман —ы меали — унван — ы шехен — шахи шереф — сунух — у судур буйурулур исе инфаз — ы хукм — и желилине ибтидар олунажагы бейанийле тезкире — и сенавери терким кылынды эфендим.
Фи 28 Жа. Сене 1285.

Котормосу:

Кокон элчисине белектер, курал —жарак жана аскер кийимдеринен берилиши тууралуу.

Кокондон келген элчи Сейит Якуб мырзага жетимиш беш мин куруш (Осмон мамлекетиндеги акча бирими) беруу жана эки тур мылтыктан сырткары жоокер жана аскер башчы кийе турган аскер кийимдерин беруу боюнча. (Осмон мамлекетинде Султан Абдулазиз мезгили).
27 Жа. 1285 (15-сентябрь 1868)

Улуу урматтуу таксыр,

Кокон екмету тарабынан мурда да Стамбулга келген Кокон элчилеринен бири мамлекетине кайра кайткандай эле, экинчи бир Кокон элчиси Сейит Якуп мырза да расмий жазуу аркылуу мамлекетине женой турганын билдирип, кээ бир белектердин берилиши учун султанга кайрылган. Ал алып келген катка жооп менен бирге Кашгардын акими Якуп ханга жана Кудаяр ханга бирден Осмон мамлекетинин сыйлыгынан берилишин жана езу менен кошо келген
Лутфуллах аганын да бир сыйлыкка татыктуу адам экендигин белгилеп, аскердик тартипти оцдоо максатында эки тур мылтыктан экиден жана жоокер, аскер башчысы кийген кийимдерден берилишин суранган. Алардын жалпы телему учун падышадан уруксат, Стамбулдан Искендерийеге чейинки жол каражаттарынын теленушу учун Египет менен Бомбей акимине сунуш каты берилишин суранган. Жогоруда аты аталган адамдын алып келген каты менен белектердин кабыл алынгандыгы билдирилген. Буларга ернек катары экиден мылтык жана ар бир аскер чининдеги

адамдын кийиминен бирден ернек катары беруу; элчиге болсо беш мин куруш падышанын белегин беруу; буларга кеткен чыгымды мамлекеттик казынадан алуу; Египет менен Бомбей акимине сунуш катын жазуу жана элчиге тапшыруу падышанын буйругу болуп саналат. Буйрук атактуу шахтардын шахына тиешелуу, ал буйрукту тез ишке ашыруу учун атайын уруксатнаама жазылды.

15 —сентябрь 1868 —ж.

Т ранскрипциясы:

Маруз — ы Чакер — и Кеминелеридир ки,

Зивер — и дест —и изаз олан ишбу тезкире —и самиййе —и асафанелерийле такрир — и мезкур манзур — ы меали — мевфур — ы хазрет — и падишахи буйурулмуш ве бер — мужеб — и истизан Хидив — и мушарун — илейх хазретлерийле Бомбай хакимине истедиги тавсийе — намелерин тастыр ве ита эдилмеси муге аллык ве шереф судур буйурулан эмру ираде — и сениййе — и женаб — ы мулукане мантук — ы мунифинден оларак такрир — и мезкур йине савб — ы сами — и дустурилерине иаде кылынмыш олмагла ол бабда эмр у ферман хазрет — и велиййул — эмриндир.

Фи 29 Жа. Сене 1285.

Котормосу:

Карапайым кулуцуздун арзуусу,

Баш вазирликтин жазуусу, колуцуздагы сыйга татыктуу улуу падыша буйругуна туура келе тургандай жогоруда аты аталган мырза менен Бомбей акимине сунуш каттарынын жазылышы жана тапшырылышына байланышкан буйрук чыккан. Мындан улам баяндалган жазуу баш вазирликке тапшырылышы керек. Ал жазуудагы буйрук падышага тиешелуу.

Т ранскрипциясы:

11/41

Малийе Незарети Желилесине Хоканд Хукумети жанибинден талеп олунуп имал ве исар эттирилмиш олан туфенклер иле элбисе —и ресмийенин пахасы он бин докуз йуз алтмыш дерт бучук куруша мали олдугу ве меблагы харич эр тахсисат олмасыйла хазине — и желиледен итасы лазым гележеги хаккында тараф —ы вала —йы сер аскериден тезекбе тезеккур ишар ве мукаррар дефтер олмагла мербута —йы тисйар кылынмыш ижабынын ижрасына хуммет буйурулду.

Тараф —ы сераскерийе меали ишары алилери малуму шазер —и оларак жеваб бундан хазинейи менсубеден тесвийе —и ишмаани малийе незарети желилесине хавале кылынмыш олмагла ол бабда ираде эфендининдир.

Котормосу:

Кокон екмету учун Осмон мамлекетинин Финансы министрлиги жасаттырган мылтык жана расмий кийимдердин жалпы баасы он миц тогуз жуз алтымыш терт бутун ондон беш курушту тузген. Бул сумманын казынадан теленушу керек экендигин «милли мудафаадан» (улуттук коргонуу белуму) жазуу аркылуу билдирилген. Бул маселе боюнча атайын чечим расмий дептерге жазылып, мамлекеттик казынадан Финансы министрлигине акча которулуп, телемдердун берилиши буйрук кылынган. Андагы буйрук падышага тиешелуу.

9-THPKEME, №2206

BOA, İrâde Haridye, 2206

**٨٠

Т ранскрипциясы:

Атуфетлу эфендим хазретлери

Хоканд хакими тарафындан гелен илчи вакы олан мусааде — и сениййейе мебни бир кач гун эввел Баб — ы Алийе желбле мулакат олунарак гетурдугу наме иле Мусхаф —ы Шерифин такдими зымнында мубарек хак —и пай —и муалла —йы хазрет —и шехин — шахийе йуз сурмуш олдугуну ифаде ме гетурдугу наменин бир кыта суретини дахы ита итмиш ве хаким — и мушарун — илейхин векили тарафындан савб — ы ажизийе оларак бир тахрират иле бир адед Мусхаф —ы Шериф ве бир сежжаде ве бир кумаш ве харижийе назыры девлетлу паша хазретлерине дахы бир рес эсб иле бир адед шал вирмиш олдугундан зикролунан наме суретийле тахрират тержуме итдирилерек ве Хоканд мемаликинин мевки —и жографиси ве ахвал — и мулкийеси дахы калеме алдырыларак манзур —ы шевкет — мевфур — ы хазрет —и жихан— дари буйрулмак ичун арз ве такдим кылынды. Сефир —и мума —илейхин бир керре хузур — ы фаизун — нур — ы женаб — ы шехр — йарийе мусул эйлемесине мусааде — и сениййе — и хазрети мулукане эрзан буйрулмуш олдугундан ве бу дахы шан — ы шевкет — нишан — ы хазрет — и падишахи иктиза — йы алисинден булундугундан Харижийе назыры мушаруе — илейх хазретлери бирликде булундугу халде сефир — и тмума — илейхин Мабейн—и Хумайун жаниб — и эшрефине кангы гун ве не вакитде изамы ве бер — вежх — и мухаррер вирилмиш олан хедайанын кабулу хаккында ве бир де тараф —ы салтанат —ы сениййеден Хоканда ченд нефер маденжи ирсали зымнында хаким — и мушарун — илейхин илтимасы иктиза — йы шан — ы али — и хазрет — и шехин — шахиден олждугу узре карын — и мусаафе — и сениййе буйрулмуш ве кендусу Рамазан — ы шериф — и бурада чыкаражак олдугундан хин — и авдетине кадар маденжилерин дахы бил — музакере ижра —йы иктизасына бакылажагы мусаммем булунмуш олуп илчи —и мума — илейхе гелдиги вакит йеди бин беш йуз гуруш атиййе — и сениййе ихсан буйрулмуш исе де кендусус затен шайан — ы хурмет ве итибар кимсе олдугундан хак —и пай —и муалла — йы хазрет —и шаханейе йуз сурдукден сонра атиййе — и махсуса — йы женаб — ы мулукане олмак ве рамазан харжлыгы итмек узре бир он бин гуруш вирилмеси мунасиб олажагына бинаен ол суретде дахы талтифи эмринде хер не вежхиле эмр у

ферман — ы исабет — нишан — ы женаб — ы мулукане мутеаллык ве шереф —судур буйрулур исе ишары вабесте —и лутф—у химмет —и бехиййелери идугу бейаныйла тезкире — и сенавери теркимине ибтидар кылынды эфендим. Фи 23 Ш. Сене 1264 М.
Маруз — ы чакер — и кеминелеридир ки,
Эсаби — зиб — и тефхим олан ишбу тезкире — и самийе — и садарет — пенахилерийле эврак —ы маруза мешмул —и нигах —ы шевкет — иктинах —ы хазрет —и Хилафет— пенахи буйурулмушдур. Назыр —ы мушарун — илейх хазретлери бирликде булундугу халде сефир — и мума —илейхин би —меннихи теала ишбу жумартеси саат беш карардларында Мабейн — и хумайун — ы шахане тараф — ы эшрефине изам олунмасы ве бер — вежх — и мухаррер вирилмиш олан хедейанын кабулуйле мезкур маденжилерин тедарик ве ирсали хусусу мушарун — илейх сераскер паша хазретлерийле дахы бил — музакере ижра —йы иктизасына бакылажагы мусаммем олдугундан истизан — ы али — и асафанелери вежхиле илчи — и мума — илейхе атиййе — и махсуса — и женаб — ы мулукане олмак ве рамазан харжлыгы итмек узре он бин гуруш ита кылынмасы мутеаллык ве шереф — сунух буйрулан эмр у ираде — и сениййе — и женаб — ы падишахи ижаб — ы алисинден булунмуш ве эврак — ы мезкуре йине савб — ы сами — и асафилерине иаде ве тисйар кылынмыш олмагла ол бабда эмр у ферман хазрет —и велиййул эмриндир.
Фи 25 Ш., сене 1264
Хижри: 25 Шабан 1264 Милади: 27 Теммуз 1848

БОА Ираде —и Харижиййе, 2206

Котормосу:

30 Улуу урматтуу таксыр,

Кокон акими тарабынан элчи келип, падышадан уруксат алуудан бир нече кун мурун Осмон мамлекетине жазылуу кат менен Куран китеп тартуулоосунда ага улуу хан бетин тийгизгенин айтып, алып келген катын, жайнамаз жана кездемесин да берип, тышкы иштер министрине болсо жылкы менен шайы жоолук берген. Расмий каты

которулуп Кокон мамлекетинин географиясы жана абалы да жазылып сизге сунулду. Аты аталган элчинин бир жолу нурдуу падышага кируусуне уруксат берилиши жана екумдардын маанилуу адамдарынан болгондуктан тышкы иштер министри аты аталган адам менен бирге болгондуктан элчини падышанын эркектерди кабыл алчу сарайына кайсы кун жана мезгилде кабыл алаары, белектердин кабыл алынышы тууралуу жана Осмон мамлекетинен Коконго бир нече металл иштетуучу адис женетуу етунучу боюнча орозо айында бул жерде болоорунан улам сапар карытуу мезгилине чейин металл иштетуучулерду даярдоо жана женетуу маселеси армия башчысы менен да каралып кенешиле тургандыгы тууралуу чечим чыгып, элчиге жети мин беш жуз куруш падышанын белеги берилсин делип, элчи маанилуу адамдардан болгондуктан улуу султанга ийуу менен урматын керсеткендуктен падышанын белегин алып, рамазан учун каржылоосуна он мин куруш берилиши туура деп табылды. Мындан улам сыйлык берилиши туурасында жазуу аркылуу кабар билдируу учун атайын жазуу жазылды мырзам. (таксыр).

Карапайым кулунуздун арзуусу,

Бармактарга кооздук берген баш вазирликтин жазуусу менен документтер улуу урматтуу азирети султанга сунулган. Аты аталган министр менен бирге элчиге жакшылык кылып, келаткан алтынчы куну саат беш чамасында падышанын сарайына барышы жана белектин кабыл алынып, баяндалган металл иштетуу адистерин женетуу маселесин аты аталган аскер башчы менен суйлешуп туура келе турган чечим чыгарууга баш вазирден уруксат алуу менен элчиге белек беруу, орозодо кете турган каржылоосуна он мин куруш берилиши падышанын буйругу болуп саналат. Буга байланышкан документтер баш вазирликке тапшырылышы керек. Алардагы буйрук султанга таандык. 27 —июль 1848.

10-THPKEME, №48230

BUHÂRA'NIN HİSAR VİLAYETİ VALİSİ TARAFINDAN HICAZ DEMIR
YOLU İÇIN GÖNDERİLEN YARDİM MAKBUZLARİNİN TAKDİMİ

y . •• - , .
-t-*!***,
•^»•,t i l •#
. . .- YjJ .• • . " ^

<-*'*>-* / VJ^ J.:

» . • . . *Jk*

* •
/0

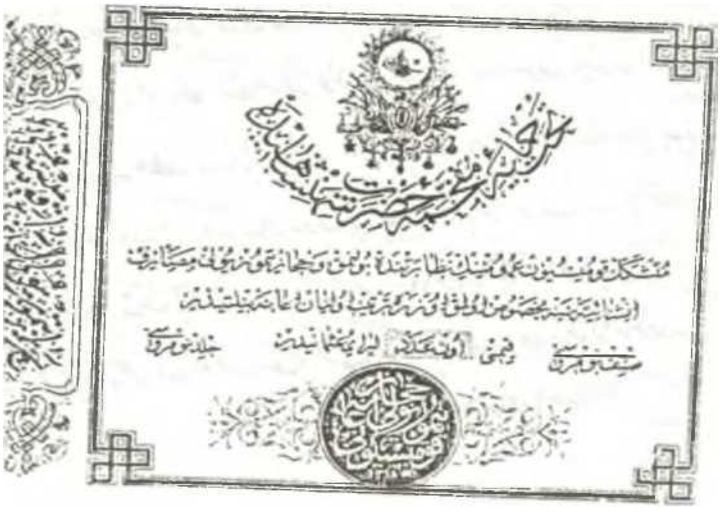

I I I - BA. *Yıldu Esas Evrakı Kısım:18.* Evrak no. 480/230

Т ранскрипциясы:

Хижаз Демирйолу Иане

Комисйону Адед

Бухарада Хисар Вилайети валиси Астана Кул Куш Бейи Хазретлери жанибинден Хижаз Демирйолу ичун ианетен верилен уч бинокуляр рупийенин бедели булунан отуз йеди бинокуляр секиз йуз кырк алты гуруш мукабилинде бехери он алтунлукдан отуз беш ве бир межидийеликден ики ве беш гурушлукдан бир адед ки жеман отуз докуз адет билет леффен ирсал —и су —йы —и али —и асафанелери кылынмыш олмагла ол бабда эмр у ферман хазрет — и мен — лехул — эмриндир.

Фи 5 Шеввал сене 1316

Хижаз Демирйолу Иане
Комисйону Реиси ве Малийе
Назыры
Им за

Ве Фи 13 Канун —ы сани сене 1316

Котормосу:

Бухарадагы Исардын акими Хижаз (Арабия) темир жолун курууга жардамын керсеткен.

Бухарада Хисардын акими Истанакол кушбеги Хижаз темир жолу учун жиберген акчасы уч мин рублду тузген. Ал отуз жети мин кырк алты курушка барабар тууралуу Хижаз темир жолун куруу боюнча комиссиясынын жазуусу. (Султан II. Абдулхамиддин мезгили) 17 —февраль 1899 —ж.

Йылдыз негизги документи, 18 белум., №480/230

Хижаз темир жолун куруу учун тузулген комиссия

Бухарада Хисардын (Гисар, Исар, Ысар) акими Астана Кул Куш беги Хижаз темир жолун курууга жардам катары уч миц рупиге барабар болгон отуз жети миц сегиз жуз кырк алты курушту тузген ар бири он алтындан отуз беш жана жыйырма курушка барабар болгон кумуш акчадан экини жана беш куруштуктан бир жана бир куруштуктан бирди жалпы отуз тогуз даана ез езунче оролуп, баш вазирликке женетулген. Андагы буйрук

султанга тиешелуу.
17 —февраль 1899 —ж.

Хижаз темир жолун куруу боюнча
комиссиянын терагасы жана Финансы
министри Колу

11-THPKEME, №9114

MEKKE'YE GİTMEK İSTEYEN HOKANDLI ELÇİ HACI MÎR KURBÂN EFENDİ VE MAIYYETİNE YEVMİYE TAHSİSİ

.1 X >• •<
< 5 •< ? 5
j 'S •5 •1
:> J S* ■}
·1 JÛ S;
1 \ iâ J \V
V •
•1
4

:pi

s
•- <î>
*'r>- \
%. '%/v-ne
>V ^ 7V.* "N:
. X
^ *s. *s*..

i 7
S-
*■ A t
'4. .5
'.n j
• f f
r: ■i 'J
:a <>
$A j
J.' i-

1< — •=/=
>•

W.
'?k
|T*

66 - BA. *Irâdc-Meclis-i Vâlâ.* **nr. 9114**

Т ранскрипциясы:

Атуфетлу эфендим хазретлери,

Межлиси Валанын эврак —ы мелфуфесийле берабер манзуры али буйурулмак ичун такдим кылынан мазбатасы меалинден мустефад олдугу вежхиле мукаддемже Хоканд жанибинден сефарет иле Девлети Алиййейе гелуп гитмиш ве бу дефа дахи мужаверет тарыкийле Меккеи Мукерремейе гитмек узре Дерсаадете вуруд этмиш олан Хажы Курбан эфендинин харем ве махдумуйла докуз нефер тебаасына Агустосун докузунжу гунунден итибарен ики мах муддет иле йуз элли гуруш йевмийе тахсис олунмасы хусусунун Малийе Незарети Желилесине хавалеси тезеккур кылынмыш исе де ол бабда хер не вежхиле ирадеи сениййеи женабы падишахи мутааллык ве шереф судур буйурулур исе ана гуре харекет олунажагы бейанийле тезкиреи сенавери терким кылынды эфендим.
Фи гурре и Мухаррем сене 1269.

Котормосу:

Мекеге барууну энсеген Кокондук элчи Хажы Мир Курбан мырзанын кем карчын толуктоо боюнча чыккан буйрук:

Улуу урматтуу (таксыр),

Мамлекеттин Жогорку Кенешинин расмий кагазы жана токтомунан байкалгандай Кокондон Ажы Мир Курбан аттуу мырза буга чейин да элчи катары Осмон мамлекетине келип кеткен эле. Азыр болсо Мекеге женеп баратып, Стамбулга келген кези. Жогоруда аты аталган мырзага жана аны менен чогуу бараткан уй — булесуне 9 — августтан баштап эки ай учун кунуне 250 куруштан (кумуш акча) жардам берилиши тууралуу Осмон мамлекетинин Финансы

министрлигине дайындалса да, бул маселенин чечилиши падышанын мыйзамына терс келбей турган даражада ишке ашырылышы учун атайын расмий жазуу жазылды. хижра 1269 —ж. 1852 —ж.

Т ранскрипциясы:

Марузы Чакери Кеминелеридир ки,

Зивери дести текрим олан ишбу тезкире самийеи асафанелерийле зикролунан мазбата ве еврак мешмули нигахы меали иктинахы хазрети шехен шахи буйурулмуш ве тезеккур ве истизан буйурулдугу узре хусусы мезкурун незарети мушарун илейхайа хавалеси мугеаллык ве шереф судур буйурулан эмру ирадеи сениййеи женабы шехрийари муктезайы мунифинден булунмуш ве маррул бейан мазбата ве еврак йине савбы самии асафилерине иаде кылынмыш олмагла ол бабда эмр у ферман хазрети велиййул эмриндир.
Фи 4 Мухаррем сене 1269.

Котормосу:

Карапайым кулунуздун арзуусу,

Бул кат жазылып, сизге берилуусу падыша тарабынан буйрук кылынганына карабастан, бул маселе каралып, уруксатнаама берилгендиги, Осмон мамлекетинин Финансы Министрлигине жазылган документ жана чечимди беруу, анын негизги мазмунун тушунуу маселеси падыша тарабынан буйрук кылынган болсо да, бул маселени талкуулаган сон, ишке ашырылуусу буйрук кылынган.
Айтылган маселе боюнча дсжументтерди кайрадан баш вазирликке беруу маселеси падыша тарабынан буйрук кылынган. хижра 1269-ж. 1852-ж.

MEKKE'YE GİTMEK İSTEYEN HOKANDLI ELÇÎ HACI MİR KURBÂN EFENDİ VE MAİYYETİNE YEVMİYE TAHSİSİ

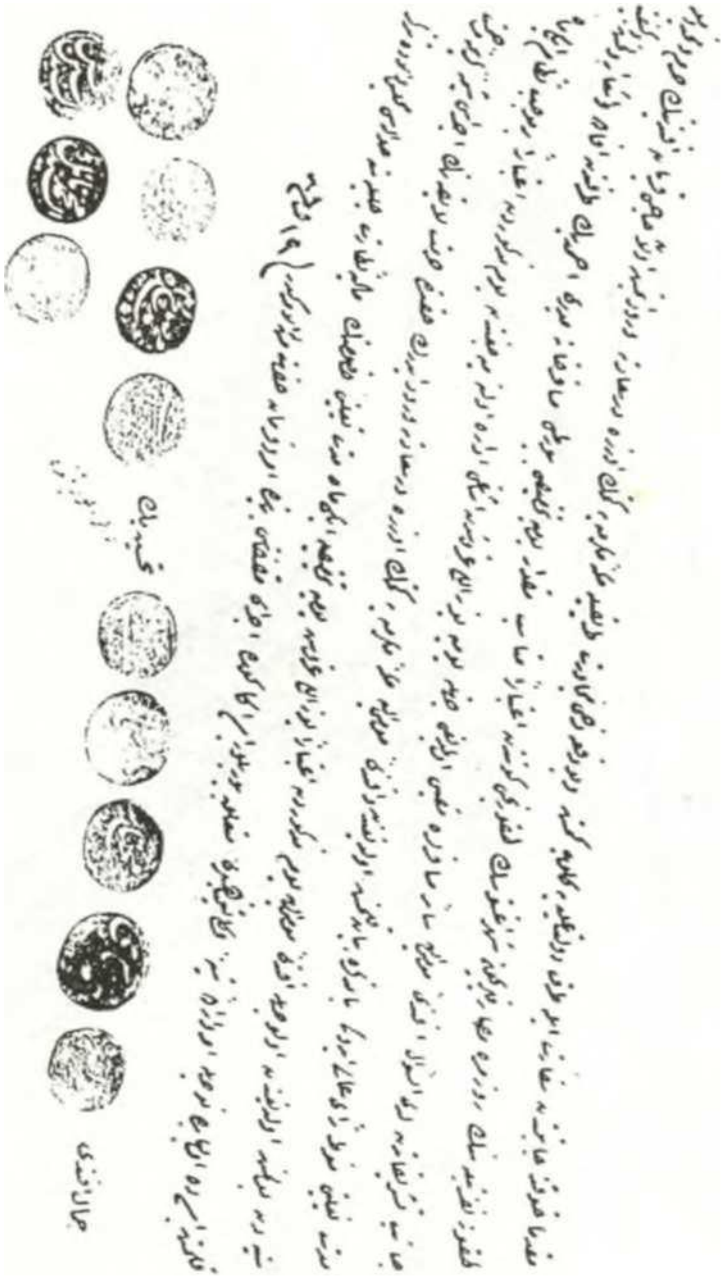

Т ранскрипциясы:

(Межлиси Вала мазбатасы)

Мукаддема Хоканд жанибинден сефарет иле тарафы Девлети Алиййейе гелуп гитмиш ве бу дефа дахи мужаверет тарыкийле Меккеи Мукеремейе гитмек узре Дерсаадете вуруд этмиш олан Хажы Курбан Эфендинин харем ве махдумуйла докуз нефер тебаасынын руз мерре масарыфларичун шехри Агустосун докузунчу гунунден итибарен мунасиб микдар йевмийе тахсис буйурулмасы Мисафирхане мудири Ахмед Бей тарафындан ифаде ве ишар олунмуш ве кейфийет жаниби Тешрифатдан ледессуал эфендийи мума илейх сайр мусафирлере макис олмадыгы жихетле йевмийе йуз элли гурушдан ашагы идаре олунамайажагындан йевми мезкурдан итибарен бер мужеби низам ики мах муддет тайини менуты рейи али эдути ба музеккире бейан кылынмыш олдугундан эфендийи мума илейх Меккеи Мукерремейе гитмек узре Дерсаадете вуруд эдерек хаккында хурмети лайыканын ижрасы шимеи керимеи мерхамети сениййеден булунмуш олдугундан ол вежхиле эфендийи мума илейхе йевми мезкурдан итибарен йуз элли гуруш йевмиййе тахсисийле ики мах муддет тайини хусусунун Малийе Незарети Желилесине хавалеси Межлиси Валада тезеккур кылынмыш исе де ол бабда не вежхиле эмр уираде и сениййе и векалет пенахилери мутеаллык буйурулур исе ана горе ижра йы муктезасы бабында эмру ферман мен — лехул — эмриндир.

Межлиси Вала Рейс ве Азаларынын мухурлери.

Котормосу:

Осмон мамлекетинин Жогорку Кенешинин токтому.

Кокондук Ажы Мир Курбан аттуу мырза буга чейин да Кокондон Осмон мамлекетине элчи болуп келип, бул жолку Стамбулга келишинде уй —булесу менен бирге Мекеге сапар тартканы бара жатат. Жогоруда аты аталган адамга уй —булесу менен кошо 9 —августтан баштап ар бир кунге жардам катары куруш акча берилиши тууралуу жазуу жазылды.

Протокол боюнча башка коноктордон айырмаланып, аты аталган кунден баштап ага кунуне жуз элуу куруштан телее маселеси Осмон мамлекетинин Финансы Министрлигине билдирилген. Бул маселе Жогорку Кенеште каралса да, мыйзамга

ылайык падыша тарабынан берилген буйрук болгондуктан, бул маселени ишке ашыруу да эмир болуп саналат.

Хижра1268 —ж. Жогорку Кенештин терагасы жана мучелерунун колу.

MEKKE'YE GİTMEK İSTEYEN HOKANDLI ELÇİ HACI MİR KURBÂN EFENDİ VE MAIYYETİNE YEVMİYE TAHSISI

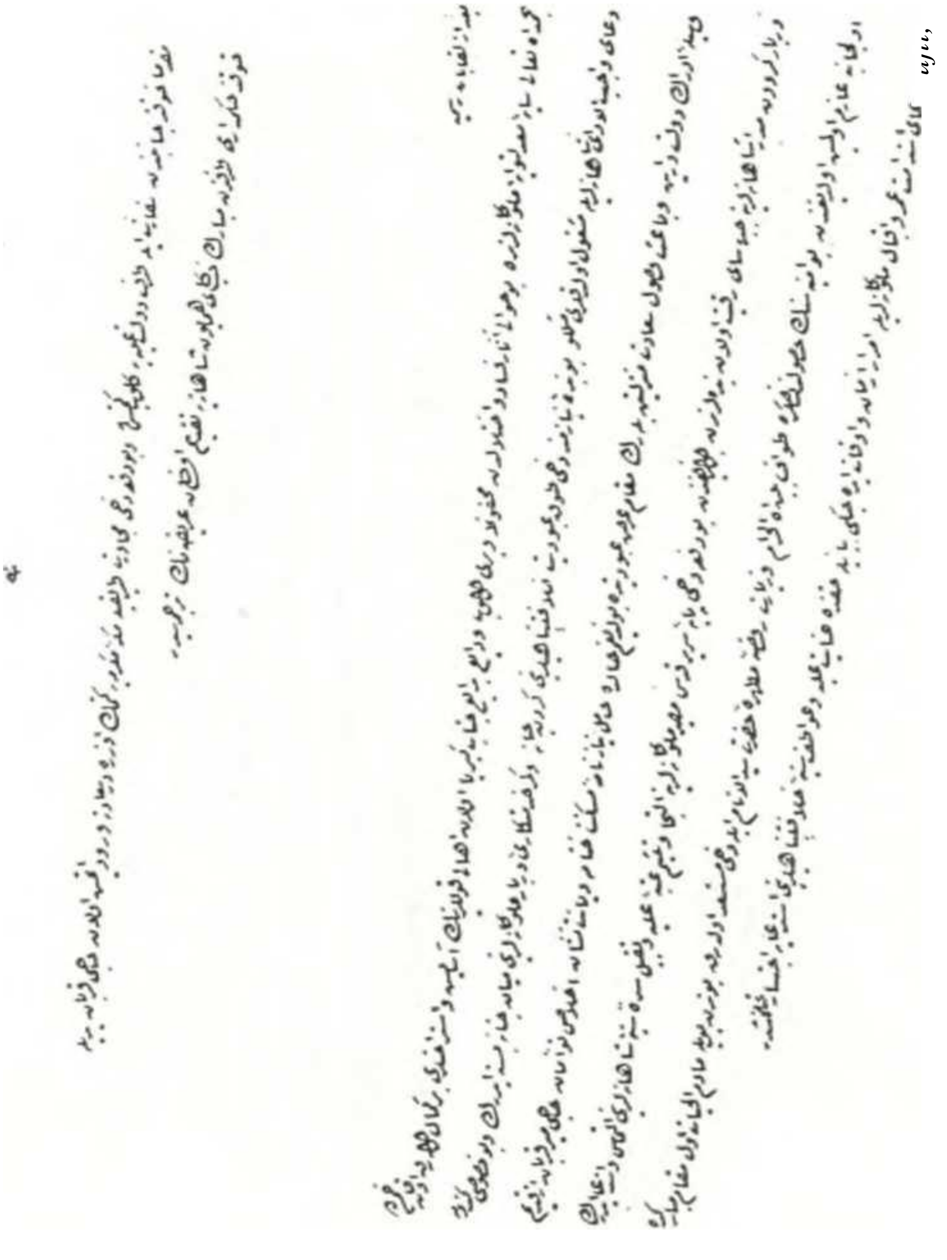

Т ранскрипциясы:

Мукаддема Хоканд жанибинден сефарет иле тарафы Девлети Алиййейе гелуп гитмиш ве бу дефа дахи мужаверет тарыкийле Меккеи Мукерремейе гитмек узре Дерсаадете вуруд этмиш олан Хажы Курбан йедийле Хоканд хукумдары тарафындан мубарек хак ы пай— и хумайун —ы шаханейе такдим олунан арызанын тержемесидир.

Бадез лакабат —ы ресмиййе (кыскартылган абалы)

Би хамдиллахи теала сайе —и маделет — вайе — и мулуканелеринде бу хавали асар — ы фесад у ихтилалден махфуз ве бери олуп ведайи бедайи Женаб — ы Кибрийа олан ахали кулларынын асайиш ве истирахатлери бер —кемал оларак эвкат —ы хамседе дуа —йы важибул — эда — йы шаханелерийле мешгул олдуклары мисиллу бу бенде — и нийаз — менд дахи тавк —ы убудиййети хилафет — пенахилерини герден —и жана ве кемер — и хизмет — кари — и дер — бар — ы мулуканелерини мийан — ы женана бесте едерек ве бу хусусу кендуме весиле и идрак ы девлет и дарейн ве баиси вусул и саадет и мензилетейн билерек макам —ы арз — ы убудиййетде булундугум халде хамили нийаз — наме — и мескенет — хитама дийанет — и нишан — ы ихлас — ы нев — эман Хажы Мир Курбан эз — Кырым дер — бар — ы гердун медар — ы шаханелерине жебхе — са — йы риккыйет олан бенделеринден булундугундан бу деф а дахи пайе — и серир — и кудс — масыр — и мулуканелерине илтижа ве телсим — и атебе —и алиййе ве такбил — и судде —и сениййе —и шаханелери илтимас ве истида эдерек ол жанибе азим олмуш олдугундан бу умнийесинин усулунден сонра таваф — ы Бейтуллахи л — Харам ве зийарет —и Равза —и Мутаххара —и Хазрет —и Сейййидул —енам иле дахи мустесид оларак бундан бейле ма— дамел —хайат ол макам —ы мубарекде би л — икаме дуа — йы истидамет —и емр у икбал и мулуканелерийле имрар — ы эзману эвкат эдежеги бейанийле хаккында инайет — и алиййе ве аватыф — ы сениййе — и хилафет — пенахилерини истидайа ижтисар кылынмышдыр.

Кыскача которулушу:

Буга чейин Кокондон Осмон мамлекетине элчи болуп келген Ажы Курбан аттуу адам бул жолкусунда Мекеге сапар тартып баратып, Кокон екумдарынын Осмон мамлекетинин падышасына жазган катын алып келген. Анда:

Бир канча даназалоочу сездерден сон,

Кудайга шугурчулук, адилеттуу бийликтин натыйжасында ар кандай жамандыктардан алые болуп, кудайдын жараткан пендесинин коопсуздук жана ырахатына маани берилип, беш убак намазда падышаларын да ойлоп, Араб халифатынын мураскоруна кулдугум бар деп билип, жада калса кулдуктун чынжырын мойнумда байлап, макамьщызда эшик кызматчысы болсок, бейиштин ортосунда жургендей жана эки дуйнеде тен ыраазы болгондой, кулдугум бар экенин билдируу менен динге ишенген Ажы Мир Курбан падышалыгы дуйнеде тендеши жок кишинин босогосунда кулдук урган бенделерден болгондуктан, азыр да ыйык такты макамына барып, анын эшигин еткен, Каабаны айлануу, азирети Мухаммеддин кабырын зыярат кылуу, мындан кийинки жашоосун ошол ыйык жайда еткерууну каалаган адамга жар дам беруу маселесин тартынбастан сурандым.

12-THPKEME, №5166

HAREZM ELÇİSİ KUTBEDDİN EFENDİYE ATİYYE VERİLMESİ

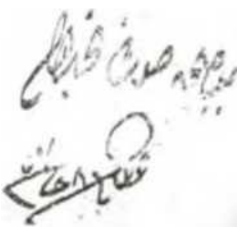

56 • BA. *Cevdet Hâriciye,* nr. 5166

Т ранскрипциясы:

Малийе Назыры Мушур— и Мукеррем Саадетлу Атуфетлу Паша Хазретлери,

Эл —халету хазихи Мехмед Паша Теккесинде икамет узре олан Харезм элчиси Кутбуддин Эфенди, жаниб —и Хижаз — ы Магрифет — тыраза азымет эйлейежегине ве мума — илейх эрбаб — ы зухд у салахдан дуасыйла игтинам олунур зеватдан олдугундан башка тараф —ы эшреф —и шехен —шахийе дахи махсусан хедийе такдим эйледигине бинаен садака — и сер — мекарим — эфсер — и хазрет — и шехен — шпхи олмак узре мума — илейх е харж —ы рах суретийле Малийе Хазинесинден йирми бин гуруш атиййе —и сениййе итасы хусусуна ираде — и сениййе — и мулукане муге алык буйурулмуш олмагла бер — муже
б — и ираде — и алиййе меблагы мезбурун Хазине — и Желиле — и мезкуреден итасы хусусуна химмет буйура дейу

Сах
Буйурулду фи 4 Жа. сене 1257

Мужебинже сурети тахрир олуна Даде фи 8 Жа. сене 1257.

Котормосу:

Хорезм элчиси Кутбеддин мырзага ажылыкка баруусуна кемек керсетуу маселеси.

Буйрук беруучу, улуу урматтуу Финансы министры,

Кунубузде Мехмед Паша Теккесинде жашап жаткан Хорезм (Хива) элчиси Кутбуддин мырза багыштоочу тарапка (Меке тууралуу сез болуп жатат) ибадат кылуу максатында бара тургандыктан аты аталган кадырлуу адамга айрыкча белек берилиши туурасында ага каржылоосу учун мамлекеттин Финансы казынасынан жыйырма мин куруш «падышанын белегин» беруу женундегу буйрук екумдарга тиешелуу. Акча мамлекеттин казынасынан берилиши буйрук кылынган.

Туура, чындык

Буйурулду 4 Жа. хижра 1257

Керек болгон учурда копиясы алынса болот.

8 Жа. хижра 1257 —ж. берилген.

13-THPKEME, №9757

HOKAND HAKİMİNE SAADET GÖNDERİLMESİ

Транскрипция:

Атуфетлу эфендим хазретлери,

Мукаддема Хоканд Хакиминин сефирине тевдиан ирсал олунмуш олан Лихйе — и Саадет хер насыл исе мемалики Иранийеде сефир — и мума — илейхин базы эшкийа тарафындан эмвал ве эшйасы нехбу гарет олундугу сырада зайи олмуш олдугундан эййам —ы мубарекеде ачылуп зийаретийле тешерруф олунмак ве да ават — ы хайрийе — и хазрет — и шехен шахи текрар ве тезкар кылынмак узре дигер бир адед Лихйе — и Саадет инайет ве ихсан буйурулмасы хаким — и мушарун — илейх бу тарафда булунан сефири Хажы Мырза Жан тарафындан нийаз ве истида олунмуш ве ол бабда олан такрири манзур — ы али — и хазрет — и падишахи буйурулмак ичун арз —у такдим кылынмыш олмагла хер не вежхиле ираде — и сенийе — и хазрет — и мулукане мутеаллык ве шереф —судур буйурулур исе ана горе харекет олунажагы бейанийле тезкире —и сенавери терким кылынды эфендим. Фи 18 Мухаррем сене 1277 —ж.

Котормосу:

Улуу урматтуу таксыр,

Буга чейин «лихйе —и саадет» (Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талы) Кокон екумдарына анын элчиси аркылуу женетулген. Бирок бул элчи Иранда буюмдарын тонотуп, зыянга учурагандыктан орозо, айт, кандил кундерунде пайгамбардын сакалынын бир талын зыярат кылуу учун жакшылыгын аябаган шахтардын шахынан даты бир жолу Мухаммед пайгамбардын сакалынан берилиши Кокон хандыгынын азыркы мезгилде Стамбулда журген элчиси Хажы Мырзажан тарабынан жазылуу тур до етунулген. Бул етуныч урматтуу падышага билдирилип, анын берген буйругуна жараша маселе чечиле тургандыгын билдирген атайын жазуу жазылды. 1860 —ж. 7—август.

Т ранскрипциясы:

Маруз — ы Чакер — и Кеминелеридир ки,

Ресиде —и дест —и терким олан ишбу тезкире —и самийе —и асафанелерийле мезкур такрир манзур — ы али —и хазрет —и падишахи буйурулмуш ве сефир — и мума — илейхин истидасынын савушдурулмасы мутеаллык ве шереф — судур буйурулан эмру ираде — и сениййе — и женаб — ы мулукане муктеза — йы мунифинден булунмуш ве такрир — и мезкур йине савб — ы сами — и асафилерине иаде кылынмыш олмагла ол бабда эмру ферман хазрет — и велиййул—эмриндир.
Фи 19 М. Сене 1277.

Котормосу:

Карапайым кулуцуздун арзуусу,

Бул баш вазирликтин жазуусу падышага сунулуп, буга чейин баяндалган элчинин арызынын каралышы тууралуу падышанын буйругу чыккан. Бул маселе боюнча жазылган жазуулар кайрадан баш вазирликке тапшырылышы керек. Андагы буйрук падышага тиешелуу. 1860 —ж. 8—август.

Кокон хандыгынын Стамбулдагы элчиси Мырзажандын етунуч катынын транскрипциясы жана котормосу:

14—ТИРКЕМЕ, №9757

SAADET OÖNDERILK

mst

HOKAND HAKİMİNE LİH VE-İ

Транскрипция:

Тараф —ы али —и мекарим — карилерине геченде арз у нийаз иле хусн — и тесвийесине инайет буйурулужагы вади желилине наил олдугум хусусун шимдийе кадар бир жеваб — ы али хузур этмемиш ве малум — ы атыфет — и мелзум — ы алилери буйурулдугу вежхиле даилеринин шимди бурада теваккуфум мужерред зат —ы шевкет — симат —ы хазрет —и хилафет — пенахинин бу ихсанларына мазхар оларак ол вежих иле авдет этмек казыййесине мебни олмагла лутфен ве атыфетен вад —и желил —и мезкурун бир ан эввел ижрасы хусусуна химмет ве атыфет —и желиле —и кериманелеринин ибзали нийазына ижтисар кылынды. Ол бабда ве хер халде эмр у ираде хазрет —и мен — лехул — эмриндир.

Фи 15 Мухаррем сене 1277—ж.

Эв —да ийул —кадим

Сефир — и Хан — и Хоканд

Абдухур —ражи Мирза Жан.

Котормосу:

Берешен, жоомарт, улуу урматтуу падышага еткенде муктаждыкты билдирген жазуумдун аткарылышы учун сез берилгендиктен максатыма жеткендей болтом. Бирок бул маселенин дале болсо жообун ала элекмин. Мен бул маселенин ишке ашышын тана кутуудемун. Мамлекетиме кайта турган мезгил келди. Бул маселе боюнча чыккан буйрук тузден туз падышага тиешелуу.

1860 —ж. 14 —август.

Эски достордон

Кокон хандыгынын элчиси

умуттуу бенде Мирза Жан

15-THPKEME , №14831

/ ***BOA. İrade Evkaf, Nu: 14831***]

Hokandlı Meyli Bay Efendi'nin memleketi için Lihye-i Saadet talebi

ve bu talebin yerine getirilmesi hakkında irade

Hicri: 24 Muharrem 1268 Miladi: 19 Kasım 1851

' " y '

•w T*** 4>: I**

i *• £j~}.

•c- ^

±r

■3 v/9 N.. %L ....

■ >?',/ / / V c

»f r r $. "4

. / .?>•■ / .„><• İ' № 4

' f J &

/ *

y Y * /

■ . t;

\î w/'-

t? it N/.

///

-

K / r

Транскрипция:

Атуфетлу эфендим хазретлери,

Хоканд мемлекетинде лихйе —и саадет олмадыгы жихетле теберрукен итасы истидасына дайре — и Кокани хажы Мейли бегин вермеси олдугу арзу хали узерине эвкаф —ы хумайун назире — и атуфетлу эфенди хазретлерийле олунан мухаберейи шамил тезкере — йи мезкур арз —у хал иле берабер манзур —ы али — и хазрети падишахи буйурулмак ичун арз—у такдим кылынды. Хазине —и эвкаф — ы хумайунда тевжихи муктазайы тазим олан лихйе — и саадетлерден бирисинин теберрукен итасы хаккында хер не вежихле эмр — у ферман хумайун женабы хилафет пенахи мутеаллик ве шереф нуви мухафаза — и муниф — и узре харекет олажагы бейанийле тезкире — и сенавери терким кылынды эфендим.

Котормосу:

Стамбулдагы мамлекеттик архив дин 14831 номерлуу документа Кокондук Мейли Бай мырзанын мамлекети учун «Лихйе-и саадет»- Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талын сурашы жана бул сураныччты орундатуу учун чыккан буйругу тууралуу. 19-ноябрь 1851 ~ж. Бул маселе боюнча баш вазирдин падышага билдирген жазуусу:

Улуу урматтуу таксыр,

Кокон мамлекетинде Мухаммед пайгамбардын сакалынан жоктугунан улам жакшылыктын жышааны катары берилишин билдирген Кокондук ажы Мейли бектин арызы падышага сунулду. Вакыфтагы таазим кылына турган пайгамбардын сакалынын бир талын жакшылыктын жышааны учун берилиши тууралуу чыккан буйрук улуу урматтуу падышага тиешелуу. Жана иш мыйзам ченемдуу ишке ашыла тургандыгын билдирген бул маселе боюнча атайын жазуу жазылды. (мырзам).

Транскрипция:

Маруз — ы Чакери Кеминелеридир ки,

Ресиде — и дести тазим олан ишбу тезкире — и самийе — и асыфанелерийле мезкур тезкире ве арзухал манзур — у али —и хазрети хилафет пенахи буйурулмуш ве зикролунан лихйе —и саадетлерден бирисинин теберрукен ита —йы мутеаллык ве шереф судур буйурулан емр ве ираде — и Сениййе — и Женаб — ы Мулукане — и муктаза — йы алисинден оларак марр — ул —бейан тезкере ве арзухал йине савб —ы сами —и асифилерине иаде кылынмыш олмагла ол бабда эмр ве ферман хазрети велиййул — эмриндир. Фи 24 Мухаррем 1268.

Котормосу:

Карапайым кулуцуздун арзуусу,

Колуцуздагы башвазирликтин жазуусу жана арыз падышанын кецулуне сунулган. (жана) Баяндалган ыйык сакалдын бир талын жакшылыктын жышааны катары беруу падышанын буйругу. Башвазирдин жазуусу, арыз менен кошо бардык документтер башвазирликке кайрадан тапшырылышы керек. Бул жазуудагы буйрук падышага тиешелуу.

Транскрипция:

Маруз — ы Чакер — и Кеминелеридир ки,

Бу коллары Кокани мемлекети ахалийесинден ? мемлекетимизде де сакал — ы шериф зийаретине бу кадар нуфуз арзусунда исе де тедарики муессер оламайуб акдемже жикаи валайа такдим олунан арз—у хал ибзанейе сайиен али эрзанийле хемелли буйурулмуш исе де эвкаф —ы хумайундан тесвийеси ифаде кылынмыш олмагла мерасим алийелеринден мевжудур ки эвкаф —ы хумайундан бир адед сакал — ы шериф севийесине химмет буйурмалары ичун ижаб иктизайы назарен желиле —и, желбели эвкаф —ы хумайуна хемелли нийазым бейанында исе эмр —у ферман хазрети велиййул эмриндир.

Котормосу:

Буларды Кокон мамлекетинин калкынан езубуздун мамлекетибизде да Мухаммед пайгамбардын сакалын зыярат кылуу, аны ээлееге таасирдуу боло албаган, буга чейин жогорку кенешке (Осмон мамлекетинин) сунулган арыздан улам, аны коргооого ылайык деп табуу падышанын фондунан кабарлангандай, бул фонддогу ыйык сакалдан бир тал берилиши тууралуу чыккан буйрук падышанын буйругу болуп саналат.

16-ТИРКЕМЕ, №337/133

KAŞGAR KADISININ LİHYE-İ ŞERİF TALEBİ

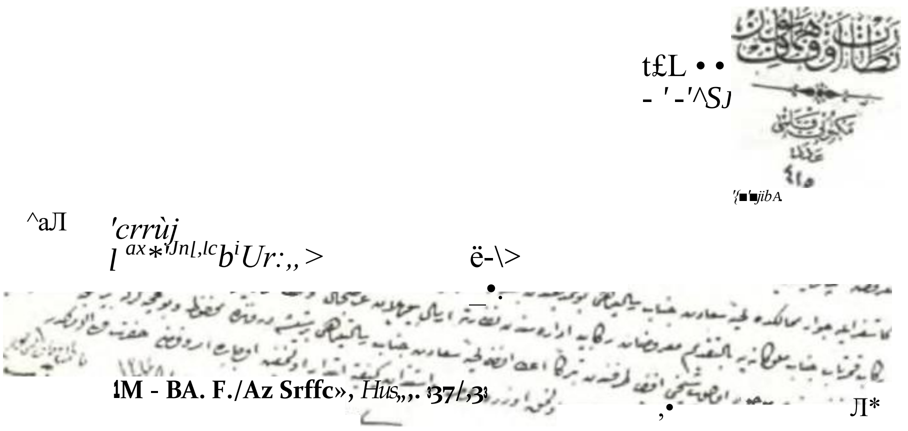

Т ранскрипциясы:

Баб — ы Али

Дайре —и Садарет

Амеди — и Диван — ы Хумайун

901

Кашгар иле живар мемаликде лихйе — и саадет — и женаб — ы рисалет — пенахи булунмадыгындан бахисле бир лихйе — и саадет ихда ве итасы истидасына дайр Кашгар кадысы Хабибуллах Эфенди тарафындан ркаб — ы камер — таб — ы женаб — ы мулуканейе бит — такдим хавале ве ирсал буйурулан арз —ы хал узерине Эскиалипашада вакы Хырка — и саадет дайре — и фахиресинде мевжуд олуп Шейхи Эфенди тарафындан теберрукен ита олунан лихйе — и саадет — иженаб — ы рисалет — пенахи бир шише ве бохчаларла бир чекмеже деруунунда махфуз булундугу халде техйие олунмуш олдугундан ба — сенед эфенди — и мума — илейхе теслим олунмак узре истизан — ы кейфиййет хави Эвкаф —ы Хумайун Незарет= — и Желилесинин тезкиреси леффен арз у такдим кылынмыш олмагла ол бабда хер не вежхиле эмр у ферман буйурулур исе мантук — ы мунифи инфаз олунур эфендим. Фи 26 Ребиул —Ахир сене 1313 ве Фи 4 Тешрин —и Эввел сенен 1311 Садр — ы Азам Камил

Котормосу:

Осмон мамлекети

Баш вазирлик (министрлик)

Мамлекеттик иштер каралчу мекеме

Кашгар жана анын айланасындагы аймакта Мухаммед пайгамбардын сакалынын жоктугунан улам бир талынын белекке берилиши учун Кашгардын казысы Хабибуллах мырза арыз жазган. Эски Алипашадагы «Хырка —и саадет» мекемесиндеги сакалдан Шейхи мырза тарабынан берилсин. Азирети Мухаммеддин бир шишеде сакталган сакалынан бир тал жогоруда аты аталган адамга берилиши учун екумдардын вакфынан кат жазылып сунулган. Анда берилген буйрук ишке

ашырылуусу керек. Фи 26 Ребиул —ахир жыл 1313 Фи 4 Тешрин —и Эввел 1311 Садр — ы азам Камил

Т ранскрипциясы:

Незарет —и Эвкаф —ы Хумайун

Мектуби Калеми

Адед:

415

Хузур —ы Меали — мевфур — ы Женаб —ы Садарет —пенахийе,

Маруз — ы Чакер — и Кеминелеридир ки,

Кашгар иле живар мемаликде лихйе — и саадет — и женаб — ы рисалет — пенахи булунмадыгындан бахисле теберрукен бир лихйе — и саадет ихсан ве итасы истидасына дайр Кашгар кадысы Хабибуллах Эфенди тарафындан рикаб — ы камер — таб — ы женаб — ы мулуканейе бит —такдим Марузат — ы Рикабиййе Идаресинден незарете ирсал буйурулан арз — ы хал ве эфенди — и мума — илейхин мфаде ве режасы узерине Хырка — и Саадет Дайре — и Фахиресинде мевжуд олуп Шейхи Эфенди тарафындан теберрукен ита олунан лихйе —и саадет —и женаб — ы рисалет — пенахи бир шише дерунунда махфуз ве бохчаларла бир чекмеже дерунунда булундугу халде техйи —е олунмуш олмакла ба —сенед эфенди —и мума —илейхе теслим ве ита олунмак узре арз ве истизан — ы кейфийете ибтидар олунмагын ол бабда эмр у ферман хазрет — и велиййул — эмриндир.

Фи 16 Ребиул —Ахир сене 1313

Ве Фи 23 Ейлул сене 1311

Назыр —ы Эвкаф —ы Хумайун Талиб

Котормосу:

Падышанын вакфынын башкармалыгы

Министрликтер менен областтардын арасындагы жазуу иштеринен жоопкер белум

Улуу баш вазирликтин кенулуне,
Карапайым кулунуздун арзуусу,

Кашгар жана ага жакын аймактарда Мухаммед пайгамбардын сакалынын бир талы жоктугунан Кашгардын казысы Хабибуллах мырза екумдардын белек беруу мекемесине арыз менен кайрылган. Жогоруда аты аталган адамга «Хырка — и саадет» мекемесиндеги сакалдан Шейхи мырза тарабынан бокчодо турганына карабастан ырым катары тез арада беруу керектиги жана андагы буйрук екумдарга тиешелуу болуп саналат.

Фи 16 Ребиул —Ахир 1313—ж. 1895 —ж.

Фи 23 сентябрь 1311—ж. 1893—ж.

©кумдардын вакфы

Талиб

17-THPKEME, №6928

HOKAND ŞEYHÜLİSLÂM-ZÂDESI HACI AHMED EFENDİYE ATİ Y YE VERİLMESİ

61 - BA. *irâde-Meclis-i Vükelâ.* **nr. 6928**

Транскрипция: (Баш вазирдин падышага билдирүүсү)

Атуфетлу Эфендим Хазретлери,

Межлис —и Вала дан калеме алынуп мелфуф арз — ы хал иле берабер манзур — ы али буйурулмак ичун такдим кылынан мазбата меалинден мустефад олдугу вежхиле Хоканд киши — заделеринден Хажы Ахмед Эфенди бу керре вилайети жанибине азимет эдежегинден ве атифет — и сениййейе шайан олуп бу макулелерин шайе — и хазрет — и мулуканеде татйиби шан — ы али иктизасындан олдугундан мума — илейхе беш йуз гуруш атиййе —и сениййе итасы тезеккур кылынмыш исе де ол бабда хер не вежхиле ираде — и сениййе — и женаб — ы шехрийари мугеаллык ве шереф — судур буйурулур исе ана гере харекет олунажагы бейанийле тезкире —и сенавери терким кылынды эфендим.

Фи 4 Ш, 1267.

Котормосу:
Жогорку кеңештин буйругу, №6928

Кокондук шайхул ислам (диний иштер боюнча башчы) Хажы Ахметке белек берүү тууралуу.

Кокондогу диний иштер боюнча башчы Хажы Молдо Ахмет ажылыкка барып келатып Стамбулда убактылуу байыр алып, мамлекетине кайтаарда ага падыша тарабынан белек берүү тууралуу чыккан буйрук. 6 —Июнь 1850—ж. Осмон мамлекети султан Абдулмежиддин мезгили.

Улуу урматтуу таксыр,

Осмон мамлекетинин Жогорку Кеңеши тарабынан жазылып, арызы менен кошо кенулдү буруу үчүн сунулган токтомдон байкалгандай Кокондон келген Хажы Ахмед мырза кайра мамлекетине сапар тартаарда ага достуктун белгиси катары беш жүз куруш (Осмон мамлекетинде акча бирими) падышанын белеги берилиши каралган. Бул маселе боюнча падыша кандай буйрук чыгарса, ошого жараша ишке ашаарын билдирген атайын жазуу жазылды.

Транскрипция:

Маруз — ы Чакер — и Кеминелеридир ки,

Ресиде — и дест — и ибжал олан ишбу тезкире — и самийе — и асафанелерийле зикролунан мазбата ве арз — ы хал мешмул —ы лухаза — и шевкет — ифаза — и хазрет —и шахане буйурулмуш ве тезеккур ве истизан буйурулдугу вежхиле мума —илейхе ол микдар атиййе —и сениййе ита олунмасы шереф —риз —и сунух —у судур буйурулан эмр — у ираде — и сениййе —и женаб —ы мулукане муктезайы мунифинден оларак мезкур мазбата ве арз — ы хал йине савб — ы сами — и асафилерине иаде кылынмыш олмагла ол бабда эмр—у ферман хазрет — и велийййул — эмриндир.
Фи 5 с. 1267.

Котормосу:
(Илим адамдарынан башка бардык адамдардын баш вазирге жазган катынын башы темендегудей кай рылу у менен башталат)

Карапайым кулуцуздун арзуусу,

Конокту узатуу аземи баш вазирлик билдирген токтом жана анын арызынын негизинде жургузулушу падышанын буйругу болуп саналат. Маселени талкуулоо жана акылдашуу буйрук кылынган. Аты аталган конокко падышанын белегин (Осмон мамлекетинде атайын падышанын белеги деп аталган акча беруу адаты болгон) беруу тууралуу буйрук чыккан. Токтом жана иш чаралар (арыз менен кошо) баш вазирликке билдирилиши керек. Бул чыгарылган чечимдер падышанын буйругу болуп саналат.

НОКЛКО AHMED A11YYE

Транскрипция:

(Межлис —и Вала Мазбатасы)

Хоканд Шейхул —ислам —заделеринден Хажы Ахмед Эфендинин ба — такдим Межлис —и Валайа ита буйурулан бир кыта арз — ы халинде хайли муддет Дерсаадетде мусафиретен муким оларак бу керре вилайети жанибине азимет эдежегинден ве муктаж — ы атыфет — и сениййе булундугундан бахисле бир микдар атиййе — и сениййе итасы истирхам олунмуш ве сурет — и истидайа назаран эфенди — и мума — илейх шайан — ы атыфет — и сениййе олдугу анлашылып бу макулелерин сайе — и мекарим вайе — и хазрет — и мулуканеде татйиби шан — ы али иктизасындан булунмуш олдугундан мума — илейхе дахи бешйуз гуруш атиййе — и сениййе итасыйла тараф — ы хазрет — и падишахы ичун истижлаб —ы да ават —ы хайриййеси Незарет —и Желиле —и Харижийе иле бил мухабере Межлиси Валада тезеккур кылынмыш олмагын ол бабда хер не вежхиле ираде — и сениййе —и векалет — пенахилери мутеаллык буйурулур исе ана гере кейфийетин Малийе Незарет — и Желилесине хавале буйурулмасы бабында эмр — у ферман хазрет — и мен — лехул— эмриндир.
Фи 17 В. 1267.

Котормосу:

Осмон мамлекетинин Жогорку Кецешинин токтому

Кокон дин адамдарынан шайхул ислам Хажы Ахмед мырзанын Осмон мамлекетинин Жогорку Кенешине берген жазуусунда (арыз) кептен бери Стамбулда конок катары жургендугу, елкесуне кайра кайтаарында комок керсетуу, достукту чындоо максатында падышанын белегинин берилиши етунулген. Жогоруда аты аталган киши мамлекеттик кызматкер болгондуктан ага беш жуз куруш падышанын белегин беруу маселесин Осмон мамлекетинин Жогорку Кецеши менен тышкы иштер министрлиги талкууга алып, финансы министрлигине тапшырышы падышанын буйругуна туура келет.

«оклад. ?EVHOu

' VS2B!AH*«>EFE№,.ÏE

AT7V
YE

*Ctj.
Ü
. .J ■*■ • Vj
V ‘tbj; ~>*a

Ji><& •b-v'*4i, *«**.- •
^-4,0 **«i>i .4 ч**
■>lt ^

c
I

4>
P*a2
Cv

Транскрипция:

Маруз — ы Чакер — и Кеминелеридир ки,

Хоканд Шейхул —Ислам — задеси Хажы Молла Ахмед Эфенди демекле маруф олуп Дерсаадет тарыкийле хажж-ы шерифе азимет ве авдет ве бу тарафда бир муддет мусаферет эдерек бу дефа Хоканд дийарына азимет ве Хоканд хакимине хитабен эмир наме дахи ихсан буйурулмуш исе де мукаддема вурудумузда ве шимди авдетимизде бир гуна атиййе —и сениййе —и женаб —ы жихан—дарийе наил оламадыгымыздан ве абд —ы даилери мустахакк —ы инайет вел —ихсан олдукларымыздан бахр — ы элтаф — ы алиййелеринден мержудур ки атиййе — и сениййе — и женаб — ы падишахи ихсан ве инайетле месрурен авдет ве азиметлеримизе мусааде —и алиййелери эрзан буйурулмак бабында ве каффе —и ахвалде эмр—у ферман хазрет — и велиййул — эмриндир.

Бенде

Хажы Молла Ахмед Эфенди

Даилери.

Котормосу:

(Илим адамдарынан башка бардык адамдардын баш вазирге жазган катынын башы темендегудей кай рылу у менен башталат)

Карапайым кулунуздун арзуусу,

(Мен) Кокондук шайхул ислам Хажы Молдо Ахмед таанымал бир адам катары Стамбул аркылуу ажылыкка барып кайра келатып, бул жерде белгилуу бир мезгилге чейин конок катары калып, эми мамлекетке кайтаар мезгилим. Кокон акими учун эмир наама мурун келген азыр да кайтып жаткан мезгилде урматтуу екумдардын белегине татыгандыгыма ото кубанычтамын, кайра кайтуубузду ылайык деп

уруксат беруу падышанын буйругунун негизинде ишке ашаары анык. Бул маселе

боюнча чыккан буйрук падышага тиешелуу.

Пенде

Кокон шайхул исламы Хажы Молдо Ахмед мырза

Мамлекет жана падыша учун ар дайым дуба (бата) кылуучулардан.

18-THPKEME, №10/346

Еухара 3МНргае ^сеНеТуАе ТуpraH AHHHH KHTenTepAHH TH3Mecn. 1820 —

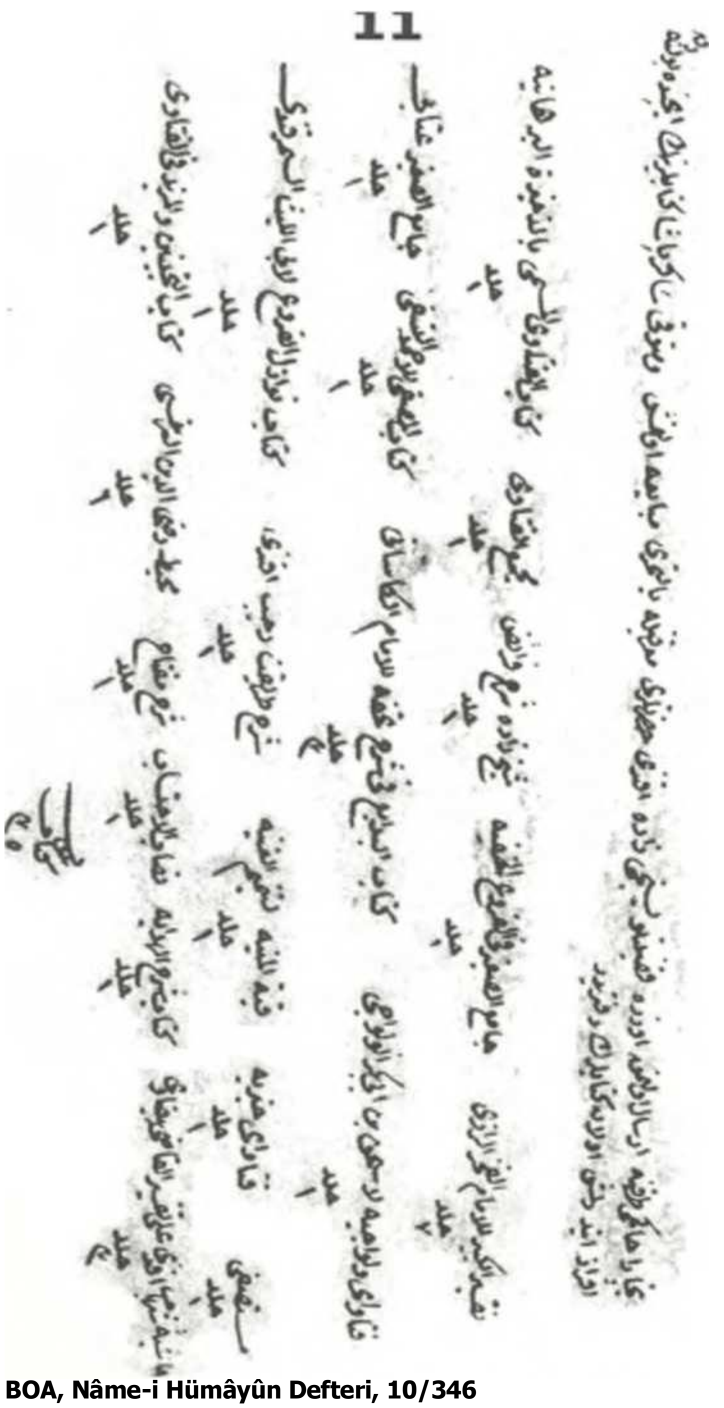

BOA, Nâme-i Hümâyûn Defteri, 10/346

Транскрипция:

Бухара хакими тарафына ирсал олунмак узре фазилетлу Йасинжи-заде эфенди хазретлери марифетийле бит-тахарри мубайаа олунмуш ве мутевеффа Шакир паша китабларынын ичинде булунарак ифраз итдирилмиш олан китабларын дефтеридир.

Тефсирул-кебир Лил-Имамил Фахрир-Рази жилд 7

Самиус-Сагыр фил-Фуруил Ханефиййе жилд!

Шейх-заде Шерху Фераиз жилд 1

Межмаул-фетава жилд 1

Китабул-Фетава Эл-мусемма Биз-Захиретил-Бурханиййе жилд 1

Фетава-йы Китабул-Бедайи Китабул-Мусаффа Велважиййе Фи-Шерхи Тухфе Лил-Ахмедин-Несефи ли-Исхак лил-Имамил Касани жилд1 ибн-и Эби жилд 3

Бекрил-Велважи жилд!

Шерху Тарикати	Китабу	Хашийе-и Шихаб	Китабу
Жамиус-Сагир Итабы жилд!	Мустасфа жилд!	Фетава-йы Хайриййе жилд!	Куббетул-Муниййе ли-Тетмимил Феннийе жилд 1
Режеб эфенди	Невазилил-фуру	эфенди	Шерхил-хидайе

жилд!	ли-эбил- лейсис Семерканди жилд!	ала-тефсирил Кады Бейзави жилд!	жилд!	
	Нисабул-Ихтисаб жилд!	Шерху Мифтах жилд!	Мухиту Разийййуддинис Серахси жилд 6	Китабут тежеббуней вел-мезид фил-фетава жилд!

Йекун китап 3 5

Хижри 2 Жемазийелеввел 1235/милади 16 Шубат 1820 БОА, Наме-и Хумайун Дефтери, 10/346

Котормосу:

Имам Фахрир-Рази боюнча Курандын тушундурмесу,

Захиретил-Бурханийййенин фетвалар (бир маселенин шариат боюнча каралышы)

китеби,

Итабинин чакан жыйынды китеби,

Режеп эфендинин ачыктоо китеби,

Негизги жоопкерчилик,

Ханефилик боюнча чакан китеп,

Велважи Исхак ибн-и Эби Бекрил Велважинин фетвалары,

Мустасфаа,

Невазилил Фуру ли Эбил Лейси Семеркандинин китеби,

Ачыктоочу (жиликтеп, ийне-жибине чейин) ачкыч китеп.

19-THPKEME, №138/27

RUSYA'DAKİ MÜSLÜMANLARIN EĞİTİMLERİN! GELİŞTİRMEK MAKSADIYLA OSMANLI MATBAA HARFLERİ GÖNDERİLMESİ

Î. i

>1.4 Aon

-i -*V? *S*

,î

>\ ,v. J.

№.£

'4 "%3

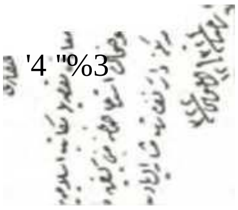

İ i:L

■*%*

3-I4'

1;ˑ ?

v*':4 *<>

•?

3,*N -*A*

• V 3

'•i-?-"5?

i, O

•|;LI˙

f t l f r

MS-

118- **BA.** *Yıldız Sadâret Resmi Maruzatı,* **nr. 138/27**

Транскрипция:

Баб — ы Али

Дайре —и Садарет

Амеди — и Диван — ы Хумайун

2146

Девлетлу эфендим хазретлери,

Русйадаки эхл — и Ислам арасында нешр — и маариф максадыйла мекатиб — и Исламиййейе махсус кутуб ве ресаил таб эдилмек узре векили булундугу матбаа хисабына мухтелифул —жинс беш йуз кыййе Османлы хуруфунун ималийле верилен арз —ы халде истида олунмасына мусааде итасы Мухаммед Захид Шамил мухруйле верилен арз —ы халде истида олунмасына мебни кейфиййет Дахилийе Незарет —и Желилесине ледел —ишар хуруф —ы мезкуренин имал ве ихражына рухсат верилмеси, оража маариф —и Исламиййенин интишарына хизмет эдежеги ве орайа Османлы хуруфу ихражында бес герулемедигине дайр незарет —и мушарун илейхадан жевабен алынан тезкире леффен арз у такдим кылынмыш олмагла ол бабда хер не вежхиле ираде — и сениййе хазрет — пенахи шереф — мутеаллык буйурулур исе мантук — ы алиси инфаз эдилежеги бейанийле тезкире — и сенавери терким кылынды эфендим.

Садразам Ферид

Фи 6 Режеб сене 1324

Ве Фи 12 Агустос сене 1322

Котормосу:

Россиядагы мусулмандарга билим беруу максатында Осмон мамлекетинин басма тамгаларын женетуу боюнча.

Россиядагы мусулмандардын билимин жогорулатуу, аларга билим берууну жаюу максатында мусулман мектептерге тиешелуу китеп жана брошюраларды

басып чыгаруу учун Мехмед Захид Шамилдин екулчулугунде типографияга Осмон тамгаларын колдонууга уруксат берилиши тууралуу тышкы иштер министрлигинин жазуусунун сунулганына байланышкан баш вазирликтин жазуусу.
(Султан II. Абдулхамиддин мезгили)
25 —август 1906 —ж.
Йылдыз Башвазирлик расмий жазуусу, №138/27

Осмон мамлекети Баш вазирлик Жазуу иштер белуму
2146
Деелеттуу, улуу урматтуу,

Россиядагы мусулмандарга билим жаюу максатында мусулман мектептерге тиешелуу китептерди жана брошюраларды бастырып чыгаруу учун типографияга беш жуз кыййе (окка —400 дирхемге барабар) осмон арриптеринин чыгарылып Россияга женетулуусу учун уруксат беруусу тууралуу Мухаммед Захид Шамилдин мееру менен берилген арызда тышкы иштер министрлигине кабар берилген мезгилде баяндалган ариптердин чыгарылышы жана женетулушуне уруксат берилиши, анткени ал мусулмандардын арасында билимдин жайылышына кызмат кыла тургандыгы жана ал жерге Осмон мамлекетинин ариптеринин женетулушуне эч бир каршылык жок экенине байланышкан жогоруда аты аталган министрликтен алынган жазуу сунулуп, андагы берилген буйрук падышага тиешелуу болгондуктан бул улуу сез аткарыла тургандыгына байланышкан жазуу жазылды.

Баш вазир Ферид

20—**ТИРКЕМЕ, №**4/2

ноклкои милшм «Acı вяаавр MEMLEKETİNE OİD.Ş,

.-.S' t 4
•ч i
"A •c %
:.Э *
•f . 1
i T
ı, - - $
-л Я-Ş ^
1^:

-3

i İ ^,‘
.J■ -*J* •*г.*
"Ч
n \
*
-иЯ- О- ■и,,
Д-А
.
: .
^ o .
■>>
■
»»л

ri

Транскрипция:

Тараф —ы Эшреф —и Хазрет —и Незарет — пенахиден Хекимбашы Эфендийе,

Хоканд ахалисинден олуп муддет — и медидеден беру Мектеб — и Тыббийе — и Шаханеде Фариси хожалыгы этмекде булунан Хажы Рахмет Эфендинин йерине бир векил тайин эдерек мемлекети жанибине муваккатен азиметине рухсат итасы ве кендусуне рутбе — и рабиадан бир кыта нишан — ы али верилмеси илтимасына дайр Хоканд Сефири тарафындан такдим олунан бир кыта такрир манзур — ы вала — йы семиханелери буйурулмак ичун леффен такдим кылынан нишан — ы али итасы низамына мугайир олдугундан ана жеваб верилур исе де мума —илейхин ол вежхиле йерине бирини тевкил эдерек муваккатен мемлекетине азимети рейу рухсат —ы алиййелерине менут меваддан олдугундан ол бабда не вежхиле тенсиб буйурулур исе тараф — ы ажизанеме ишары бабында эмр у ферман хазрет —и велиййул — эмриндир.
Фи 23 Р. сене 1245

Котормосу:

Тышкы иштер министрлиги, №4/2
Кокондук мугалим Хажы Рахмет мырзанын мамлекетине кайтышы учун алынуучу уруксатнаама тууралуу.

Кептен бери «Мектеб —и Тыббийе —и Шаханеде» (медициналык окуу жайда) перс тилин уйреткен Кокондук Хажы Рахмет мырзага тертунчу даражадагы сыйлык берип, мамлекетине, Коконго барып келуусуне уруксат берилуусу учун баш дарыгерге тышкы иштер белумунен жазылган уруксатнаама. Осмон мамлекетиндеги Султан Абдулмежиддин мезгили.
19 март 1849 —ж.

Шарапаттуу улуу министрликтен баш дарыгерге,

Кептен бери медициналык окуу жайда перс тилин уйретуп жаткан Кокондук Хажы Рахмет мырзанын ордуна убактынча бир адам дайындоо; Хажы Рахмет мырзанын болсо мамлекетине барып келуусу учун уруксат берилуусу; Ага «рутбе — и рабиа» деп аталган аскердик колбашчы даражасына туура келген мамлекеттик кызматтагы адамдарга тапшырылуучу сыйлыктын берилиши тууралуу Кокон элчиси тарабынан официалдуу жазуу менен билдирилген сунушу сыйлык беруу эрежесине туура келбесе да, езунун ордуна бирин дайындаганда гана жогорудагы сунуш кабыл алынаары каралды; Бул маселе боюнча жазуу турундо билдируу жана чыккан чечим падышанын буйругу болуп саналат.

19 —март 1849 —ж.

21—ТИРКЕМЕ, № 61-2/6

BOA, DH. İD, 61-2/6

Т ранскрипциясы:

Дахилийе незарети идаре — и умумийе Эврак —ы умуми

нумарасы: 1086 Калем нумарасы: 10385 Тарих — и тесвид: 1

Шубат, сене 1330 Тарих —и тебйиз: минху1

Харижийе Незарет — и Желилеси Жаниб — и Алисине

Табиййет —и Османийейе кайд у кабуллери истидасыны хави Шамда муким Туркистан —ы Рус ахалисинден ве Русйа тебеасындан Хажы Мухаммед Ресул ве зевжеси тарафындан верилен арзухал ве мербубатынын леффийле Сурийе вилайет —и алийесине варид олан 10 Канун —ы сани, сене 1330 тарихли ве 1086 нумролу тахрират мелфуфатыйла берабер такдим кылынмыш ве мундерижат —ы эврака назаран кабул —и табиййетлери мувафык герулмуш олмагла ол бабда Руми 1 Шубат 1330/Милади 14 Шубат 1915 БОА, ДХ. ИД, 61-2/6

Котормосу:

Туркстандык, бирок Шамда (Дамаскта) жашаган Хажы Мухаммед Расул жана емурлук жарынын Осмон мамлекетинин жарааны болуу тараптарынын кабыл алгандыгына байланышкан Ички ишетр министрлигинен Тышкы иштер министрлигине женетулген официалдуу жазуу.

Ички иштер министрлиги жалпы иштер боюнча белум.

Документтин номери 1086

Жазуу номери 10385

Каралоо кагазы 1 февраль 1330

Ак кагазга жазуу датасы 1 андан

Улуу урматтуу Тышкы иштер министрлиги

Осмон мамлекетине кабыл алуунун каалаган Дамасктык , бирок тубу Туркстандык (Россия Туркстаны) жана Россия жараанынан Хажы Мухаммед Расул жана аялы тарабынан берилген арызы жана башка бута байланышкан кагаздар конверти менен Сирия челкемунун башкаруучуга 10 —январь 1330 —ж. келип, 1086 номерлуу расмий кат менен сунулган жана ичиндеги жазуулар етумдуу деп табылган. 14 —

февраль 1915 —ж.

III. ТИРКЕМЕ. ИЛИМИЙ ИШТЕ КЕЗДЕШКЕН ТАРЫХЫЙ ОКУЯЛАРДЫН ДАТАСЫ:

1846---------- - *Хазине—и эврак* атындагы архив курултаи жыл

1876 —1909 - - Абдулхамид II бийлик кылган жылдар

1808- 1839 - Махмуд Адли II бийлик кылган жылдар

1820---------- - Кокондук элчи Мир Курбандын Стамбулга келиши

1852---------- - Кокондук элчи Мир Курбандын Стамбулга экинчи жолу

келиши 1839-

1861 1861 - - Абдулмежид бийлик кылган жылдар

1876 - Абдулазиз бийлик кылган жылдар

1809- 1822 - Кокон хандыгында Омор хан мезгили

1822-1842 - Мадали хан бийлик кылган жылдар

1844-1858 - Кокон хандыгында Кудаяр хан башкарган жылдар

1862-1863 - Кокон хандыгында Кудаяр хан башкарган жылдар

1865-1875 - Кокон хандыгында Кудаяр хан башкарган жылдар

1858-1862 — Малля хан бийлик кылган жылдар

1867-1877 — Кашгар хандыгында Якуб бек бийлик кылган жылдар

1806-1825 — Хивада Мехмед Рахим хан бийлик кылган жылдар

1800-1826 — Бухара эмири Хайдар шах бийлик кылган жылдар

1827- 1860 — Бухара эмирлигинен Насрулланын мезгили

1804 — ж. - — Серптердин кетерулушу

1806-1812 - Орус — тур к согушу

1828- 1829 - Орус — тур к согушу

1853-1856 - Крым согушу

1808 —1839 - - Осмон мамлекетинде Махмуд II мезгили

1831---------- - «Таквим —и Векаи» аттуу алгачкы расмий гезиттин

чыгышы

1834---------- - Аскердик, медициналык окуу жайлардын ачылышы

1839-1861 - - Абдулмежид бийлик кылган жылдар

— — — Лондон конференциясы

~~1841~~1856 — Крым согушу

1853

1856

1861

1876

1877

1878

1908

1908

1911

1825

1830

1847

1857

1862

1898

1916

1864

1869

1872

1876

1514

1906

1898

1822

1861

1877

-----------Ы*слахат ферманы кабыл алынган жыл*

— 1876— Абдулазиз бийлик кылган жылдар

-----------Осмон мамлекетинде Мурат V бийлик кылган жылдар

— 1878— Орус — турк (93) согушу

—Берлин келишими

-----------*II Мешрутийеттин кабыл алынышы*

— 1918 — Мехмет Решат V бийлик кылган жылдар Ливия (Траблусгарп) согушу

-----------Жихангир кожонун кетерулушу

Кокон аскерлеринин жортуулу Катта Теренун кетерулушу

Валихан теренун кетерулушу Кашгардыктардын Кытайга карты

-1863 кетерулушу Андижан кетерулушу Улуттук —

боштондук кыймыл Якуб бектин Кашгарды ээлеши

Якуб бектин Сары —Келдегу кетерулушке карты жортуулу

Дунгандардын Якуб бекке карты кетерулушу

-1868 — 1877— Якуб бектин Кытайлыктарга карты

согушу Чалдыран согушу

-----------Верныйда мусулмандардын биринчи съезди

---------—Андижан кетерулушу

— 1842 — Мадали хан бийлик кылган жылдар

— 1876— Абдулазиз II мезгили Якуб бектин елген жылы

1884----------- Чыгыш Туркстанга "жацы жер" атынын берилиши

1893—1894— Дукчи Ишан «Ибрат ал — гафилин» («Капилеттен сабак алуу») аттуу эмгегин жазган жылдар

1833----------- Кутахйа келишими
1839—Танзимат ферманы кабыл алынган жыл

IV. ТИРКЕМЕ. ОСМОН МАМЛЕКЕТИНИН ЖАНА ОРТО АЗИЯ МАМАЕКЕТТЕРИНИН УКФМДАРЛАРЫНЫН БИЙАИККЕ КЕАГЕН ЖЫЛДАРЫ:

ОСМОН МАМЛЕКЕТИНИН СУЛТАНДАРЫНЫН БИЙАИККЕ КЕАГЕН ЖЫЛДАРЫ:

1. Эртугрул Гази (чакан мамлекет)		1231-1281
2. Осман Гази		1281-1300
3. Орхан Г ази		1324-1362
4. Мурад I (Худавендигар)		1362-1389
5. Байезид I	(Йылдырым)	1389-1402
6. Сулейман I	(эмир)	1402-1410
7. Муса хан	(Челеби)	1410-1413
8. Мехмед I	(Челеби)	1413-1421
9. Мурад II	(Гази)	1421-1444 + 1445 + 1446+1451
10. Мехмед II	(Фатих)	1444-1445 + 1445-1446 + 1451-
1481		
11. Байезид 11	(Вели)	1481-1512
12. Селим I	(Йавуз)	1512-1520
13. Сулейман II	(Кануни)	1520-1566
14. Селим II		1566-1574
15. Мурад III		1574-1595
16. Мехмед III		1595-1603
17. Ахмед I		1603-1617
18. Мустафа I		1617-1618+1622-1623
19. Осман II	(Г енч)	1618-1622
20. Мурад IV		1623-1640

21	Ибрахим хан	1640-1648
22	Мехмед IV (Авжы)	1648-1687
23	Сулейман III	1687-1691
24	Ахмед II	1691-1695
25	Мустафа II	1695-1703
26	Ахмед III	1703-1730
27	Махмуд I	1730-1754
28	Осман III	1754-1757
29	Мустафа III	1757-1774
30	Абдулхамид I	1774-1789
31	Селим III (Шехид)	1789-1807
32	Мустафа IV (Мактул)	1807-1808
33	Махмуд II (Адли)	1808-1839
34	Абдулмежид I119	1839-1861
35	Абдулазиз хан*	1861-1876
36	Мурад V	1876
37	Абдулхамид II*	1876-1909
38	Мехмед V (Решад)	1909-1918
39	Мехмед VI (Вахидеддин)	1918-1922

119 Бул екумдарлардын мезгилинде Орто Азия мамлекеттери менен дипломатиялык байланыш болгонун архив документтери тастыктайт.

КОКОН ХАНДЫ ГЫ НЫ Н ОКПМДАРЛАРЫНЫН БИЙЛИККЕ КЕЛГЕН ЖЫАДАРЫ:

1. Шахрух бий	1709-1721
2. Абдурахим бий (Шахрух бийдин уулу)	1721-1734
3. Абдулкарим бий (Абдурахим бийдин агасы)	1734-1750
4. Ир дана бий	1751-1769
5. Нарбото бий	1770-1798
6. Алим хан (хан титулу кабыл алына баштаган)[120]	1798-1810
7. Омор хан*	1810-1822
8. Мухаммед Али хан (Омор хандын уулу)*	1822-1842
9. Шераалы хан	1842-1844
10. Кудаяр хан*	1844-1858
11. Малля хан	1858-1862
12. Кудаяр хан	1862-1863
13. Шахмурад хан (Сарымсактын уулу)	1862-1863
14. Султан Сейид (Малля хандын уулу)	1863-1865
15. Кудайкул	1865 (эки:
16. Кудаяр хан*	1865-1875

---

120 Бул екумдарлардын мезгилинде Осмон мамлекети менен дипломатиялык байланыш болгонун архив документтери тастыктайт.

ХИВА ХАНДЫ ГЫ НЫ Н вКУМДАРЛАРЫНЫН БИЙЛИККЕ КЕЛГЕН ЖЫЛДАРЫ:

1. Бухара хандыгы	1599-1747

Жанилер (Аштарханийлер):

2. Абдулмумин	1747-1751
3. Убайдулла	1751-1752

Мангыттар:

4. Мухаммед Рахим	1752-1754
5. Даниял бей аталык	1754-1770
6. Абулгази	1758-1785
7. Масум Мурад	1785-1800
8. Хайдар*	1800-1826
9. Хусейин	1826
10. ©мер	1826-1827
11. Насруллах	1827-1860
12. Музаффер ад —Дин*	1860-1885

1868-1917-жж. Чейин Российнын вассалы болгондор:

13. Абдулахад*	1885—1911
14. Саид Алим	1911 — 1919

1917-ж. баштап советтик системанын ичинде:

Исмаил Энвер	1922

БУХАРА ЭМИРЛИГИНИН вКУМДАРЛАРЫНЫН БИЙЛИККЕ КЕЛГЕН ЖЫЛДАРЫ:

1. Илъбарс —хан I	1511-1525
2. Султан Ходжи —хан I	1525-1527
3. Хасан Кули —хан I	1527-1530
4. Суфьян — хан I	1530-1531
5. Буджунга —хан I	1531-1533
6. Аванак —хан I	1533-1534
7. Кол —хан I	1534-1540
8. Агатай —хан I	1540-1546
9. Дост —хан I	1546-1558
10. Ходжи Мухаммед —хан I	1558-1603
11. Араб Мухаммед — хан I	1603-1622
12. Илъбарс— хан II	1622-1623
13. Исфандияр — хан I ибн Араб Мухаммед	1623-1642
14. Саид Мухаммед —хан I	1642-1643
15. Надир Мухаммед —хан I	1643-1645
16. Абдул Гази —хан I ибн Араб Мухаммед	24.VIII.1603 -
1645-1663	
17.Ануша —хан I	1663-1686
18. Худайда — хан I	1686-1689
19. Эренг — хан I	1689-1694
20.Джучи —хан I	1694-1695
21. Кабакли — хан I	1695-1695
22. Кули Мухаммед —хан I	1695-1697
23. Шах Нияз—хан I	1697-1701
24. Муса — хан I	1701-1703
25. Араб Мухаммед — хан II	1703-1703

* Бул с
диплом

26. Ходжи Мухаммед —хан II	1703-1714
27. Эдигер —хан I	1714-1714
28. Эренг —хан II	1714-1715
29. Шир Гази —хан I	1715-1728
30. Ильбарс — хан III	1728-1741
31. Абу Мухаммед —хан I	1741-1742
32. Абдул Гази —хан II	1742-1745
33. Гарип—хан I Бану Гарип	1745-1750
34. Абдалла Карабай —хан I	1750-1753
35. Султан Тимур Гази —хан I	1753-1764
36. Гарип—хан II ибн Гарип	1764-1791
37. Абдул Гази —хан III ибн Гарип	1791-1804; 1806 — 1806 — ?
38. Ильтузар Инак —хан I ибн Иваз	1804-1806
Кунграт	
39. Мухаммед Рахим — хан I Бахадур	1806-1825
40. Аллакули — хан I Бахадур	1825-1842
41. Мухаммед Рахим Кули —хан I*	1842-30.1.1846
42. Мухаммед Амин —хан I Бахадур	1846-.111.1855
43. Абдалла — хан I	1855-1.IX.1855
44. Кутлуг Мухаммед Мурад Бахадур —хан I	1855-1856
45. Махмуд — хан I	1856-1856
46. Мухаммед —хан I	1856-.IX. 1864
47. Мухаммед Рахим —хан II Бахадур*	1845-1864-1910
48. Исфандияр — хан II Джурджи Бахадур	1871-1910-1918
49. Сеид Абдалла —хан I	1918-1920-1920

* Бул екумдарлардын мезгилинде Осмон мамлекети менен дипломатиялык байланыш болгонун архив документтери тастыктайт.

ТУРКСТАН ГЕОГРАФИЯЛЫК АТАЛЫШТЫН ПОЛИТОНИМГЕ ОТУШУНУН ХРОНОЛОГИЯСЫ121:

1. Туркстан областы	.06.1865—11.07.1867
2. Туркстан Генерал-Губернатор дугу	11.07.1867 — 12.06.1886
3. Туркстан крайы	12.06.1886 — 30.04.1918
4. Туркстан Советтик Федеративдик Республикасы	30.04.1918 — .09.1920
5. Туркстан Советтик Социалисттик Республикасы	.09.1920 — 27.10.1924
6. ©збек, Кыргыз, Казак, Тажик жана Туркмен Советтик Социалисттик Республикалары	1924 — 1991

---

121 Бул жерде Туркстан атынын орус падышачылыгы аты аталган аймакты ээлеген сон, Туркстан географиялык аталыштын политоним катары колдонулуп, анын ордуна Орто Азия терминин географиялык аталыш катары колдонула баштаганын керсетет.

Кокон хандыгын башкарган минг династиясынын екулдерунун алгачкы хандарынын хронологиясы: 122

Башкаруучу екумдарлар:	**Алардын башкарган жылдары: (нарратнвднк булактар боюнча)**		**Лэн Пулдун «Мусулман дннастнялары» аттуу макаласы боюнча башкаруу жылдары:**	
	Хижра жылы боюнча	Юлиан календары боюнча	Хижра жылы боюнча	Юлиан календары боюнча
Шахрух бий	1121-1134	1709,1710 1721,1702	1112	1700
Абдурахим бий	1134-1146	1721 -1734		
Абдулкерим бий	1146-1164	1734-1750		
Абдуррахман бий	1164-1165	1750-1751		
Ирдана бий*	1165-1183	1751 -1770		
Нарботo бий	1183-1213	1770-1798	1184-1215	1770-1800
Алим хан	1213-1225	1798-1810	1215-1224	1800-1809
Омор хан	1225-1237	1810-1822	1224-1237	1809-1822

*Ирдана бий мезгил мезгили менен башкарган. 1166—ж. (1753—ж.) бийликти бир жылдай Баба бий башкарып турган, 1177—ж (1763 —ж.) уч же алты айдай бийлик башында Сулайман бий турган.

---

122 В. А. Ромодин «Некоторые источники по истории Ферганы и Кокандского ханства (XVI —XIX вв.) в рукописных собраниях Ленинграда». М., 1960. б. 15.